THE

KUMĀRASAṀBHAVA

OF

KĀLIDĀSA

CRITICALLY EDITED BY

SURYAKANTA

M.A., D.PHIL. (OXON.), D.LITT. (PB.)

Officier d'Academie (Française)

Principal, College of Indology

Banaras Hindu University

WITH A GENERAL INTRODUCTION BY

Dr. S. RADHAKRISHNAN

SAHITYA AKADEMI

NEW DELHI

First Edition : 1926

SAHITYA AKADEMI, NEW DELHI

PUBLISHED BY THE SAHITYA AKADEMI, RABINDRA BHAVAN, 35 FEROZESHAH ROAD, NEW DELHI-1, AND PRINTED BY NORMAN A. ELLIS, BAPTIST MISSION PRESS, 41A ACHARYYA JAGADISH BOSE ROAD, CALCUTTA-16

CONTENTS

PUBLISHER'S PREFACE

The very popularity of Kālidāsa's works in India for over fifteen hundred years, if not longer, has exposed the original texts to constant risk of interpolations, with the result that it has become a major problem of scholarship to sift the authentic from the spurious. One of the first acts of the Sahitya Akademi was to set up an Editorial Board of eminent Sanskrit scholars to supervise the preparation of a critical edition of Kālidāsa's complete works. Dr. S. Radhakrishnan is the Chairman of the Board and Prof. V. Raghavan of Madras University its Convener.

The first volume of the critical edition of Kālidāsa's works to be published by the Sahitya Akademi was *Meghadūta*, edited by Dr. S. K. De of the Sanskrit College, Calcutta. This was followed by *Vikramorvaśīya*, edited by Prof. H. D. Velankar of the Bharatiya Vidya Bhavan, Bombay. The present volume, edited by Dr. Suryakanta of the Banaras Hindu University, Varanasi, is the third in the series. *Śākuntala*, edited by Dr. S. K. Belvalkar of the Bhandarkar Oriental Research Institute, Poona, is in press and is expected to be published shortly. Other volumes under preparation are: *Mālavikāgnimitra* edited by Prof. K. A. S. Iyer of the Sanskrit University, Varanasi; *Raghuvaṁśa* edited by Prof. V. Raghavan; and *Ṛtu-saṁhāra* edited by the late P. M. Lad and Prof. V. Raghavan.

Each volume contains the text, along with the Editor's Introduction and copious Notes establishing the authenticity of the text. There is also a General Introduction on Kālidāsa by Dr. S. Radhakrishnan.

Sahitya Akademi

EDITOR'S PREFACE

It was my good fortune to be invited by the Sahitya Akademi (National Academy of Letters) to edit the *Kumārasaṁbhava* for them; and it was a proposal I accepted with considerable pleasure.

I am sincerely grateful to the Sahitya Akademi for the honour they have done me, and especially to Dr. Radhakrishnan, their Vice-President, for his kind encouragement. They have been indulgent in extending the period for editing the work.

Dr. C. D. Deshmukh, then Chairman, University Grants Commission, was kind enough to go through some portions of the introductory material and made valuable suggestions for which I am grateful to him.

Prof. V. Raghavan has very kindly read one proof of the text.

I cannot in concluding omit a word of cordial thanks to Mr. Norman A. Ellis, Superintendent of the Baptist Mission Press, for the personal interest he has taken in the printing of this work.

Suryakanta

Banaras Hindu University

SCHEME OF TRANSLITERATION

अ	a	घ्	gh	न्	n
आ	ā	ङ्	ṅ	प्	p
इ	i	च्	c	फ्	ph
ई	ī	छ्	ch	ब्	b
उ	u	ज्	j	भ्	bh
ऊ	ū	झ्	jh	म्	m
ऋ	ṛ	ञ्	ñ	य्	y
ॠ	ṝ	ट्	ṭ	र्	r
ऌ	ḷ	ठ्	ṭh	ल्	l
ए	e	ड्	ḍ	व्	v
ऐ	ai	ढ्	ḍh	श्	ś
ओ	o	ण्	ṇ	ष्	ṣ
औ	au	त्	t	स्	s
क्	k	थ्	th	ह्	h
ख्	kh	द्	d	अनुस्वार	ṁ
ग्	g	ध्	dh	विसर्ग	ḥ

GENERAL INTRODUCTION

Great classics of literature spring from profound depths in human experience. They come to us who live centuries later in vastly different conditions as the voice of our own experience. They release echoes within ourselves of what we never suspected was there. The deeper one goes into one's own experience facing destiny, fighting fate, or enjoying love, the more does one's experience have in common with the experiences of others in other climes and ages. The most unique is the most universal. The Dialogues of the Buddha or of Plato, the dramas of Sophocles, the plays of Shakespeare are both national and universal. The more profoundly they are rooted in historical traditions, the more uniquely do they know themselves and elicit powerful responses from others. There is a timeless and spaceless quality about great classics.

Kālidāsa is the great representative of India's spirit, grace and genius. The Indian national consciousness is the base from which his works grow. Kālidāsa has absorbed India's cultural heritage, made it his own, enriched it, given it universal scope and significance. Its spiritual direction, its intellectual amplitude, its artistic expressions, its political forms and economic arrangements, all find utterance in fresh, vital, shining phrases. We find in his works at their best a simple dignity of language, a precision of phrase, a classical taste, a cultivated judgment, an intense poetic sensibility and a fusion of thought and feeling. In his dramas, we find pathos, power, beauty, and great skill in the construction of plots and delineation of characters. He is at home in royal courts and on mountain tops, in happy homes and forest hermitages. He has a balanced outlook which enables him to deal sympathetically with men of high and low degree, fishermen, courtezans, servants. These great qualities make his works belong to the literature of the world. Humanity recognizes itself in them though they deal with Indian themes. In India Kālidāsa is recognized as the greatest poet and dramatist in Sanskrit literature. While once the poets were being counted, Kālidāsa as being the first occupied the last finger. But the ring-finger remained true to its name, *anāmikā*, the nameless, since the second to Kālidāsa has not yet been found.[1]

---

1. *purā kavīnāṁ gaṇanāprasaṅge*
kaniṣṭhikādhiṣṭhitakālidāsā
adyāpi tat-tulya-kaver abhāvād
anāmikā sārthavatī babhūva.

DATE

Tradition associates Kālidāsa with king Vikramāditya of Ujjayinī who founded the Vikrama era of 57 B.C.[2] The change in the name of the hero of *Vikramorvaśīya* from Purūravas to Vikrama lends support to the view that Kālidāsa belonged to the court of king Vikramāditya of Ujjayinī. Agnimitra who is the hero of the drama *Mālavikāgnimitra* was not a well-known monarch to deserve special notice by Kālidāsa. He belonged to the second century before Christ and his capital was Vidiśā. Kālidāsa's selection of this episode and his reference to Vidiśā as the famous capital of a king in *Meghadūta* suggest that Kālidāsa was a contemporary of Agnimitra. It is clear that Kālidāsa flourished after Agnimitra (*c.* 150 B.C.) and before A.D. 634, the date of the famous Aihole inscription which refers to Kālidāsa as a great poet. If the suggestion that some verses of Mandasor inscription of A.D. 473 assume knowledge of Kālidāsa's writings is accepted, then his date cannot be later than the end of the fourth century A.D. There are similarities between Aśvaghoṣa's *Buddhacarita* and Kālidāsa's works. If Aśvaghoṣa is the debtor, then Kālidāsa was of an earlier date than the first century A.D.[3] If Kālidāsa is the debtor then his date would be later than the first century A.D.

It is suggested that Kālidāsa belongs to the Gupta period and lived in the reign of Chandragupta II, who had the title of Vikramāditya[4], and who came to power about A.D. 345 and ruled

---

2. The Jain Kālakācārya Kathānaka records that the Śakas invaded Ujjayinī and overthrew the dynasty of Gardabhilla, who was styled Mahendrāditya. Some years afterwards, his son, Vikramāditya, repelled the invaders and re-established the old dynasty. It is sometimes said that the play *Vikramorvaśīya* celebrates this re-conquest. Urvaśī is the city of Ujjayinī ruled by Mahendrāditya. She was conquered by Keśin, a demon, i.e. the chief of the bearded Śakas. The city became desolate and overgrown with vegetation, even like Urvaśī turned into a creeper. Prince Vikramāditya regained the capital with a valour capable of obliging even his father Mahendra.

   mahendropakāraparyāptena vikramamahimnā vardhate bhavān.

   Mahendra conferred the throne on the prince and himself retired to the forest. To commemorate the great victory, Vikrama founded an era which was later called by his name.

3. The following verse of Aśvaghoṣa may be an implied criticism of Kālidāsa's view:

   śailendra-putrīṁ prati yena viddho devo'pi śambhuś calito babhūva
   na cintayaty eṣa tam eva bāṇaṁ kiṁ syād acitto na śaraḥ sa eṣaḥ. |

   Buddhacarita, XIII, 16.

   Again, compare Kālidāsa's line in *Raghuvaṁśa*, II. 42:

   jaḍīkṛtas tryambakavīkṣaṇena vajraṁ mumukṣann iva vajrapāṇiḥ.

   with the *Buddhacarita* line:

   tastambha bāhuḥ sagadas tato'sya purandarasyeva purā savajraḥ.

4. Professor A. Berriedale Keith writes:

   ' Kālidāsa was later than Aśvaghoṣa and than the dramatist Bhāsa; he knew Greek terms as his use of Jāmitra proves; the Prakrit of

till about 414. Whichever date we adopt we are in the region of reasonable conjecture and nothing more.

WORKS

Kālidāsa speaks very little of himself and we cannot therefore be sure of his authorship of many works attributed to him. There is, however, general agreement about Kālidāsa's authorship of the following works:

1. *Abhijñāna-śākuntala*, a drama in seven acts dealing with the love and marriage of Duṣyanta and Śakuntalā; (Abbr. Ś.)

2. *Vikramorvaśīya*, a drama in five acts dealing with the love and marriage of Purūravas and Urvaśī; (Abbr. V.)

3. *Mālavikāgnimitra*, a drama in five acts dealing with the love of Mālavikā and Agnimitra; (Abbr. M.)

4. *Raghuvaṁśa*, an epic poem of nineteen cantos describing the lives of the kings of the solar race; (Abbr. R.)

5. *Kumārasaṁbhava*, also an epic poem of seventeen cantos, dealing with the marriage of Śiva and Pārvatī and the birth of Kumāra, the lord of war; (Abbr. K.)

6. *Meghadūta*, a poem of 111 stanzas describing the message of a Yakṣa to his wife, to be conveyed through a cloud;

7. *Ṛtu-saṁhāra*, a descriptive account of the six seasons.

Kālidāsa takes up his themes from the traditional lore of the country and transforms them to achieve his object. For example, in the epic story Śakuntalā was a calculating, worldly young woman and Duṣyanta a selfish lover. The poet wishes to exhibit the sentiment of love from its first awakening in a hermitage girl to its fullest perfection through the stages of separation, frustration, etc. In his own words, a play must present the diversity of life, and communicate charm and sweetness to men of varied tastes:

traiguṇyodbhavam atra lokacaritaṁ nānā-rasaṁ dṛśyate
nāṭyaṁ bhinna-rucer janasya bahudhāpy ekaṁ samārādhanam.

---

his dramas is decidedly later than Aśvaghoṣa's and Bhāsa's and he cannot be put before the Gupta age......We must remember that Chandragupta II had the style of Vikramāditya with whose name tradition consistently connects Kālidāsa. Nor is it absurd to see in the title *Kumārasaṁbhava* a hint at the young Kumāragupta or even in *Vikramorvaśīya* an allusion to the title Vikramāditya.'—*A History of Sanskrit Literature* (1920), p. 80.

Sir William Jones places Kālidāsa in the first century B.C. Dr. Peterson says: 'Kālidāsa stands near the beginning of the Christian era, if indeed, he does not overtop it.'

R. T. H. Griffith remarks: 'About the time when Horace and Virgil were shedding an undying lustre upon the reign of Augustus, our poet Kālidāsa lived, loved and sang, giving and taking honour, at the polished court of the no less munificent patrons of Sanskrit literature, at the period of its highest perfection.'—Preface to *The Birth of the War-God* (1918).

Some of his themes seem to be unrealistic such as the carrying of a message by a cloud.[5] The poet anticipates the objection and answers it:

dhūmajyotiḥsalilamarutāṁ saṁnipātaḥ kva meghaḥ
sandeśārthāḥ kva paṭukaraṇaiḥ prāṇibhiḥ prāpaṇīyāḥ
ityautsukyād aparigaṇayan guhyakas taṁ yayāce
kāmārtā hi prakṛti-kṛpaṇāḥ cetanācetaneṣu.

'Where is a cloud, which is a composite of smoke, light, water and air, and where are the messages that can be conveyed by living beings endowed with strong limbs? Without considering this, the Yakṣa in his eagerness begged the cloud to carry his message. Those that are love-stricken are by nature undiscriminating between conscious and unconscious beings.'[6] Rāma's longing for his lost wife may have suggested to Kālidāsa the Yakṣa's sorrow for the wife from whom he is separated.

LIFE

We do not know any details about Kālidāsa's life. Numerous legends have gathered round his name which have no historical value. From his writings it is clear that he lived in an age of polished elegance and leisure, was greatly attached to the arts of song and dance, drawing and painting, was acquainted with the sciences of the day, versed in law and learned in the philosophical systems and ritual practices. He travelled widely in India and seems to have been familiar with the geography of the country from the Himālayas to Kanyākumārī. His graphic descriptions of the Himālayan scenes, of the saffron-flower the plant of which grows in Kashmir, look like those of one who has personal acquaintance with them. He was sensitive to beauty in nature and human life.

Kālidāsa had self-confidence. In one place he seems to say: 'If you have hearts which can melt in pity, do not set aside this canto of mine!'

tad eṣa sargaḥ karuṇārdracittair
na me bhavadbhiḥ pratiṣedhanīyaḥ.[7]

This sense of assurance is not inconsistent with humility. He opens his *Raghuvaṁśa* with a confession of his rashness in undertaking the work:

5. The cloud as a messenger is an old pre-Christian, literary motif in China. We find it in Kiu yuan (or Chu yuan), the Chinese poet who died about 274 B.C. Cf. this echo of *Meghadūta* in Hśu Kan:

O floating clouds that swim in the heaven above
Bear on your wings these words to him I love.

—H. A. Giles: *A History of Chinese Literature*, p 119

6. I. 5.
7. R. XIV. 42. The contextual meaning of *sarga* here, as in other places like *gṛhāṇa śastram yadi sarga eṣa te*, is of course 'resolve'.

kva sūrya-prabhavo vaṁśaḥ kva cālpaviṣayā matiḥ
titīrṣur dustaraṁ mohād uḍupenāsmi sāgaram.[8]

'Where is the race originating from the Sun and where is my talent limited in scope? Through infatuation, I am desirous of crossing with a raft the ocean that is difficult to cross.'

mandaḥ kaviyaśaḥprārthī gamiṣyāmy upahāsyatām
prāṁśulabhye phale lobhād udbāhur iva vāmanaḥ.[9]

'Foolish and yet longing for a poet's renown, I shall become an object of ridicule, like a dwarf with his hands raised through greed towards a fruit accessible (only) to the tall.' If he still prefers to speak of the kings of the Raghu race, it is because he can count on ancient poets who have already opened the way and their virtues are so compelling in their character.[10]

Vāmana in his *Kāvyālaṁkāra* defines *rīti* as *viśiṣṭā padaracanā*, a particular style of expression, and *Vaidarbhī rīti* of which Kālidāsa is the master is described by Daṇḍin in his *Kāvyādarśa* as consisting of the following features:

śleṣaḥ prasādaḥ samatā mādhuryaṁ sukumāratā
arthavyaktir udāratvam ojaḥkāntisamādhayaḥ

—Suggestiveness, serenity, balance, sweetness, delicacy, clarity of sense, breadth of expression, vigour of thought, brilliance of diction and harmony of sentiments.

The master artist suggests by a few touches what others fail to do even by elaborate discourses. Kālidāsa is famous for his economy of words and naturalness of speech in which sound and sense match. His pen pictures are graceful and perfect, the royal chariot in full speed,[11] the running deer,[12] Urvaśī's bursting into tears,[13] Nārada's appearance in the sky like a moving *kalpa-vṛkṣa*.[14] He is master in the use of simile and analogy; e.g.—

sarasijam anuviddhaṁ śaivalenāpi ramyaṁ
malinam api himāṁśor lakṣma lakṣmīṁ tanoti
iyam adhika-manojñā valkalenāpi tanvī
kim iva hi madhurāṇāṁ maṇḍanaṁ nākṛtīnām.

'A lotus, though intertwined with moss, is charming. The speck, though dark, heightens the beauty of the moon. This slim one, even with the bark dress, is more lovely. For what is not an embellishment of lovely forms?'[15]

8. I. 2.
9. I. 3.
10. I. 3 & 4
11. V. I. 4.
12. Ś. I. 7.
13. V. V. 15.
14. V. V. 19.
15. Ś. I. 17

Again :

eko hi doṣo guṇa-saṁnipāte
nimajjatīndoḥ kiraṇeṣvivāṅkaḥ.

'Even as the single stain of the moon is not noticed by one who gazes at the beams that flow endlessly, even so no one dares to blame a shade of weakness in a hero's fame.' Practically on every page we have illustrations of Kālidāsa's mastery over the use of figures of similarity.

Kālidāsa's writings instruct not by direct teaching but by gentle persuasion, as by a loving wife. Mammaṭa says: *kāntā-saṁmitatayopadeśayuje* and *rāmādivad vartitavyam, na rāvaṇā-divat.* By an aesthetic presentation of great ideals, the artist leads us to an acceptance of the same. We live vicariously the life of every character that is set before us, and out of it all comes a large measure of understanding of mankind in general. Kālidāsa projects his rich and glowing personality on a great cultural tradition and gives utterance to its ideals of salvation, order, love. He expresses the desires, the urges, the hopes, the dreams, the successes and the failures of man in his struggle to make himself at home in the world. India has stood for a whole, integrated life and resisted any fragmentation of it. The poet describes the psychological conflicts that divide the soul and helps us to pull the whole pattern together.

Kālidāsa's works preserve for us moments of beauty, incidents of courage, acts of sacrifice and fleeting moods of the human heart. His works will continue to be read for that indefinable illumination about the human predicament which is the work of a great poet. Many of his lines have become almost like proverbs in Sanskrit.

Religion

Kumārasaṁbhava opens with a verse where the poet speaks as if the Himālayas were the measuring rod spanning the wide land from the eastern to the western sea:

asty uttarasyāṁ diśi devatātmā
himālayo nāma nagādhirājaḥ
pūrvāparau toyanidhī vagāhya
sthitaḥ pṛthivyā iva mānadaṇḍaḥ.

He suggests that the culture developed in the Himālayan regions may be the 'measuring rod' of the cultures of the world.[16] This culture is essentially spiritual in quality. We are ordinarily imprisoned in the wheel of time, in historicity and so are restricted

16. Cf. Manu :

etad-deśa-prasūtasya sakāśād agra-janmanaḥ
svaṁ svaṁ caritraṁ śikṣeran pṛthivyāṁ sarvamānavāḥ.

to the narrow limits of existence. Our aim should be to lift ourselves out of our entanglement to an awareness of the real which is behind and beyond all time and history, that which does not become, that which is absolute, non-historical being itself. We cannot think it, enclose it within categories, images and verbal structures. We know more than we can think and express in historical forms. The end of man is to become aware by experience of this absolute reality. Compare the words of *Raghuvaṁśa*: *sa brahmabhūyāṁ gatim ājagāma.*[16a] The man of enlightenment reaches the supreme timeless life. The performer of good deeds has heaven for his share. We know the real by the deepest part of our being: *ātmānam ātmanā vetsi.*[17]

The Real is the knower and the known: *vedyaṁ tvaṁ veditā cāsi.*[18] Again: *yam akṣaraṁ vedavido vidus tam ātmānam ātmany avalokayantaṁ.*[19] The Supreme leads a life of contemplation. Though he grants the fruits of others' austerities, he himself performs austerities: *svayaṁ vidhātā tapasaḥ phalānāṁ kenāpi kāmena tapaś cacāra.*[20]

The Absolute which is the Real beyond all darkness is superior to the division of spirit and matter. It is omniscient, omnipresent and almighty. It manifests itself in the three forms (*tri-mūrti*), Brahmā, Viṣṇu and Śiva, the maker, the preserver and the destroyer. These gods are of equal rank and a believer may select any form which appeals to him for worship. In daily life, Kālidāsa was a follower of the Śaiva system. The opening invocations of the three dramas show that Kālidāsa was a devotee of Śiva:

yā sṛṣṭiḥ sraṣṭur ādyā vahati vidhihutaṁ yā havir yā ca hotrī
ye dve kālaṁ vidhattaḥ śruti-viṣaya-guṇā yā sthitā vyāpya viśvam
yām āhuḥ sarvabījaprakṛtir iti yayā prāṇinaḥ prāṇavantaḥ
pratyakṣābhiḥ prapannas tanubhir avatu vas tābhir aṣṭābhir īśaḥ.

— *Śākuntala*

'May the Supreme Lord endowed with eight visible forms, water, the first creation of the Creator, (fire) which carries the oblation offered according to rule, (the priest) who is the offerer of the oblation, (those) two (visible forms, the sun and the moon) which regulate time, (that *ākāśa*) which perpetually pervades the universe, having the quality (sound) perceptible by the ear, (the earth) which they call the source of all created things, (air) by which living creations (become) possessed of life, (may he) preserve you':

vedānteṣu yam āhur ekapuruṣaṁ vyāpya sthitaṁ rodasī
yasminn īśvara ity ananyaviṣayaḥ śabdo yathārthākṣaraḥ

16a. R. XVIII. 28.
17. K. II. 10; see *Bhagavadgītā*, X. 15.
18. K. II. 15; see *Bhagavadgītā*, XI. 17.
19. K. III. 50.
20. K. I. 58.

antar yaś ca mumukṣubhir niyamitaprāṇādibhir mṛgyate
sa sthāṇuḥ sthirabhaktiyogasulabho niḥśreyasāyāstu vaḥ.

—*Vikramorvaśīya*

'May he, who is hailed by the Vedāntas as the Supreme Spirit, who still remains (transcendent) after pervading both heaven and earth, to whom alone the specific designation Īśvara (supreme ruler) applies true to a syllable, and he who is sought inwardly by restraining prāṇa and the other vital airs, by those who desire to attain (complete) emancipation, (may he) the eternal, who is easily attainable by the path of steadfast devotion, bestow on you supreme bliss.'

The three methods of *jñāna*, *yoga* and *bhakti* are mentioned, and the last is said to be the easiest path:

ekaiśvarye sthito'pi praṇatabahuphale yaḥ svayaṁ kṛttivāsāḥ
kāntāsaṁmiśradeho'py aviṣayamanasāṁ yaḥ parastād yatīnām
aṣṭābhir yasya kṛtsnaṁ jagad api tanubhir bibhrato nābhimānaḥ
sanmārgālokanāya vyapanayatu sa vas tāmasīṁ vṛttim īśaḥ.

—*Mālavikāgnimitra*

'He, who, while possessing supreme powers that bear manifold fruits for his humble devotees, is himself clad in elephant hide, who, though having his body united with that of his beloved, is yet the foremost of ascetics whose minds are clear of sense-objects, and who, though sustaining the entire universe with (his) eight forms, is yet utterly free from a sense of egoity, may that Lord (Śiva) dispel your tendency dominated by *tamas*, that you may behold the path of righteousness.'

The opening verse of *Raghuvaṁśa* reads :

vāgarthāv iva saṁpṛktau vāgarthapratipattaye
jagataḥ pitarau vande pārvatīparameśvarau.

While in *Mālavikāgnimitra*, the Lord should set us on the right path, *sanmārga*, in *Vikramorvaśīya*, he is said to be easily attainable by devotion, *bhakti-yoga-sulabha*, and in *Śākuntala*, the Lord in his eight-fold forms is seen. Immediate insight into the Divine reality is the aim of religion.

Though Kālidāsa worshipped the Divine as Śiva, his attitude was not in any way exclusive or narrow-minded. He had the catholic attitude of traditional Hinduism.[21] He treated with great respect the views of others. In *Raghuvaṁśa*, the gods approach Viṣṇu and praise him :

---

21. Yuan Chwang tells us that at the great festival of Prayāga, King Harṣa dedicated a statue to the Buddha on the first day, to the Sun, the favourite deity of his father, on the second and to Śiva on the third.

O thou who didst create this All,
Who dost preserve it, lest it fall,
Who wilt destroy it and its ways—
To thee, O triune Lord, be praise.

As into heaven's water run
The tastes of earth—yet it is one,
So thou art all the things that range
The Universe, yet dost not change.

Far, far removed, yet ever near;
Untouched by passion, yet austere;
Sinless, yet pitiful of heart;
Ancient, yet free from age—Thou art.

Though uncreate, thou seekest birth;
Dreaming, thou watchest heaven and earth;
Passionless, smitest low thy foes;
Who knows thy nature, Lord? Who knows?

Though many different paths, O Lord,
May lead us to some great reward,
They gather and are merged in thee
Like floods of Ganges in the sea.

The saints who give Thee every thought,
Whose every act for thee is wrought,
Yearn for thine everlasting peace,
For bliss with thee, that cannot cease.

Like pearls that grow in ocean's night,
Like sunbeams radiantly bright,
Thy strange and wonder-working ways,
Defeat extravagance of praise.

If songs that to thy glory tend
Should weary grow or take an end,
Our impotence must bear the blame,
And not thine unexhausted name.[22]

In *Kumārasaṁbhava*,[23] Brahmā is praised as the highest God; the beginning, the middle and the end of the world:

atha sarvasya dhātāraṁ te sarve sarvatomukham
vāgīśaṁ vāgbhir arthyābhiḥ praṇipatyopatasthire.
namas trimūrtaye tubhyaṁ prāk sṛṣṭeḥ kevalātmane
guṇa-traya-vibhāgāya paścād bhedam upeyuṣe

---

22. Translation by Arthur W. Ryder, *Kālidāsa's Works*: Everyman's Library.
23. II. 3, 4, 9, 10.

jagad-yonir ayonis tvaṁ jagad-anto'pyanantakaḥ
jagad-ādir anādis tvaṁ jagad-īśo'pyanīśvaraḥ
ātmānam ātmanā vetsi sṛjasy ātmānam ātmanā
ātmanā kṛtinā ca tvaṁ ātmany eva pralīyase.

Kālidāsa has sympathy with all forms of religion and is free from prejudice and fanaticism. Each person can tread the path which appeals to him,[24] for the different forms of Godhead are the manifestations of the One Supreme who is the formless behind all forms:

tvam eva havyaṁ hotā ca bhojyaṁ bhoktā ca śāśvataḥ
vedyaṁ tvaṁ veditā cāsi dhyātā dhyeyaṁ ca yat param.[25]

Again: *ekaiva mūrtir bibhide tridhāsau.*[26]

The objective of religion is freedom from subjection to time, from rebirth, which the poet desires for himself in the last verse :

mamāpi ca kṣapayatu nīlalohitaḥ
punarbhavaṁ parigataśaktir ātmabhūḥ.

Raghu, after installing Aja on the throne, retires to the forest, takes to a life of meditation and attains that which is beyond darkness :

tamasaḥ paramāpadavyayaṁ
puruṣaṁ yogasamādhinā raghuḥ.[27]

Until the end of religion, the realization of the Supreme, the ascent from the vanity of time is attained, we will have opportunities for making progress towards the goal. In this journey towards the end we will be governed by the law of karma. Kālidāsa accepts the theory of rebirth:

ramyāṇi vīkṣya madhurāṁś ca niśamya śabdān
paryutsukībhavati yat sukhito'pi jantuḥ
tac cetasā smarati nūnam abodhapūrvaṁ
bhāvasthirāṇi jananāntara-sauhṛdāni.

Sītā, when abandoned by Rāma, says :

' When he is born, I'll scorn my queenly station
Gaze on the sun, and live a hell on earth,
That I may know no pain of separation
From you, my husband, in another birth.'[28]

This life is one stage in the path to perfection. Even as the present life is the result of our past deeds, we can shape our future by our efforts in this life. The world is under a moral government.

24. K. X. 26.
25. K. II. 4, 15.
26. K. VII. 44.
27. R. VIII. 24.
28. R. XIV. 66. Ryder's Translation. 'He' refers to the child in her womb.

The good will ultimately triumph. If we have no tragedies in Kālidāsa, it is because he affirms the ultimate reality of concord and decency. Subject to this conviction, he induces our sympathy for the hard lot of the majority of men and women.

Dharma

Kālidāsa's writings dispose of the misconception that the Hindu mind was attentive to transcendental matters, and neglectful of mundane affairs. Kālidāsa's range of experience was wide. He enjoyed life, people, pictures and flowers. He does not separate men from the cosmos and from the forces of religion. He knows the full range of human sorrow and desire, meagre joy and endless hope. He points to a harmony of the four main interests of human life, *dharma*, *artha*, *kāma* and *mokṣa*—the ethical, the economic, the artistic and the spiritual. The economic including the political and the artistic should be controlled by ethical norms. Ends and means are bound together. Life becomes livable only through valid ties. To cleanse and illuminate those ties was the poet's task.

Describing the first king in *Raghuvaṁśa*, Kālidāsa says that Dilīpa's *artha* and *kāma* were centred in *dharma* :

apy artha-kāmau tasyāstāṁ dharma eva manīṣiṇaḥ.[29]

Kālidāsa did not feel called upon to choose between religion and morality on the one side and progress and security on the other. These are not hostile to each other.

History is not a natural but a moral phenomenon. It is not mere temporal succession. Its essence lies in the spiritual which informs the succession. The historian should penetrate and comprehend that inward moral dynamism. History is the work of man's ethical will of which liberty and creativity are the expressions.

The kings of the Raghu race were pure from birth, ruled over extensive domains stretching from earth to the ocean, *āsamudra-kṣitīśānām.*[30] They amassed riches for charity, spoke measured words for the sake of truth, were eager for victory for the sake of glory and were householders for the sake of offspring. They gained knowledge in childhood, enjoyed the pleasures of life in youth, adopted the ascetic life in old age and in the end cast away their bodies by yoga or meditation:

tyāgāya saṁbhṛtārthānāṁ' satyāya mitabhāṣiṇām
yaśase vijigīṣūṇāṁ, prajāyai gṛhamedhinām
śaiśave'bhyasta-vidyānāṁ, yauvane viṣayaiṣiṇām
vārdhake munivṛttīnāṁ, yogenānte tanu-tyajām.[31]

---

29. I. 25.
30. I. 5.
31. I. 7-8.

There is time for study under a teacher, a period for married life and towards the end of life's journey we have to set our hearts on things eternal. In *Vikramorvaśīya*, the king tells his son that it is time he entered the second stage of the householder, after having completed the stage of studentship:

vatsa, uṣitaṁ tvayā pūrvasminn āśrame, dvitīyam adhyāsituṁ tava samayaḥ.[32]

The kings collected revenues for the prosperity of their subjects, *prajānām eva bhūtyartham,*[33] even as the sun takes up water to give it back a thousand-fold. The rulers must stand up for *dharma*, justice. The king is the real father of the people, he educates them, protects them and provides for their livelihood, while the actual parents are only the causes of their physical birth :

prajānāṁ vinayādhānād rakṣaṇād bharaṇād api
sa pitā pitaras tāsāṁ kevalaṁ janmahetavaḥ.[34]

Everyone in Aja's kingdom thought that he was a personal friend of the king :

aham eva mato mahīpater iti sarvaḥ prakṛtiṣvacintayat.[35]

The ascetic tells the king in *Śākuntala*: 'Your weapon is for the protection of the afflicted and not for striking at the innocent,' *ārta-trāṇāya vaḥ śastraṁ na prahartum anāgasi.*[36] Bharata, the son of Duṣyanta and Śakuntalā, from whom this country takes its name, is called *sarvadamana*—not merely one who conquered every ferocious beast of the forest but has achieved self-control also. Self-control is essential for rulership.[37]

In *Raghuvaṁśa,*[38] Agnivarṇa gives himself to dissipation. He has so many mistresses that he cannot always call them by their right names. He develops a wasting disease, and as, even in that condition he is unable to resist the pleasures of the senses, he dies.

Kālidāsa gives us pictures of the saint and the sage, the hero and the heroine with their nobility. They are the directing minds within a civilization. Nobility and self-control are their distinctive characteristics. Discipline is essential for a decent human life. Kālidāsa says: 'Even though produced in a mine, a gem is not worthy of being set in gold, O noble lady, so long as it is uncut.'

apy ākara-samutpannā maṇi-jātir asaṁskṛtā
jātarūpeṇa kalyāṇi na hi saṁyogam arhati.[39]

---

32. V. 12. 18-19.
33. R. I. 18.
34. R. I. 24.
35. R. VIII. 8.
36. I. 10.
37. Sage Mārīca says : *bharata iti lokasya bharaṇāt.* He is called Bharata because he supports the world. Ś. VII. 33.
38. XIX.
39. M. V. 18.

In the spirit of the country, Kālidāsa exalts the quality of asceticism :

śama-pradhāneṣu tapo-dhaneṣu
gūḍhaṁ hi dāhātmakam asti tejaḥ.[40]

In hermits with tranquillity as the chief characteristic, whose wealth is penance, there is, verily, concealed, consuming fiery energy. Though Kālidāsa's works exalt austerity and adore saints and sages, he does not worship the begging bowl.

The laws of *dharma* are not static and unchanging. The tradition of the past has to be interpreted by one's own insight and awareness. Tradition and individual experience interpenetrate. We are the inheritors of the past but are also trustees of the future. In the last analysis, each one must find the guide for one's conduct in the innermost centre of himself. When Arjuna in the opening chapter of the *Bhagavadgītā* declines to conform to the demands of society which impose on him as a kṣatriya the obligation to fight, when Socrates says, 'Men of Athens, I will obey God rather than you,' they are taking their stand on inward integrity rather than on outward conformity.

Kālidāsa tells us that in matters of doubt about one's duty, the authority is the voice of conscience, the wisdom of the heart :

satāṁ hi saṁdeha-padeṣu vastuṣu
pramāṇam antaḥ-karaṇa-pravṛttayaḥ.[41]

LOVE OF NATURE

In early Vedic literature the unity of all life, animate and inanimate, is indicated and many of the Vedic deities are personifications of striking aspects of nature. The idea of retreat into nature, a mountain top or a forest hermitage, in search of the revelation of the spirit of the universe, has been with us from early times. As human beings we have our roots in nature and participate in its life in many ways. The rhythm of night and day, changes of seasons suggest man's changing moods, variety and capriciousness. Nature had not become mechanical and impersonal for Kālidāsa. It had still its enchantment. His characters have a sensitive appreciation of plants and trees, of hills and rivers and a feeling of brotherhood for animals. We see in his writings flowers which bloom, birds which soar and animals which spring. We find a striking description of the love of the cow in *Raghuvaṁśa*.[42] The

---

40. Ś. II. 7.
41. Ś I. 19. Cf. Manu :
śrutiḥ smṛtiḥ sadācāraḥ svasya ca priyam ātmanaḥ
samyak saṁkalpajaḥ kāmo dharmamūlam idaṁ satām.
Kumārila quotes Kālidāsa in his *Tantravārttika*.
42. II.

Ṛtu-saṁhāra gives a moving account of the six seasons. It reveals not only Kālidāsa's vision of nature's beauty but also an understanding of human moods and desires. In *Śākuntala*, when the curtain rises, Śakuntalā and her two friends are seen watering the plants, creepers and trees of Kaṇva's hermitage where the stars and colours in the sky, the pretty flowers and the lively animals are vital parts of human experience. Śakuntalā does not look upon nurturing the plants as a drudgery but finds joy in it:

na kevalaṁ tāta-niyogaḥ asti mamāpi sodara-sneha eteṣu.

'—not merely because my father has ordered it, I also have fraternal affection for them.'

For Kālidāsa rivers, mountains, forests, trees possess a conscious individuality as animals, men and gods.

Śakuntalā is a child of nature. When she was abandoned by her *amānuṣī* mother, Menakā, the birds of the sky pick her up and rear her until the sage Kaṇva takes her under his fostering care. Śakuntalā tended the plants, watched them grow and bloom, and the occasions when they burst into blossoms and bore flowers and fruits were celebrated as festive days. Like a loving mother Śakuntalā reared up her pet animals and plants. No wonder they responded. On the occasion of Śakuntalā's wedding, trees sent their gifts, forest deities showered their blessings and cuckoos cooed aloud their joy. The hermitage was filled with grief at the prospect of Śakuntalā's departure. The deer drop their mouthfuls, the peacocks stop their dancing and the creepers shed their leafy tears. Kaṇva says of her:

pātuṁ na prathamaṁ vyavasyati jalaṁ yuṣmāsv apīteṣu yā
nādatte priyamaṇḍanāpi bhavatāṁ snehena yā pallavam
ādye vaḥ kusuma-prasūti-samaye yasyā bhavaty-utsavaḥ
seyaṁ yāti śakuntalā patigṛhaṁ sarvair anujñāyatām.

'She who never tries to drink water first when you have not drunk, who, though fond of decoration, does not out of affection for you pluck a blossom, whose great joy is at the period of the first appearance of blossom, even that Śakuntalā now departs to the house of her husband, let her be permitted by you all.'[43]

When Sītā who is cast away weeps in the forest, the peacocks abruptly stop their dance, the trees shed off flowers, and the female deer throw away the half-chewed *darbha* grass from their mouths:

nṛtyaṁ mayūrāḥ kusumāni vṛkṣāḥ darbhān upāttān vijahur hariṇyaḥ
tasyāḥ prapanne sama-duḥkha-bhāvam atyantam āsīd ruditaṁ vane'pi.[44]

43. IV. 9.
44. R. XIV.

Kālidāsa takes up an object and creates it to the eye. He had a strong visualizing power. Look at the vivid description of the flight of the antelope which Duṣyanta pursues to the hermitage:

grīvābhaṅgābhirāmaṁ muhur anupatati syandane baddhadṛṣṭiḥ
paścārdhena praviṣṭaḥ śarapatanabhayād bhūyasā pūrvakāyam
darbhair ardhāvalīḍhaiḥ śramavivṛta-mukha-bhraṁśibhiḥ kīrṇavartmā
paśyodagraplutatvād viyati bahutaraṁ stokam urvyāṁ prayāti.

'His glance fixed on the chariot ever and anon he leaps up gracefully bending his neck; through fear of the arrow's fall he draws ever his hinder part into the front of his body; he strews his path with the grass, half-chewed, which drops from his mouth opened in weariness; so much aloft he bounds that he runs rather in the air than on earth.'

Kālidāsa's knowledge of nature was not only accurate but sympathetic. His observation was wedded to imagination. His descriptions of the snows of the Himālayas, of the music of the mighty current of the Ganges, of the different animals illustrate his human heart and appreciation of natural beauty.

No man can reach his full stature until he realizes the dignity and worth of life that is not human. We must develop sympathy with all forms of life. The world is not made only for man.

LOVE

The love of man and woman attracted Kālidāsa and he lavished all his rich imagination in the description of the different kinds of love. He does not suffer from any inhibitions.[45] His women have a greater appeal than his men; for they reveal a timeless universal quality, whereas the men are dull and variable. They live on the surface while the women suffer from the depths. The competitiveness and self-assertion of the man may be useful in the office, factory or battlefield, but do not make for refinement, charm and serenity. The women keep the tradition alive with their love for order and harmony.

When Kālidāsa describes feminine beauty, he adopts the conventional account and falls into the danger of sensuous engrossment and sometimes over-elaboration. In *Meghadūta*, the Yakṣa gives a description of his wife to the cloud:

tanvī, śyāmā, śikharadaśanā, pakvabimbādharoṣṭhī,
madhye kṣāmā, cakitahariṇī-prekṣaṇā, nimnanābhiḥ
śroṇī-bhārād alasa-gamanā, stokanamrā stanābhyāṁ,
yā tatra syād yuvativiṣaye sṛṣṭir ādyeva dhātuḥ.

---

45. See M. II. 61; IV. 15. A. W. Ryder observes: 'He moved among men and women with a serene and god-like tread, neither self-indulgent nor ascetic, with mind and senses ever alert to every form of beauty.'—Translation, p. xiii.

'There she lives who is, as it were, the first creation of Brahmā amongst women, slim, youthful, with pointed teeth, with lower lip red like a ripe *bimba* fruit, thin at the waist, with her eyes like those of a frightened female deer, with a deep navel, slow in gait on account of heavy hips and bending a little low by the weight of her breasts.'[46]

See also the king's description of Mālavikā in II. 3 :

dīrghākṣaṁ śaradindukāntivadanaṁ bāhū natāvaṁsayoḥ
saṁkṣiptaṁ nibiḍonnatastanam uraḥ pārśve pramṛṣṭe iva
madhyaḥ pāṇimito'mitaṁ ca jaghanaṁ pādāvarālāṅgulī
chando nartayitur yathaiva manasi śliṣṭaṁ tathāsyā vapuḥ.

'Her face has long eyes and the lustre of the autumnal moon, the arms slope down by the shoulders. Her chest is compact with thick and swelling breasts; her sides are (smooth) as though planed off. Her waist is measurable by the palm of the hand, her hips are broad, the feet have curved toes and her body is fashioned to suit exactly the fancy of the mind of a dancing master.'

He gives us here a pen-picture of a typical dancing girl which may well make a painter envy.[47]

In the gallery of women Kālidāsa presents, we have many interesting types. For many of them the conventional pretences and defences of society did not work. Their sensitive natures were not adjusted to social expectations. Their conflicts and tensions called for integration. The men felt certain and were secure. They accepted polygamy as the normal rule. But Kālidāsa's women had imagination and understanding and so were victims of doubt and indecision. As a rule they were not fickle but trustful, sincere and loving.

In *Raghuvaṁśa* King Dilīpa lives the highest ideal of family life with his queen Sudakṣiṇā. Agnivarṇa, the last king in the Raghuvaṁśa, is a prey to lust and degradation. In between are Raghu, Aja and Indumatī, Daśaratha with his three queens, Rāma and Sītā and many others. Indumatī married Aja in a *svayaṁvara*, choosing him from among a number of suitors.

Love is deepened by hardships and sufferings borne for the sake of love. It grows a hundred-fold in its intensity by obstacles

46. In *Śṛṅgāra-tilaka*, sometimes attributed to Kālidāsa, we find the following :

indīvareṇa nayanaṁ, mukham ambujena
kundena dantam, adharaṁ nava-pallavena
aṅgāni campakadalaiḥ sa vidhāya vedhāḥ
kānte kathaṁ ghaṭitavān upalena cetaḥ.

'Having made your eyes of blue lotuses, your face of a lotus, your teeth of jasmine, your lower lip of tender shoot, your limbs of the petals of the campaka, O beloved, how did the Creator make your heart of stone ?'

47. See also M. III. 7, the description of Pārvatī in K. and of Urvaśī in V.

to its realization even as the current of a river blocked on its way by uneven rocks (flows with greater force):

nadyā iva pravāho viṣama-śilā-saṅkaṭa-skhalita-vegaḥ
vighnita-samāgama-sukho manasi-śayaḥ śata-guṇī-bhavati.[48]

Even in the absence of fulfilment, the yearning gives all the joy that love means :

akṛtārthe'pi manasije ratim ubhaya-prārthanā kurute.[49]

The pathos of separation finds poignant expression in *Meghadūta*, in *Rati-vilāpa*[50] and in *Aja-vilāpa.*[51]

Love happy in union is found in *Vikramorvaśīya.*[52]

In *Mālavikāgnimitra*, the queen is called Dhāriṇī because she bears everything. She has dignity and forbearance. When Mālavikā attracts the notice of the king in a dance scene which the clown has contrived, she rebukes the king in words of harsh satire that such efficiency would be of advantage if shown in affairs of the state : *yadi rājakāryeṣv-api īdṛśī upāyanipuṇatāryaputrasya tataḥ śobhanaṁ bhavet.*[53] When her husband's affection shifted to Irāvatī and then to Mālavikā, her devotion to him persists. The *parivrājikā*, Kauśikī, observes : 'These noble women attached to their lords serve them even though it be against their own desires':

pratikūlenāpi patiṁ sevante bhartṛvatsalāḥ sādhvyaḥ.

By a series of misfortunes, Kauśikī is led to the religious life. She comforts and distracts the mind of Dhāriṇī. Though a nun, she is an authority on the dance and the cure for snake-bite.

Irāvatī is passionate, impetuous, suspicious, demanding and dictatorial. When she was abandoned in favour of Mālavikā by the king, she bitterly complains and rebukes the king in harsh words : 'How immodest of feeling is my lord ?': *aho avinīta-hṛdayo' yam āryaputraḥ.* 'You wicked one, you are absolutely untrustworthy': *śaṭha, aviśvasanīya-hṛdayo'si.* 'Oh ! these men are untrustworthy by nature. We, like innocent deer snared by the music of the hunter, fall victims to their deceitful words and do not understand':

aho aviśvasanīyāḥ puruṣāḥ. ātmano vañcanā-vacanaṁ pramāṇīkṛtyākṣiptayā vyādhajana-gṛhīta-cittayā hariṇyā iva etan na vijñātaṁ mayā.[54]

48. V. III. 8.
49. Ś. II. 1.
50. K. IV. See also *Meghadūta* 55; V. III. 10.
51. R. VIII.
52. III. 19-20.
53. I. 19-20.
54. III. 19-20.

Agnimitra's love for Mālavikā is of the sensual type. The king is fascinated by the beauty and grace of the maid.

In *Vikramorvaśīya*, we have a blend of the human and the superhuman. The queen Auśīnarī is first restless and petulant. When she finds that Urvaśī is a heavenly *apsaras*, she acquiesces in her lot. The queen Auśīnarī is portrayed as the ideal Hindu wife who gives up her own happiness for that of her husband. The clown remarks whether she was not making a virtue of necessity, spitting out sour grapes on the principle *abhāve viraktiḥ*. She rebukes the clown : 'Fool, my lord is so dear to me that even at the risk of putting an end to my pleasure, I wish him all happiness'[55] : *ahaṁ khalv ātmanaḥ sukhāvasānenāryaputraṁ nirvṛtaśarīraṁ kartum icchāmi*. She lived on friendly terms with Urvaśī and the queen's attitude had its reward and Urvaśī pays her respect and precedence. Urvaśī asks her son to bow to the elder mother before entering on the second stage of the householder—*ehi vatsa, jyeṣṭha-mātaram abhivandasva*. Urvaśī's character is somewhat removed from normal life. She has power to watch her lover unseen and overhear his conversations. She is lacking in maternal affection, for she abandons her child rather than lose her husband. Her love is selfish and her transformation is the direct outcome of a fit of insane jealousy.

Purūravas sings in rapturous terms of love and says that the sovereignty of the world is not as sweet, as blissful, as the lover's labour at the feet of the beloved.[56] The world is dark and desolate to whom love is denied but it is bright and blissful to love triumphant.

Goethe's lines about *Śākuntala* are well known :

'Wouldst thou the young year's blossoms
 and the fruits of its decline,
And all by which the soul is charmed, enraptured,
 feasted, fed,
Wouldst thou the earth and heaven itself in
 one sole name combine ?
I name thee, O Sakuntala, and all at once is said.'

In this play we have the development of blossom into fruit, of earth into heaven, of passion based on physical attraction into love based on moral beauty and spiritual understanding. Śakuntalā inherits from her mother, Menakā, beauty and lightheartedness, and from her father Viśvāmitra, the famous ascetic, patient and forgiving love. Freedom of sense and austerity of life

55. III. 13. 27-28. The Bengali heroine Mālañcamālā whose husband had married a second time and left her unloved and forgotten says : 'Though I die now and become a bird or a lesser creature or whatever befall me, I care not; for I have seen my darling happy.'
56. III. 19.

brought her into being. In her own life the two, freedom and restraint, earth and heaven should combine.

In the first Act we find all the impulsiveness of youth. The daughter of the hermitage in the first outburst of passion gave herself away in simple innocence and complete trust to the king. She followed the unsuspecting path of nature as she had not learned to control her feelings and regulate her life by norms :

gāndharveṇa vivāhena bahvyo rājarṣikanyakāḥ
śrūyante pariṇītās tāḥ pitṛbhiś cābhinanditāḥ.[57]

'Many daughters of royal sages are heard to have been married by the Gāndharva form of marriage and they have received the approval of their fathers.' Kaṇva when he hears of the marriage blesses it. Kālidāsa in verses of tender sorrow describes her departure from the hermitage to her husband's place. The very trees bid farewell to Śakuntalā in loving kindness. Kaṇva is filled with sorrow :

yāsyaty adya śakuntaleti hṛdayaṁ saṁspṛṣṭam utkaṇṭhayā
kaṇṭhaḥ stambhitabāṣpavṛttikaluṣaś cintājaḍaṁ darśanam
vaiklavyaṁ mama tāvad īdṛśam idaṁ snehād araṇyaukasaḥ
pīḍyante gṛhiṇaḥ kathaṁ nu tanayāviśleṣaduḥkhair navaiḥ.

'At the thought that Śakuntalā will leave this very day my heart is smitten with grief, my voice is choked with suppressed tears, my sight is dulled by anxious thought. If so great is the affliction through affection of even me a forest-dweller, how much more are householders tormented by fresh griefs at separation from their daughters!'

Kaṇva gives her advice :

śuśrūṣasva gurūn kuru priyasakhīvṛttiṁ sapatnījane
bhartur viprakṛtāpi roṣaṇatayā mā sma pratīpaṁ gamaḥ
bhūyiṣṭhaṁ bhava dakṣiṇā parijane bhāgyeṣv-anutsekinī
yānty evaṁ gṛhiṇīpadaṁ yuvatayo vāmāḥ kulasyādhayaḥ.[58]

'Serve your elders, take to the behaviour of a dear friend to your co-wives. Even though wronged by your husband, do not, out of anger, be of refractory spirit; be ever courteous to your attendants, do not become arrogant in prosperity. Thus do young women attain the status of housewife; those of an opposite character are banes of the family.'

Duṣyanta, through forgetfulness for which the poet does not make him responsible, does not recognize her. He says that he should not look at another's wife : *anirvarṇanīyaṁ parakalatram.*

57. III. 22. See Manu III. 22. It is a marriage arising from love, *kāma-saṁbhava*, or mutual inclination, *anyonyecchā*, of a youth and maid. It is concluded without any rites and without the knowledge of the elders.
58. Ś. IV. 18.

Śakuntalā suffered the worst that could happen to a devoted wife : she is disowned by her husband and disgraced. Her mind becomes vacant and she stands there lonely, filled with terror, anguish and despair. The poet narrates her endurance of desertion, her fortitude in suffering, her later disciplined life till she is restored to her husband. Love is not a mere affair of the senses; it is a kinship of spirit. Both Duṣyanta and Śakuntalā suffered, were disciplined by sorrow, and obtained the reward of a spiritual harmony. The youthful flush subsides; the gust of passion dies out. Love is won at a higher level and the brief glow of pleasure is turned into a steady life of bliss. Passion is linked with the sanctities of life. Nature and grace blend in harmony.

Kālidāsa does not judge the first union of lovers as a moral lapse. They are not sinners but they have to grow through suffering.

When Pārvatī approached Śiva performing *tapas* with the object of marrying him and started to serve him in different ways, Śiva was unmoved:

pratyarthibhūtām api tāṁ samādheḥ
śuśrūṣamāṇāṁ giriśo'numene
vikārahetau sati vikriyante
yeṣāṁ na cetāṁsi ta eva dhīrāḥ.

The marriage of the two was essential for the birth of Kumāra, who would save the world from the terror and destruction which the demon Tāraka was forcing on it. So Indra sent the god of love, Kāma, to disturb the concentration of Śiva. When Kāma approached Śiva, the latter was sitting with closed eyes, his senses withdrawn in *samādhi*, still like a rainless cloud, like a waveless ocean, like an unflickering flame:

avṛṣṭi-saṁrambham ivāmbuvāham apām ivādhāram anuttaraṅgam
antaścarāṇāṁ marutāṁ nirodhānnivātaniṣkampam iva pradīpam.[59]

When Śiva was disturbed somewhat, he opened his eyes and fire flashed from his third eye and reduced Kāma to ashes. In the meantime Pārvatī felt that her beauty was of little use :

vyarthaṁ samarthya lalitaṁ vapur ātmanaś ca.[60]

She decided to win Śiva through the penance of the type in which Śiva himself was engaged :

iyeṣa sā kartum avandhya-rūpatāṁ
samādhim āsthāya tapobhir ātmanaḥ.[61]

She wished to win Śiva not through the attraction of her body but

59. III. 48.
60. III. 75.
61. V. 2.

by the surrender of the heart. She lost her faith in *artha* and *kāma* but believed only in *dharma*:

anena dharmaḥ saviśeṣam adya me trivarga-sāraḥ pratibhāti.[62]

When she was told about the oddities of Śiva, she rebukes the Brahmin interlocutor with the words that the peculiar conduct of great souls and its causes are inscrutable and the fools unable to understand them laugh at them:

alokasāmānyam acintya-hetukaṁ
dviṣanti mandāś caritam mahātmanaḥ.[63]

The ridiculing Brahmin turned out to be Śiva himself. He said to Umā:

' "From this moment, O shy maiden, I am your slave, bought by your penance." So spake he whose crest is the moon and straightway all the fatigue of her self-torture vanished. So here is it that fruitful toil feels as if it never had been':

adya prabhṛtyavanatāṅgi tavāsmi dāsaḥ
krītas tapobhir iti vādini candramaulau
ahnāya sā niyamajaṁ klamam utsasarja
kleśaḥ phalena hi punar navatāṁ vidhatte.

The truth illustrated here is that love born of sense attraction should be transformed into love based on austerity and control. While striving to reach heaven, both Pārvatī and Śakuntalā had to skirt the edge of the abyss.

Sex life is not inconsistent with spiritual attainment. Wild life or unrestrained passion is inconsistent with it. Sex life under law and restraint is spiritual in character. One can lead the life of a householder and yet be a hermit in temper. The Upaniṣad says: enjoy by renunciation, *tyaktena bhuñjīthāḥ*.

The goal of life is joy, serenity and not pleasure or happiness. Joy is the fulfilment of one's nature as a human being. We must affirm our being against the whole world, if need be. When Socrates was condemned to death or when Jesus was crucified, they did not take death as defeat but as fulfilment of their ideals. The aim of love is a happy harmony of man and woman. The concept of *ardhanārīśvara* brings it out.[64] The wife does not belong to the husband but makes a whole with him. The wife is the root of all social welfare:

62. V. 38. Cf. 'To me there is no joy in that union where the two are not equally ardent for each other': *anāturotkaṇṭhitayoḥ prasidhyatā samāgamenāpi ratir na māṁ prati paraspara-prāpti-nirāśayor varaṁ śarīra-nāśo'pi samānurāgayoḥ.*—M. III. 15.
63. V. 75.
64. See R. I. 56: *svāhayeva havirbhujaṁ*. K. I. 51: *premṇā śarīrārdhaharāṁ harasya.*

kriyāṇāṁ khalu dharmyāṇāṁ satpatnyo mūla-kāraṇam.

The wife is the *saha-dharma-cāriṇī*:

iyaṁ corvaśī yāvadāyus tava sahadharmacāriṇī bhavatu.[65]

She is with him in the performance of all his duties. Indumatī was to Aja, a housewife, a wise counsellor, a good friend, a confidante and a beloved pupil in learning the fine arts:

gṛhiṇī sacivaḥ sakhī mithaḥ priyaśiṣyā lalite kalāvidhau.

Kālidāsa believes that marriage is fulfilled in parenthood. The physical attraction is sublimated through suffering caused by misunderstanding, separation, desertion, cruelty, etc., and attains its fulfilment in the child. The marriage of Śiva and Pārvatī was brought about for the birth of Kumāra. This country is named after Bharata, the son of Duṣyanta and Śakuntalā. In *Raghuvaṁśa*, it is said that the love of Dilīpa and Sudakṣiṇā attained increase when it was shared by the son also :

rathāṅgaṇāmnor iva bhāvabandhanaṁ
babhūva yat prema parasparāśrayam
vibhaktam apy-ekasutena tat tayoḥ
parasparasyopari paryacīyata.[66]

In *Raghuvaṁśa* III. 23, Kālidāsa says that Dilīpa and Sudakṣiṇā rejoiced in the birth of their son even as Umā and Śiva were gratified by the birth of Kārttikeya, as Śacī and Indra by the birth of Jayanta.[67] The marriage of Duṣyanta and Śakuntalā found its fulfilment in the birth of their son Bharata. The birth of Kumāra was the main aim of the marriage of Śiva and Pārvatī. Kālidāsa loves children as it is evident from his descriptions of Bharata, Āyus, Raghu, and Kumāra.

For Kālidāsa the path of wisdom lies in the harmonious pursuit of the different aims of life and the development of an integral personality. He impresses on our mind these ideals by the magic of his poetry, the richness of his imagination, his profound knowledge of human nature and his delicate description of its most tender emotions. We can apply to him the words of Miranda in the *Tempest* :

O Wonder,
How many goodly creatures are there here!
How beauteous mankind is! O brave new world,
That has such people in't.

S. RADHAKRISHNAN

65. V. V. 19. 21–22.
66. R. III. 24.
67. *umā-vṛṣāṅkau śara-janmanā yathā yathā jayantena śacī-purandarau tathā nṛpaḥ sā ca sutena māgadhī nanandatus tat-sadṛśena tat-samau.*

CRITICAL APPARATUS

(a) *Manuscript material*

The present text of the *Kumārasaṁbhava* is based on the following manuscripts :

I-1 = India Office Library MS. No. 1601, *Kumārasaṁbhava* text in Nāgarī script; 7 cantos; confuses प and य; uses न for ण, omits 4th canto, though in numbering the cantos it presumes its existence. At the end of the 7th canto are added some verses, which have been scored afterwards. Fairly correct; offers some good readings.

I-2 = India Office Library; 2469E 3742 RR8G; contains *Raghuvaṁśa* 3753 and *Kumārasaṁbhava*; cantos 1–7 in Nāgarī script; written in Saṁvat 1806; generally agrees with our text.

I-3 = India Office Library, 179.5A E3758-59; *Kumārasaṁbhava*; Nāgarī script, 7 cantos; omits *Ratīvilāpa*; text is mixed with Mallinātha's commentary, which widely differs from the printed ones.

I-4 = India Office Library 2525 E RR etc.
AG 3788 9G

Contains · (1) *Ṛtusaṁhāra*: named at the end of the cantos : iti śrīviśeṣamahākāvye Kālidāsakṛtau grīṣmavarṇano nāma prathamaḥ sargaḥ, and so on.
(2) *Kavirahasya* : expounding the various forms of roots with illustrations in verses.
(3) *Kumārasaṁbhava*: first leaf missing, first canto breaks off at 16th verse; 2nd and 3rd cantos are complete; of the 4th only one page is preserved, written in Nāgarī script, in a hurry; virtually useless.

I-5 = India Office Library; G3 marked on inside cover 808 E RR3G 3955; a fine manuscript containing 7 cantos in Bengali character; correct; offers useful marginal notes.

I-6 = India Office Library 6 = 29, a good manuscript in Bengali character, written on modern paper; agrees with I-5 on the whole; has served as a check for the text. Some readings, preserved only by this, seem original; for which cp. note on V, 68. It ends with the 86th verse of canto 5, after which begins the *Bhaṭṭikāvya*, which also is left incomplete.

I-7 = India Office Library 7th 32; a good manuscript in Bengali character; covers up to the 4th verse of canto 3; after which begins *Bhaṭṭikāvya*, which covers only five cantos; generally agrees with I-5, I-6.

I-8 = India Office Library 228.15G; an exceptionally valuable manuscript offering 7 cantos in Bengali script, written on modern paper, perhaps under the supervision of Prof. Colebrook. It gives the commentaries of Mallinātha, Bharata, Bṛhaspati and Gopāla, with a detailed index of contents and verses at the end; the finest manuscript used for this edition. It deserves publication.

B-1 = Bombay University Library; *Kumārasaṁbhava* manuscript No. 1; offers 7 cantos in Devanāgarī script; ends with :

yādṛśaṁ pustakaṁ dṛṣṭaṁ tādṛśaṁ likhitaṁ mayā |
yadi śuddham aśuddhaṁ vā mama doṣo na dīyate ||

Saṁvat 1841 śrāvaṇe māsi vadi | śubham astu |
śuddhapratipadāyām idaṁ pustakaṁ likhitaṁ Kāśyām |
śrīr astu | Śrīkṛṣnaae Gorvidaae (= Govindāya ?)
namo namaḥ | Śrī rāmacandrāae namaḥ | Śrīpañcaṣāṇi
divasāni strīgama Mālatīvadanapatase bhavaha antari-
lasita valapavamalatimakulate chaveḥ || Śrī rāmanāma ||

B-2 = Bombay University Library, *Kumārasaṁbhava* manuscript No. 2. It offers, in Devanāgarī, 6 cantos with a commentary; it comments, at places, on words, which do not occur in the text. Colophon at the end of the first canto reads 'iti śrīgurjara—Gaṇeśopādhyāyasuta—Nārāyaṇa vipaścid-viracitāyāṁ Kumārasaṁbhavaṭīkāyāṁ Nārāyaṇyabhi-dhāyāṁ prathamaḥ sargaḥ samāptaḥ ||'

H-1 = Hoshiyārpur; VVRI. Library; *Kumārasaṁbhava* manuscript No. 1; offers 6 cantos in Devanāgarī (omitting the 4th) adding a brief gloss.

H-2 = Hoshiyārpur ; VVRI. Library, *Kumārasaṁbhava* manuscript No. 2; offers in Devanāgarī, 4 cantos, with a commentary of Samayasundara Jaina, entitled *Bālabodhinī*; ends with the 2nd verse of the 4th canto.

H-3 = Hoshiyārpur; VVRI. Library; *Kumārasaṁbhava* manuscript No. 3; Nāgarī script; beginning with p. 129 and ending with p. 165; starts with verse 66 of the 6th canto. It is the oldest of the lot from Hoshiyārpur.

H-4 = Hoshiyārpur: VVRI. Library; *Kumārasaṁbhava* manuscript No. 4; Nāgarī script; begins with the 6th verse of the 6th canto; carelessly written.

H-5 = Hoshiyārpur; VVRI. Library; *Kumārasaṁbhava* manuscript No. 5; Nāgarī script; has Samayasundara's *Bāla-*

bodhinī. The manuscript breaks at verse 66 of the canto 3rd, resuming the 6th canto with its 4th verse; breaks off after a few verses.

P-1=Poonā manuscript No. 1; BORI Library No. 417 of 1891–95; folios 39, described in the catalogue, Vol. XIII, Part I, No. 123; the basis of our text of cantos 9–17; a correct manuscript in Nāgarī script, but comparatively modern.

P-2=Poonā manuscript No. 2; No. 677 of 1886–92; new No. 19; folios 59; described in Vol. XIII, Part I, No. 119; a very good manuscript in Nāgarī script, generally agreeing with our text; canto 8, however, develops mistakes; perhaps it was written by another scribe; offers on the margin variants with explanations.

P-3=Poonā manuscript No. 3; No. 25 of 1873-74; new No. 24; folios 79; Nāgarī script; Saṁvat 1649. The original manuscript covered only 7 cantos; the 8th being added afterwards, as is clear from the fact that the fourth page of 8th canto, written by a different hand, has been pasted on the last page of the 7th canto. The manuscript is generally correct.

P-4=Poonā manuscript No. 4; No. 473 of 1891–95; new No. 17; described in Vol. XIII, Part I, No. 122; Saṁvat 1675; covers 8 cantos in Nāgarī script; a good manuscript offering at places original readings. Colophon is important as it ends with a verse that stands at the beginning of the 9th canto.

P-5=Poonā manuscript No. 5; Nos. 72–82 of 1883-84; new No. 1. This covers, in Śāradā script, up to the 28th verse of the 8th canto and then breaks off. The manuscript, written on a variety of paper, may not be the work of one scribe. It is correct and has been much used. Some leaves have been later on replaced. It offers a good number of original readings.

Vā-1=Vārāṇasī Sanskrit College, Sarasvatī bhavana; manuscript No. 273; clear Nāgarī hand, pṛṣṭhamātrās used; visargas often omitted, revised up to the end of canto 6 with care, with variants minutely noted on the margin; abruptly breaks off with verse 86 of canto 8; one of the best manuscripts serving as the basis of our text.

Vā-2=Vārāṇasī Sanskrit College; Sarasvatī bhavana; with no number; written in a clear Nāgarī script, first leaf missing; fairly old, but rather inaccurate; goes up to verse 92nd of canto 8. Its second part begins with verse 23 of canto 8 and goes up to the end of it. Then after a break of several leaves it begins with verse 4 of canto 10, which

it completes. Canto 11 runs up to verse 45 and there it abruptly ends. It is a modern manuscript obviously prepared by some manuscript dealer for money's sake.

Vā-3 = Vārāṇasī Sanskrit College; Sarasvatī bhavana; No. 2410 with Mallinātha's commentary up to canto 7 in clear Nāgarī script: fairly correct. The notable fact is that Mallinātha's commentary follows here a text which is different from the one offered by the manuscript. It checks Vā-1.

(*b*) *Printed editions*

F. Rev. T. Foulkes: *Kālidāsa*, Vol. I, comprising *Meghasaṁdeśa*, *Raghuvaṁśa* and *Kumārasaṁbhava* ending with canto 8; all printed in Roman script at Madras, 1904; offers good variants; but necessarily an injudicious edition.

Bh. Bhau Dājī: *Kumārasaṁbhava*, edited by Bhau Dājī; offering 8 cantos with Mallinātha's commentary; and the rest bare text; published in Bombay: Śaka Saṁvat 1795; a good work on the whole.

G. Govindaśāstrī: *Kumārasaṁbhava*, first 8 cantos with Mallinātha's commentary and the latter half bare text; Khemrāj Śrīkṛṣṇadās, Bombay, Śaka Saṁvat 1847.

S. Sītārāma Kavi: *Kumārasaṁbhava*; first 8 cantos with Mallinātha's commentary and the latter half with the commentary of Pt. Sītārāma Kavi: Nirṇayasāgara Press, Bombay, S.C. 1946

T. Tārānātha Tarkavācaspati: bare text of cantos 8–17; Calcutta, 1926. The first 7 cantos with Mallinātha's commentary being prefixed to it in the B.H.U. Library have also been designated as T.

Vi Viṭhalnāth Paṇḍita: cantos 8–17, bare text, published in 'Paṇḍita', 1866, Vol. I, Nos. 1–9, with a concluding note added in the end.

J. Jīvānanda Vidyāsāgara: *Kumārasaṁbhava*, cantos 8–17 with his own comment; Calcutta, S.C. 1890.

I leave out compilations like *Kālidāsa Granthāvalī* by Pt. Sītārāma Caturvedī, Banaras, and the notebooks prepared by teachers for class purposes.

(*c*) *The basis of the text*

Cantos 1–8 of our text are based mainly on Vā-1, P-5, and I-8, while for 9–17 we have drawn on P-1, Vā-2, and G., J., S., T. and Vi, published from Banaras, Calcutta and Bombay. The

manuscripts are as varied in their reading as the majority of them are corrupt and capricious, offering at places the unusual feature of explaining in their commentary readings which do not occur in their text; and this has added to the difficulties of the editor. To illustrate the point I may refer to I-8, which was perhaps prepared under the supervision of so scrupulous a scholar as Prof. Colebrook and has, in addition, the advantage of the commentaries of Mallinātha, Bṛhaspati, Bharata, and Gopāla. I-8 reads for VI. 19, $c+d$:

adya *tūccataraís* tasmāt
smaraṇānugrahāt tava ‖

The four commentators, however, annotate ·

adya *tuccaistaraṁ* tasmāt
smaraṇānugrahāt tava ‖

Here, we have preferred to follow the unanimous verdict of the commentators.
For VI. 42, $a+b$, it has :

yatra sphaṭika*harmyāṇāṁ*
naktaṁ sopānapaṅktiṣu ‖

But the four commentators annotate :

yatra sphaṭika*harmyeṣu*

This agrees with Vā-1 and has, therefore, been retained.
VII. 3a reads in I-8 :

santānakākīrṇacatuṣpathaṁ tat ।

The four commentators follow *mahāpatham*. We accept *catuṣpathaṁ* on the basis of Vā-1, and this gives good sense.
VII. 15a reads in I-8 .

prayuktakālāguru cakrur asyāḥ ।

But Mallinātha explains *vinyastakālāguru*, while Bṛhaspati, Bharata, and Gopāla adopt *prayuktaśuklāguru*. We have *prasaktaśuklāguru* on the basis of Vā-1

And if disregard of the text by the commentators or the scribes is so flagrant in I-8, its magnitude in other manuscripts may better be imagined than described.

Another practice, common to the manuscripts, is that each manuscript, offering a commentary, makes out its commentator to follow the text it chooses to offer; the result is that the same Mallinātha is found explaining the same verse with one reading in one manuscript and with quite another in the other manuscripts.

Mixture of variants is frequently met with. Typical is II. 32, $a+b$ in B-1 which reads :

bhavallabdhatvayā dattavarodīrṇaḥ ।

Obviously *bhavallabdhavaro*—found in Vā-3 and Bh.—and *tvayā datta*, read by others, have been mixed up by B-1. Instructive also is III. 46*a* in B-1 :

bhujaṁgamobaddhajaṭākalāpam |

which is a mixture of *bhujaṅgamonnaddha*, found in P-5, F., G., S., T. and *bhujaṅgamābaddha*, read by Vā-1, I-8 and others.
See also I-5 on V. 34*a* ·

tataḥ paramam om ity uktvā |

Obviously this has confused *tataḥ paramam ity uktvā* the standard reading and *tataḥ paramam om uktvā* the intended reading of the I-5.
VII. 7*c* reads :

nirnābhi-kauśeyam upāttabāṇam |

Here P-5 reads *nirbhinnakauśeyam* in text, but in comment it has *nābhikauśeyaṁ jaghanāmbaraṁ yatra tadā hi tad apāsyate ghaṭikānāśe*, which clearly presumes *nirnābhi* as the arch-reading. The same is adopted by us in preference to *unnābhikauśeyam* and *nirdhūtakauśeyam* found in some manuscripts.

Examples of confusion, corruption, mixture, and interpolation can be multiplied, but the few ones cited above will suffice to illustrate the point. This odd looseness of the manuscripts left us no alternative but to scrutinize all the available manuscripts minutely and pick out what was best in them, or in some cases, even in one of them and reject the rest, though on a particular reading the rest might happen to agree. To illustrate the point take I. 55*d* where all the manuscripts and printed texts read :

kiñcit kvaṇatkinnaram adhyuvāsa |

while F. alone reads .

kiñcidgṛṇat-kinnaram............ |

This we have accepted on the basis of the use of √*gṛ* ' praise ' which is singularly apt in the context.
Similar are :

II. 32*a* : *tvayā dattavarodgūrṇaḥ* where we have adopted P-2 and H-2 rejecting *varodīrṇaḥ* unanimously read by other manuscripts and printed texts.

III. 19, *c*+*d* : api prasiddhaṁ yaśase hi puṁsām
ananyasādhāraṇam eva karma ||

Here we have followed P-5 rejecting the rest.

III. 63*d* : puṣṇanti pāke viparītam artham |

Found in P-5 alone has been accepted against *puṣṇanti loke* occurring in all others.

III. 65*c*: viśeṣitāṁ bhānumato mayūkhaiḥ |
Read by Vā-2 and H-5 (with comment: ***viśeṣitāṁ viśeṣatāṁ prāptām***) has been adopted against ***viśoṣitāṁ***, the accepted reading of all others. For significance of ***viśeṣitāṁ*** cp. I. 25.

III. 68*b*: aṅgaiḥ sphuṭadbālakadambakalpaiḥ |
Read by Vā-1 alone is preferred to ***sphurad*** . . . found in others. The difference between ट and र is nominal for which cp. my note on *galhā* in *Atharva Prātiśākhya* and *abhiniṣṭhāna-abhiniṣṭāna* in Kane volume.

IV 21*a*: Madanena vinā kṣitā ratiḥ |
Found in P-3 alone has been adopted against—***kṣatā***, occurring in others on account of the aptness of ***√kṣi*** in the context, for which cp. V. 54.

V. 11*b*: stanāṅgarāgāruṇitāc ca kañcukāt ||
Offered by H-1 alone has been accepted against ***kandukāt*** found in others, and explained by commentators. The aptness of ***kañcukāt*** in the context needs no comment.

V. 49*c* karoti lakṣyaṁ ravim asya cakṣuṣoḥ |
Read by I-5, I-6, I-8 (in Bṛhaspati, Bharata and Gopāla) is accepted against the overwhelming support for *ciram asya* . .

V. 58*c* iti svahastālikhitaś ca mugdhayā |
Read by Vā-1 is preferred to the variety of readings offered by others; for reasons cp. Rv. III. 15.

V. 68*d*: vikīrṇakeśāsthiparetabhūmiṣu ||
Found in I-6 alone is preferred to ***vikīrṇakeśāsu***. . . read by all others. The significance of ***vikīrṇakeśāsthi*** . . . needs no comment.

V. 81*a*. vivṛṇvatā doṣam api cyutātmanā ||
Read by I-1, I-5, I-8 has been adopted against ***vivakṣatā*** found elsewhere; for it is an explanation, that has crept into text from comment.

V. 84*b*: cacāla sāgrastanabhinnavalkalā |
Read by F. alone has been adopted against ***cacāla bālā stana*** . . . found in others. The use of ***agrastana*** heightens the comeliness of the girl under reference.

VI. 73, *c*+*d*: idaṁ tu te bhaktinamram
arhadārādhanaṁ vapuḥ ||
Read by F. alone has been adopted against the variety of readings offered by others.

VII. 4*a*: ekeva satyām api putrapaṅktau |
Read by F. alone has been accepted against *ekaiva* for the simple reason that Pārvatī was not the only daughter of Menā. The use of *iva* is, therefore, happier here than that of *eva*; the difference between the two is that of a small mātrā alone.

VII. 61*b*: pade pade durnimite galantī |
Read by I-2 and P-3 has been adopted in preference to *durnamite* and other variants found elsewhere. The aptness of √*mī* 'fix'+*dur* in this context needs no comment.

VIII. 36*b*: jātarūparasa-barhamaṇḍalaḥ ||
Found in F. alone is far superior to the variants offered by others.

VIII. 37*d*: bhāti kiñcid iva śoṣavat saraḥ |
Read by F. alone is better than *śeṣavat* found elsewhere. For reverse cp. note on III. 65*c*.

VIII. 38*c*: āśramāḥ praviśadagryadhenavo |
Read by S. has been preferred to *agnidhenavo* found elsewhere.

There are passages where the manuscripts and printed editions are equally divided on a given reading. To cite only two examples, KS. I. 1*c* reads:

pūrvāparau toyanidhī vagāhya |

This is the reading followed by a good number of manuscripts and printed texts; and it has been adopted by Mallinātha. Against *vagāhya* are matched Vā-1, P-5, B-5, I-6, I-7, F. all reading *vigāhya*, which is accepted by Bṛhaspati, Bharata and Gopāla and yields good sense. We have accepted *vagahya* on the basis of *AŚ*., VII between verses 8-9:

katamo'yaṁ pūrvāparasamudrāvagāhaḥ . . . .
sānumān . . .. ||

Here the word *avagāha* qualifying *sānumān* ensures *vagāhya* as the reading intended by the poet; cp. also KS., VI. 69, *a-b*:

acchinnāmalasaṁtānāḥ
samudrormyanivāritāḥ ||

This is the reading followed by a good number of manuscripts and this yields fair sense. Against this reading are matched Vā-1, P-4, I-1, I-2, I-3, H-3, P-5, I-5, I-8, B-1 and B-2 which read:

acchinnāmalasaṁtānāḥ
samudrorminivāritāḥ ||

This also yields good sense. We have adopted the former on the basis of Rv., VI. 77, $a+b$:

ārūḍham adrīn udadhīn vitīrṇam
bhujaṁgamānāṁ vasatiṁ praviṣṭam ||

This description of fame at once ensures *samudrormyanivāritāḥ* as the reading intended by Kālidāsa.

THE STORY OF KUMĀRASAMBHAVA

The poem opens with a description of the Himālaya mountain —its grandeur and beauty, its floral and mineral riches, and the fascinating scenes of life of its Kiṁnaras and Kirātas. Umā, the charming daughter of the 'lord of mountains', is next introduced and we are then informed of the visit of sage Nārada, who predicts that the maiden shall be united in wedlock with Śiva. Hesitant to proffer the hand of his daughter himself to the 'great god', Himālaya commissioned his daughter to wait upon Śiva, who was practising penance in the neighbouring forest, and win his heart.

About this very time the demon Tāraka was terrorizing the gods, who resorted to Brahmā for rescue. Brahmā told them that the demon could be overpowered only by an offspring begotten of Śiva; and advised them to strive for accomplishing the union of Śiva with Umā. Acting on this advice, the lord of the gods, Indra, deputed Kāma, the god of love, on this mission. Accompanied by his wife, Rati, and his associate, Vasanta, Kāma repaired to the forest, where Śiva was performing meditation. Flooding it with his own sensuous sunshine, Kāma made it wholly attuned to love and romance. Armed with his floral bow and arrows he proceeded to take a shot; but his courage failed him as he looked at the awe-inspiring and stern figure of the Mahāyogin. However, Umā appeared just at that moment and her sight infused, as it were, fresh vigour in the heart of Cupid. By this time Śiva had finished his meditation and had opened his eyes. Admitted to his presence, Umā proceeded to make the offering of a rosary of dried lotus seeds to Hara. This was a very propitious moment for Kāma who poised his infatuating arrow at the great god. For a second, Śiva lost self-control and glanced at Umā's face. But he immediately recovered from the lapse. To ascertain the cause of his mental perturbation he looked in all directions and noticed Kāma who was preparing to strike. The thought that his penance had been obstructed enraged Hara; and a fierce flame issued forth from his third eye and reduced Kāma to ashes. Śiva moved to a more secluded spot, away from the proximity of women, to engage in uninterrupted penance. Cupid's wife, Rati, wept very bitterly in her most poignant grief; and finally made the grim resolve of burning herself to death. A voice from the heaven dissuaded her from this

rash step and advised patience, predicting that her husband shall be brought back to life when Śiva marries Pārvatī.

Frustrated in her first attempt to obtain Śiva as her husband; Pārvatī embarked upon a different course. She determined to propitiate Mahādeva by performing penance, and repaired to the peak of the Himālaya, which became inseparably associated with her name. Here she practised the severest of austerities, and it was now to suffering and surrender that she directed her whole being, faring on dew-drops and chance-leaves; even these were given up at a later stage. She sat amidst fires in summer and the icy waters during winter. Such rigorous disciplining of body and mind was soon to bring its reward; but not before she had passed through another test. Disguised as a youthful hermit, Śiva came to Pārvatī's penance grove and, ascertaining her purpose, began to disparage 'the great god' in order to shake Pārvatī's resolve. But she stood firm as a rock; and Śiva had to yield to her unflinching devotion. Soon the two were married; and then followed an all-engrossing honeymoon lasting for more than a hundred years. But the time hung heavily on the gods. In their anxiety to obtain Śiva's offspring they commissioned Agni to apprise 'the great god' of their sad plight and repeat the request for the means of deliverance. Assuming the form of a pigeon, the Fire-god effected his entry into the pleasure-apartment. A frown appeared on Śiva's forehead as he recognized the bird as Agni in disguise. Appeased by the soft words of the messenger of the gods, Śiva gave a minute's thought to the request, and then next moment forced his mercurial substance of undying youth into the Fire-god.

A drink of infinite bliss! And a heat like wine poured through Agni's dancing veins. But the pleasure was only for a while and the next moment this dazzling experience of flashing liquid struck him as excruciating pain. Unable to carry the fire, he deposited it into the Ganges. A molten stream of pain ran down the entire volume of the holy river, whereupon she slyly sent it into the six Kṛttikās who were having their bath. They too experienced, though only for a moment, a pleasurable sensation, but soon this fire became too hot for them. They drew away from the river, and squeezed it out over the Śaravaṇa where it condensed into the shape of a haloed child inheriting the timeless youth of Mahākāla. This was the War-god—Kārttikeya.

Now both the Ganges and the Kṛttikās claimed possession of the child, but just then appeared Śiva and Pārvatī and took away the child, a prodigy of prodigies who in the short span of six days attained not only youthful vigour but also mastery over the lores and skill in the use of arms, under the fostering care of his parents. Indra had to exert himself, once again, to have the Kumāra to lead the army of the gods. Śiva consented and the divine hosts, headed by Kumāra, marched against Tāraka, who came out scoffing at the enemies. Terrible omens greeted Tāraka, but undaunted,

he plunged into the battle, and worked havoc in the ranks of the gods. Finding that the soldiers of the divine army were no match for him, and the demon was now frantically advancing towards him, Kumāra threw his lance. Struck in the heart the demon fell to the ground to the great joy of the gods.

THE LATTER HALF

A critical analysis of the Kumāra-problem as it evolved in the Brāhmaṇas,[1] Purāṇas[2] and the Epics[3] and its comparison with that presented by Kālidāsa in his *Kumārasaṁbhava* would reveal that our poet based his work not on any one of these, but took the essence of all, judiciously selecting the vital strands of the story from each and building of these strands a composite whole, in which one can relish the quintessence of all the three, presented in the highest poetic form. Kālidāsa's pointed reference to the eight forms of the Rudra-Śiva and his significant insistence on the fiery nature of the Kumāra, begotten of the wedlock of Śiva and Pārvatī, reminds us of the *Śatapatha* account of the birth of Kumāra as the ninth form of the Rudra-Śiva; and it is this ultimate form of the Rudra-Śiva, whose birth and exploits form the central theme of the *Kumārasaṁbhava*.

And if this is so, the irresistible conclusion will be that the second half of the poem, depicting the birth and exploits of the fiery Kumāra, is genuine; and it is for this reason that we have included it in the present edition of the poem, *Kumārasaṁbhava*.

1. Cp. *Śatapatha Brāhmaṇa*, VI. 1.3. 7–20.
2. Cp. *Skānda-Purāna*, Āvantya Khaṇḍa, Ch. 39; Nāgara Khaṇḍa, Hāṭakeśvara-māhātmya, Ch. 245–247 and 264; *Vāyu-Purāna*, Śrāddhakalpa, Ch. 11; *Brahma-Purāṇa*, Gautama-māhātmya, Ch. 2, 3; *Brahmāṇḍa-Purāṇa*, Upodghāta Pada, Ch. 10; *Viṣṇudharmottara-Purāṇa*, Ch. 228; *Brahmavaivarta-Purāna*, Gaṇapati Khaṇḍa, Ch. 1; *Vāmana-Purāṇa*, Ch. 50–58; *Bṛhad-dharmottara-Purāṇa*, Ch. 33–53; *Varāha-Purāṇa*, Ch. 22; *Matsya-Purāṇa*, Ch. 154–160; and *Śiva-Purāna*, Ch. 9–21.
3. Cp. *Rāmāyana*, Bāla Kāṇḍa, Ch. 36-37; *Mahābhārata*, Vanaparva, Ch 223–231.

।। प्रथमः सर्गः ।।

अस्त्युत्तरस्यां दिशि देवतात्मा
हिमालयो नाम नगाधिराजः ।
पूर्वापरौ तोयनिधी वगाह्य
स्थितः पृथिव्या इव मानदण्डः ।। १ ।।
यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं
मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे ।
भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च
पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ।। २ ।।
अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य
हिमं न सौभाग्यविलोपि जातम् ।
एको हि दोषो गुणसंनिपाते
निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः ।। ३ ।।
यश्चाप्सरोविभ्रममण्डनानां
संपादयित्रीं शिखरैर्बिभर्ति ।
बलाहकच्छेदविभक्तरागाम्
अकालसंध्यामिव धातुमत्ताम् ।। ४ ।।

1. *c* So majority; F., G. and Mallinātha in I-8 वारिनिधी; Vā-1, P-5, I-5, I-6, I-7, F. विगाह्य; others वगाह्य; Bṛhaspati विगाह्य = विलाङ्घ्य; Bharata विगाह्य = अवनम्य and संगत्य; Gopāla विगाह्य = अवलम्ब्य but Mallinātha वगाह्य = प्रविश्य accepted by us, for which cp. कतमोऽयं पूर्वापरसमुद्रावगाढः—सानुमान्—*AŚ.*, VII, between verses 8-9; cp. Rv., XIV, 76, where F. has विगाह्य but others adopt वगाह्य.
2. *b* I-3 दोग्धरि दोहनसमर्थे मेरौ दोग्धरि स्थिते दोहदक्षे obviously a confusion of text and comment.
3. H-5 reverses order of 3-4.

आमेखलं संचरतां घनानां
छायामिषे सानुगतां निषेव्य ।
उद्वेजिता वृष्टिभिराश्रयन्ते
शृङ्गाणि यस्यातपवन्ति सिद्धाः ॥ ५ ॥
पदं तुषारस्रुतिधौतरक्तं
यस्मिन्नदृष्ट्वापि हतद्विपानाम् ।
विदन्ति मार्गं नखरन्ध्रमुक्तैर्
मुक्ताफलैः केसरिणां किराताः ॥ ६ ॥
न्यस्ताक्षरा धातुरसेन यत्र
भूर्जत्वचः कुञ्जरबिन्दुशोणाः ।
व्रजन्ति विद्याधरसुन्दरीणाम्
अनङ्गलेखक्रिययोपयोगम् ॥ ७ ॥
यः पूरयन् कीचकरन्ध्रभागान्
दरीमुखोत्थेन समीरणेन ।
उद्गास्यतामिच्छति किंनराणां
तानप्रदायित्वमिवोपगन्तुम् ॥ ८ ॥
कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतु
विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ।

5. Vā-1 omits this śloka. *a* So Bṛ., Bhar., Gop. in I-8; इषे = आश्विने मासि; others छायामघः.

6. *a* P-3, P-4, I-6 श्रुति; P-3 has on margin स्रुति. *c* P-4, H-1, F. विन्दन्ति; H-2, I-8 correct मार्गान् into मार्गं. *d* I-5 केशरिणां.

7. I-3 omits this śloka. *d* H-1 लेषक्रुययो—; F. retains *l* here though it invariably has *r* in *lekhā*; Vā-1—योपभोगम्.

8. *a* B-1 रन्ध्रमार्गान्. *d* Vā-2, P-3, H-2 स्थानप्र—; P-3, P-5, I-6, I-7—णांस्तानप्र—; on the assumption of—णान् तान—.

9. *a* I-8—कण्डुं. *c* P-2, P-3, P-4, I-6 श्रुत—; P-5 समीरः for प्रसूतः. *d* Vā-3 reads:

यत्र स्रुतक्षीरतया प्रसूतः
सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ॥ ९ ॥
वनेचराणां वनितासखानां
दरीगृहोत्सङ्गनिषक्तभासः ।
भवन्ति यत्रौषधयो रजन्याम्
अतैलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥ १० ॥
उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्ष्णिभागान्
मार्गे शिलीभूतहिमेऽपि यत्र ।
न दुर्वहश्रोणिपयोधरार्ता
भिन्दन्ति मन्दां गतिमश्वमुख्य ॥ ११ ॥
दिवाकराद् रक्षति यो गुहासु
लीनं दिवा भीतमिवान्धकारम् ।
क्षुद्रेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने
ममत्वमुच्चैःशिरसां सतीव ॥ १२ ॥
लाङ्गूलविक्षेपविसर्पिशोभैर्
इतस्ततश्चन्द्रमरीचिगौरैः ।
यस्यार्थयुक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्वन्ति वालव्यजनैश्चमर्यः ॥ १३ ॥
यत्रांशुकाक्षेपविलज्जितानां
यदृच्छया किंपुरुषाङ्गनानाम् ।

यत्र स्रुतक्षीरतया प्रसूतः सानूनि गन्धः सुरभीकरोति ।
कपोलकण्डूः करिभिर्विनेतुं विघट्टितानां सरलद्रुमाणाम् ॥

10. *b* P-2—गृहोच्छङ्ग—; Vā-3, P-5, I-1 निषिक्त—; Vā-2 विषक्त—.
11. *d* H-1 अश्विमुख्यः.
12. *d* B-1, I-5, I-6, I-7, I-8—सामतीव.
13. *b* Vā-2, I-1, I-3, B-1 चान्द्र—; P-5 चन्द्रमरीचिशुभ्रैः. *d* Bh. बाल—.
14. *c* द्वार F., Bh., G., S., I-8, Vā-3, P-5, I-1, H-2; द्वारि Vā-2, P-2, P-3, P-4, I-2, I-3, I-4, I-5, I-6, I-7, H-1.

दरीगृहद्वारविलम्बिबिम्बास्
तिरस्करिण्यो जलदा भवन्ति ॥ १४ ॥
भागीरथीनिर्झरशीकराणां
वोढा मुहुः कम्पितदेवदारुः ।
यद्वायुरन्विष्टमृगैः किरातैर्
आसेव्यते भिन्नशिखण्डिबर्हः ॥ १५ ॥
सप्तर्षिहस्तावचितावशेषाण्य्
अधो विवस्वान् परिवर्तमानः ।
पद्मानि यस्याग्रसरोरुहाणि
प्रबोधयत्यूर्ध्वमुखैर्मयूखैः ॥ १६ ॥
यज्ञाङ्गयोनित्वमवेक्ष्य यस्य
सारं धरित्रीधरणक्षमं च ।
प्रजापतिः कल्पितयज्ञभागं
शैलाधिपत्यं स्वयमन्वतिष्ठत् ॥ १७ ॥
स मानसीं मेरुसखः पितॄणां
कन्यां कुलस्य स्थितये स्थितिज्ञः ।
मेनां मुनीनामपि माननीयाम्
आत्मानुरूपां विधिनोपयेमे ॥ १८ ॥
कालक्रमेणाथ तयोः प्रवृत्ते
स्वरूपयोग्ये सुरतप्रसङ्गे ।

15. *a* P-3, P-4, I-2, I-7 सीक. *d* Vā-2, P-2 शिषण्ड; I-8 वर्हः.

16. *a* F. हस्तापचि—. Cp. 61*a*.

17. *a* F. मवेक्ष. At this śloka I-4 breaks off and begins second sarga. After this I-2 adds:—

तपोवनैस्तत्त्वदृशामृषीणां मध्ये मृगैः प्रश्रवणैश्च (प्रस्र—) गाङ्गैः ।
पुनाति लोकत्रितयं पृथिव्यां स्थितोऽप्ययं धर्म इवाद्रिरूपः ॥

18. *a* H-1—सखा.

19. *c* F., P-4 मनोहरं; P-5 omits this śloka.

मनोरमं यौवनमुद्वहन्त्या
गर्भोऽभवद् भूधरराजपत्न्याः ॥ १९ ॥
असूत सा नागवधूपभोग्यं
मैनाकमम्भोनिधिबद्धसख्यम् ।
क्रुद्धेऽपि पक्षच्छिदि वृत्रशत्राव्
अवेदनाज्ञं कुलिशक्षतानाम् ॥ २० ॥
अथावमानेन पितुः प्रयुक्ता
दक्षस्य कन्या भवपूर्वपत्नी ।
सती सती योगविसृष्टदेहा
तां जन्मने शैलवधूं प्रपेदे ॥ २१ ॥
सा भूधराणामधिपेन तस्यां
समाधिमत्यामुदपादि भव्या ।
सम्यक्प्रयोगादपरिक्षतायां
नीताविवोत्साहगुणेन संपत् ॥ २२ ॥
प्रसन्नदिक् पांसुविविक्तवातं
शङ्खस्वनानन्तरपुष्पवृष्टि ।
शरीरिणां स्थावरजङ्गमानां
सुखाय तज्जन्मदिनं बभूव ॥ २३ ॥
तया दुहित्रा सुतरां सवित्री
स्फुरत्प्रभामण्डलया चकाशे ।
विदूरभूमिर्नवमेघशब्दाद्
उद्भिन्नया रत्नशलाकयेव ॥ २४ ॥

20. *a* H-1—पयोग्यं but in comment—पभोग्यं. *d* G.—शस्त्रणानाम्.
21. *a* So F., S., T., P-5, H-5, Bh.; others—थापमा—.
22. *c* H-2—दपि रक्षितायां with comment रक्षितायां पालितायां; Vā-2—गादिव लक्षितायां.
23. *a* So F., P-4, G.; others पांशु.
24. *a* Vā-3, P-3, H-5, A. दुहित्र्या; F. जनित्री. *b* So Vā-3, P-4, I-1, I-5, I-6, I-7, I-8, T., F., G., H-5, Bh.;—से in others.

दिने दिने सा परिवर्धमाना
लब्धोदया चान्द्रमसीव लेखा ।
पुपोष लावण्यमयान् विशेषान्
ज्योत्स्नान्तराणीव कलान्तराणि ।। २५ ।।
तां पार्वतीत्याभिजनेन नाम्ना
बन्धुप्रियां बन्धुजनो जुहाव ।
उ मेति मात्रा तपसे निषिद्धा
पश्चादुमाख्यां सुमुखी जगाम ।। २६ ।।
महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टिस्-
तस्मिन्नपत्ये न जगाम तृप्तिम् ।
अनन्तपुष्पस्य मधोर्हि चूते
द्विरेफमाला सविशेषसङ्गा ।। २७ ।।
प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्
त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः ।
संस्कारवत्येव गिरा मनीषी
तया स पूतश्च विभूषितश्च ।। २८ ।।
मन्दाकिनीसैकतवेदिकाभिः
सा कन्दुकैः कृत्रिमपुत्रकैश्च ।
रेमे मुहुर्मध्यगता सखीनां
क्रीडारसं निर्विशतीव बाल्ये ।। २९ ।।
तां हंसमालाः शरदीव गङ्गां
महौषधीर्नक्तमिवात्मभासः ।

c So majority and four commentators; Vā-1, H-1, H-2, H-5 वैडूर्य—.

25. *b* F. रेखा. *c* Cp. विशेषितां भानुमतो—III, 65. *d* P-3 योत्स्ना—.

26. *c* So Vā-2, Vā-3, P-2, P-3, P-4, P-5, I-1, I-2, I-3, I-5, I-6, I-7, I-8, H-1, H-2, B-1, B-2. Cp. III, 41*d*; others तपसो.

29. *b* P-5 पुत्रिकैश्च. *d* P-5 बाल्यम्.

30. *b* F., S., T., Bh. षधिं; majority—षधीर्न—.

स्थिरोपदेशामुपदेशकाले
प्रपेदिरे प्राक्तनजन्मविद्याः ॥ ३० ॥

असंभृतं मण्डनमङ्गयष्टेर्
अनासवाख्यं करणं मदस्य ।
कामस्य पुष्पव्यतिरिक्तमस्त्रं
बाल्यात् परं साथ वयः प्रपेदे ॥ ३१ ॥

उन्मीलितं तूलिकयेव चित्रं
सूर्यांशुभिर्भिन्नमिवारविन्दम् ।
बभूव तस्याश्चतुरस्रशोभि
वपुर्विभक्तं नवयौवनेन ॥ ३२ ॥

अभ्युन्नताङ्गुष्ठनखप्रभाभिर्
निक्षेपणाद् रागमिवोद्गिरन्तौ ।
आजह्रतुस्तच्चरणौ पृथिव्यां
स्थलारविन्दश्रियमव्यवस्थाम् ॥ ३३ ।

सा राजहंसैरिव संनताङ्गी
गतेषु लीलाञ्चितविभ्रमेषु ।
व्यनीयत प्रत्युपदेशलुब्धैर्
आदित्सुभिर्नूपुरशिञ्जितानि ॥ ३४ ॥

वृत्तानुपूर्वे च न चातिदीर्घे
जङ्घे शुभे सृष्टवतस्तदीये ।
शेषाङ्गनिर्माणविधौ विधातुर्
लावण्य उत्पाद्य इवास यत्नः ॥ ३५ ॥

31. *b* F. अनानवाख्यं.

32. *c* Bh., P-2—रश्रशोभि; F. रश्रशाभि आ for ओ is frequent in F.

33. *a* H-2 असंनता—with comment असंनता भिन्ना. *b* I-6, I-7 विक्षे—.

34. *a* I-5, I-8—ताङ्गा. *b* F., G., Bh., T. विक्रमेषु. *d* Vā-1, S., Bh. सिञ्ज—.

35. *d* H-2 लावण्यमु—with comment किंकृत्य लावण्यमुत्पाद्य.

नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वाद्
एकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः ।
लब्ध्वापि लोके परिणाहि रूपं
जातास्तदूर्वोरुपमानबाह्याः ॥ ३६ ॥

एतावता नन्वनुमेयशोभि
काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः ।
आरोपितं यद् गिरिशेन पश्चाद्
अनन्यनारीकमनीयमङ्कम् ॥ ३७ ॥

तस्याः प्रविष्टा नतनाभिरन्ध्रं
रराज तन्वी नवरोमराजिः ।
नीवीमतिक्रम्य सितेतरस्य
तन्मेखलामध्यमणेरिवार्चिः ॥ ३८ ॥

मध्येन सा वेदिविलग्नमध्या
वलित्रयं चारु बभार बाला ।
आरोहणार्थं नवयौवनेन
कामस्य सोपानमिव प्रयुक्तम् ॥ ३९ ॥

36. *a* H-1 नगेन्द्र. *c* H-2—णाहरूपं. *d* P-5 तदोर्वो—.

37. *a* P-5—मेयकान्ति. *c* F. गिरितेन.

38. *b* I-5, I-6, I-7—रोमराजी; H-1 राजीः. *c* I-7 शिते—. After 38 I-2 reads:—

गंभीरनाभिह्रदसंनिधाने रराज नीला नवरोमराजिः ।
मुखेन्दुभीतस्तनचक्रवाकचञ्चुच्युता शैवलमञ्जरीव ॥

Vā-1 also has it on top margin, but while numbering the ślokas it does not count this. This shows that Vā-1 considered this as spurious; it does not occur in majority of MSS. Correct Rv., XVIII, 20 उन्नत—into नत—accordingly.

39. *b* F. साधु ब—. *c* P-5—नस्य कामेन; Bharata explains it as an option, but justifies our reading. *d* F. सौपान—.

अन्योन्यमुत्पीडयदुत्पलाक्ष्याः
स्तनद्वयं पाण्डु तथा प्रवृद्धम् ।
मध्ये यथा श्याममुखस्य तस्य
मृणालसूत्रान्तरमप्यलभ्यम् ।। ४० ।।

शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यौ
बाहू तदीयाविति मे वितर्कः ।
पराजितेनापि कृतौ हरस्य
यौ कण्ठपाशौ मकरध्वजेन ।। ४१ ।।

निर्भर्त्सिताशोकदलप्रसूति
पाणिद्वयं चारुनखं तदीयम् ।
नवोदितेन्दुप्रतिमस्य शोभां
व्योम्नः प्रदोषे विफलीचकार ।। ४२ ।।

कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य
मुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य ।
अन्योन्यशोभाजननाद् बभूव
साधारणो भूषणभूष्यभावः ।। ४३ ।।

40. *b* I-2, I-5, I-6, I-7, I-8, P-2—द्वयं चारु—; P-5 चारु तथा विवृ—; not noted by commentators; but cp. स्तन इव भुवः शेषविस्तारपाण्डुः Md. I. 18 where विस्तार is emphasized, which is exactly the sense of वि—.

41. Omitted by I-7.

42. Śloka omitted by F., P-5, Bh., Vā-3; in I-8 not commented upon by Mallinātha, but explained by Bṛhaspati, Bharata and Gopāla. I-3, P-2, Vā-2 have it but they read it before 41, while H-1 puts it before 39.

43. *a* So Mallinātha in I-8—बन्धुरस्य नम्रस्य; Bṛhaspati—बन्धुरस्य नम्रस्य सुन्दरस्य वा; Bharata—ब—सुन्दरस्य; Gopāla—ब—सुन्दरस्य. *b* I-8 Mallinātha निस्तलस्य वर्तुलस्य, with him agree Bṛhaspati, Bharata and Gopāla; I-5, Vā-2, P-2, P-3, P-4, P-5, H-1, H-2, I-6, I-7, Bh., F. निस्तुलस्य. I-1 reads verse 41 after verse 43.

चन्द्रं गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते
पद्माश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमामुखं तु प्रतिपद्य लोला
द्विसंश्रयां प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥ ४४ ॥
पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यान्
मुक्ताफलं वा स्फुटविद्रुमस्थम् ।
ततोऽनुकुर्याद् विशदस्य तस्यास्
ताम्रोष्ठपर्यस्तरुचः स्मितस्य ॥ ४५ ॥
स्वरेण तस्याममृतस्रुतेव
प्रजल्पितायामभिजातवाचि ।
अप्यन्यपुष्टा प्रतिकूलशब्दा
श्रोतुर्वितन्त्रीरिव ताड्यमाना ॥ ४६ ॥
प्रवातनीलोत्पलनिर्विशेषम्
अधीरविप्रेक्षितमायताक्ष्या ।
तया गृहीतं नु मृगाङ्गनाभ्यस्
ततो गृहीतं नु मृगाङ्गनाभिः ॥ ४७ ॥
तस्याः शलाकाञ्जननिर्मितेव
कान्तिर्भ्रुवोरायतलेखयोर्या ।

45. *c* P-5 विशदप्रभस्य ता—. *d* So Vā-1, F. and Bṛhaspati on it in I-8; others ताम्रौष्ठ; but cp. II, 30, 39; VI, 45 सकम्पोष्ठैः.

46. *a* Vā-3—स्या अमृत—but in comment it has तस्याम्; I-2 —मृतस्तुनेव; I-6, I-7—मृतश्रुतेव; so I-8 with all commentators; F.—मृतस्रितेव, for which cp. द्रिम for द्रुम occurring in it more than five times. *c* and *d*: I-6, I-7, I-8—पुष्टाः प्रतिकूलशब्दाः; F.—पुष्ठाः . . . . . ताड्यमानाः.

48. *b* F.—भ्रिंवोरायतरेखयोर्या, cp. note on अमृतस्रुतेव. *c*—चिकुराम् P-5; others—चतुराम् followed by all commentators; but *cikurām* = 'punishing others without consideration' gives better sense.

तां वीक्ष्य लीलाचिकुरामनङ्गः
स्वचापसौन्दर्यमदं मुमोच ॥ ४८ ॥
लज्जा तिरश्चां यदि चेतसि स्याद्
असंशयं पर्वतराजपुत्र्याः ।
तं केशपाशं प्रसमीक्ष्य कुर्युर्
वालप्रियत्वं शिथिलं चमर्यः ॥ ४९ ॥
सर्वोपमाद्रव्यसमुच्चयेन
यथाप्रदेशं विनिवेशितेन ।
सा निर्मिता विश्वसृजा प्रयत्नाद्
एकस्थसौन्दर्यदिदृक्षयेव ॥ ५० ॥
तां नारदः कामचरः कदाचित्
कन्यां किल प्रेक्ष्य पितुः समीपे ।
समादिदेशैकवधूं भवित्रीं
प्रेम्णा शरीरार्धहरां हरस्य ॥ ५१ ॥
गुरुः प्रगल्भेऽपि वयस्यतोऽस्यास्
तस्थौ निवृत्तान्यवराभिलाषः ।
ऋते कृशानोर्न हि मन्त्रपूतम्
अर्हन्ति तेजांस्यपराणि हव्यम् ॥ ५२ ॥
अयाचितारं न हि देवदेवम्
अद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाक ।
अभ्यर्थनाभङ्गभयेन साधुर्
माध्यस्थमिष्टेऽप्यवलम्बतेऽर्थे ॥ ५३ ॥

49. *a* Vā-1 तिरश्च्यां. *d* Vā-2, Vā-3, P-3, P-4, Bh. बाल—.

53. *a* and *b*: F.—नहि देवमद्रिः सुतां प्रतिग्राह—. *d* Majority —स्थ—;—स्थमुदासीनत्वम्; so read and explained by the four commentators in I-8; I-3 corrects—स्थ—into—स्थ्य— which is the reading of Bh.

यदैव पूर्वं ज्वलने शरीरं
सा दक्षरोषात् स्वयमुत्ससर्ज ।
तदा प्रभृत्येव विमुक्तसङ्गः
पतिः पशूनामपरिग्रहोऽभूत् ।। ५४ ।।
स कृत्तिवासास्तपसे यतात्मा
गङ्गाप्रवाहोक्षितदेवदारु ।
प्रस्थं हिमाद्रेर्मृगनाभिगन्धि
किंचिद्गृणत्किंनरमध्युवास ।। ५५ ।।
गणा नमेरुप्रसवावतंसा
भूर्जत्वचः स्पर्शवतीर्दधानाः ।
मनःशिलाविच्छुरिता निषेदुः
शैलेयनद्धेषु शिलातलेषु ।। ५६ ।।
तुषारसंघातशिलाः खुराग्रैः
समुल्लिखन् दर्पकलः ककुद्मान् ।
दृष्टः कथंचिद् गवयैर्विविग्नैर्
असोढसिंहध्वनिरुन्ननाद ।। ५७ ।।

54. *a* So I-8; but in commentaries of Bṛhaspati, Bharata and Gopāla only जनने, explained as जन्मनिमित्तम्, while Mallinātha notes both readings. *b* So P-5; others सुदती स—. *c* I-5, I-6, I-7 ततः but cp. Rv., II, 38.

55. *a* So F., Vā-3, P-2, P-5, I-1, I-3, I-5, I-6, I-7, I-8, B-1, B-2, Bh.; यतात्मा alone is explained by the four commentators in I-8. *b* P-5—प्रपातोक्षितदेवदारुः; H-2, H-5—दारूं. *d* So F.; others क्वणत्—explained as गायत् by the four commentators in I-8; cp. VIII, 85; Rv., X, 63.

56. *b* So F., P-2, P-4, I-2, I-3, I-5, I-6, I-7, I-8, Bh.; in I-8 Mal.: दधाना वसाना इत्यर्थः; Bṛ.: दधाना धारयन्तः; so Bhar. and Gop.; cp. III, 46*d*.

57. *a* P-5—शिला हिमाद्रेः. *c* Vā-1, P-3, P-4, I-2 विवग्नैः; for विविग्न cp. Rv., XIV, 68 and XVIII, 13; but विभुग्न 'bent' in the light of पश्चार्धेन प्रविष्टः, etc.—*AŚ*., I, 7.

तत्राग्निमाधाय समित्समिद्धं
स्वमेव मूर्त्यन्तरमष्टमूर्तिः ।
स्वयं विधाता तपसः फलानां
केनापि कामेन तपश्चचार ।। ५८ ।।

अनर्घ्यमर्घ्येण तमद्रिनाथः
स्वर्गौकसामर्चितमर्चयित्वा ।
आराधनायास्य सखीसमेतां
समादिदेश प्रयतां तनूजाम् ।। ५९ ।।

प्रत्यर्थिभूतामपि तां समाधेः
शुश्रूषमाणां गिरिशोऽनुमेने ।
विकारहेतौ सति विक्रियन्ते
येषां न चेतांसि त एव धीराः ।। ६० ।।

अवचितबलिपुष्पा वेदिसंमार्गदक्षा
नियमविधिजलानां बर्हिषां चोपनेत्री ।
गिरिशमुपचचार प्रत्यहं सा सुकेशी
नियमितपरिखेदा तच्छिरश्चन्द्रपादैः ।। ६१ ।।

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ पार्वत्युत्पत्तिवर्णनं नाम प्रथमः सर्गः ।।

58. *a* I-1, I-3, H-2 समृद्धं. *d* I-7 कालेन.

59. *a* Vā-2, H-1, H-2 अर्चेण; V-1 अर्चेन; the four commentators in I-8 अर्घ्येण.

61. *a* F. अपचित—confusion of प and व is common in F.; Vā-1, Vā-2, I-7—सन्मार्ग—; H-1, H-5 सन्मार्ज—; H-2 वेदसन्मार्ग—with comment वेदिसन्मार्गदक्षा वेदे (:) सन्मार्जनं निर्मलीकरणम्.

Colophon: So Vā-1; I-2 इति श्रीकुमार...कविश्रीकालि... गिरिवर्णनं नाम..; others have: उमोत्पत्तिवर्णनो नाम, पार्वतिवर्णनं, गौरीवर्णन; I-6 however reads कुमार उत्पत्तिर्नाम...; F. reads इति श्रीकालिदासस्य कृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये प्रथमः सर्गः। श्रीशारदाम्बायै नमः। Bh. उमोत्पत्तिर्नाम.

।। द्वितीयः सर्गः ।।

तस्मिन् विप्रकृताः काले तारकेण दिवौकसः ।
तुरासाहं पुरोधाय धाम स्वायंभुवं ययुः ।। १ ।।
तेषामाविरभूद् ब्रह्मा परिम्लानमुखश्रियाम् ।
सरसां सुप्तपद्मानां प्रातर्दीधितिमानिव ।। २ ।।
अथ सर्वस्य धातारं ते सर्वे सर्वतोमुखम् ।
वागीशं वाग्भिरर्थ्याभिः प्रणिपत्योपतस्थिरे ।। ३ ।।
नमस्त्रिमूर्तये तुभ्यं प्राक् सृष्टेः केवलात्मने ।
गुणत्रयविभागाय पश्चाद् भेदमुपेयुषे ।। ४ ।।
यदमोघमपामन्तरुप्तं बीजमज त्वया ।
अतश्चराचरं विश्वं प्रभवस्तस्य गीयसे ।। ५ ।।
तिसृभिस्त्वमवस्थाभिर्महिमानमुदीरयन् ।
प्रलयस्थितिसर्गाणामेकः कारणतां गतः ।। ६ ।।
स्त्रीपुंसावात्मभागौ ते भिन्नमूर्तेः सिसृक्षया ।
प्रसूतिभाजः सर्गस्य तावेव पितरौ स्मृतौ ।। ७ ।।
स्वकालपरिमाणेन व्यस्तरात्रिंदिवस्य ते ।

1. *a* P-5, I-1, I-3, I-7, I-8 with four commentators—केन; cp. *d* note.
2. *c* F. सरसा सु—.
3. *d* I-8 प्रनिपत्यो—; P-4 reads this śloka before 2.
5. *c* I-5, I-6, I-7 अदश्च—. *d* I-8 प्रसवस्तस्य गीयते with Mal.: अतस्तस्य विश्वस्य प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणं गीयते; Bṛ.: अद इदं चराचरं जगत् प्रसवो गीयते मुनिभिः; Bhar.: अद इदं चराचरं विश्वं तस्य बीजाय प्रसवः फलं गीयते; so Gop.; F. तस्य रीयने with गीयसे in footnotes.
7. *a* I-5, I-6, I-7—भावौ; noted by I-8 and followed by Bṛ., Bhar. and Gop.
8. *a* I-5, I-6, I-7—परिणामेन; noted by I-8 on margin and followed by Bṛ.: स्वकालस्य देवत्वगतस्य परिणामेन पर्यवसानेन

स्वप्नावबोधौ भूतानां तावव प्रलयोदयौ ॥ ८ ॥
जगद्योनिरयोनिस्त्वं जगदन्तोऽप्यनन्तकः ।
जगदादिरनादिस्त्वं जगदीशोऽप्यनीश्वरः ॥ ९ ॥
आत्मानमात्मना वेत्सि सृजस्यात्मानमात्मना ।
आत्मना कृतिना च त्वमात्मन्येव प्रलीयसे ॥ १० ॥
द्रवः संघातकठिनः स्थूलः सूक्ष्मो लघुर्गुरुः ।
व्यक्तो व्यक्तेतरश्चासि प्राकाम्यं ते विभूतिषु ॥ ११ ॥
उद्घातः प्रणवो यासां न्यायैस्त्रिभिरुदीरणम् ।
कर्म यज्ञः फलं स्वर्गस् तासां त्वं प्रभवो गिराम् ॥ १२ ॥
त्वामामनन्ति प्रकृतिं पुरुषार्थप्रवर्तिनीम् ।
तद्दर्शिनमुदासीनं त्वामेव पुरुषं विदुः ॥ १३ ॥
त्वं पितृणामपि पिता देवानामपि देवता ।

परिपाकेन वा; Bhar. : कालपरिणामेन समयपरिपाकेन; Gop. is confused: स्वकालपरिणामेन ब्राह्मेण मानेन मनुप्रोक्तेन परिणामेन? *b* H-2 भिन्नरात्रि—; V-1, F. व्यक्तरात्रि—. *c* and *d*: P-5 यौ स्वप्नबोधौ तावेव भूताना प्रलयोदयौ; I-5, I-6, I-7, Bh., B-1 : यौ तु स्वप्नावबोधौ तौ भूतानां प्रलयोदयौ; I-8 सुप्तावबोधौ भूतानां तावेव; followed by Mal.—सुप्ता— निद्राजागरौ; Bṛ. सुप्ता—योगनिद्राजागरौ; Gop. सुप्ता—निद्राजागरणे; but cp. Mal. स्वप्ना— in other editions?

9. *b* F., Bh., G.—न्तो निरन्तकः. *d* G., Bh., F. निरीश्वरः.

11. *b* I-8 स्थूलसू—.

12. *a* उद्गीथः Vā-1, P-2, P-3, P-4, P-5, I-1, I-2, I-3, I-4, Vā-3, B-1, B-2, H-1, H-2, H-5; उद्घातः Bh., I-5, I-6, I-7, I-8 (with four commentaries), Bh., F., S., G., T. Commentators cite: "स्यादभ्यादानमुद्गीथ आरम्भ इति चामरः" and स्यादभ्यादानमुद्घात आरम्भ इति चामरः to suit their reading; cp. Rv., I, 11; IV, 20. F. has in footnote उद्भूतः which may be उद्भूतिः.

13. *a* F. तामाम—.

14. *d* F. विधातो वेदसा—.

परतोऽपि परश्चासि विधाता वेधसामपि ॥ १४ ॥
त्वमेव हव्यं होता च भोज्यं भोक्ता च शाश्वतः ।
वेद्यं त्वं वेदिता चासि ध्याता ध्येयं च यत्परम् ॥ १५ ॥
इति तेभ्यः स्तुतीः श्रुत्वा यथार्था हृदयंगमाः ।
प्रसादाभिमुखो वेधाः प्रत्युवाच दिवौकसः ॥ १६ ॥
पुराणस्य कवेस्तस्य चतुर्मुखसमीरिता ।
प्रवृत्तिरासीच्छब्दानां चरितार्था चतुष्टयी ॥ १७ ॥
स्वागतं स्वानधीकारान् प्रभावैरवलम्ब्य वः ।
युगपद् युगबाहुभ्यः प्राप्तेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥ १८ ॥
किमिति द्युतिमात्मीयां न बिभ्रति यथा पुरा ।
हिमक्लिष्टप्रसादानि ज्योतींषीव मुखानि वः ॥ १९ ॥
प्रशमादर्चिषामेतदनुद्गूर्णसुरायुधम् ।
वृत्रस्य हन्तुः कुलिशं कुण्ठिताश्रीव लक्ष्यते ॥ २० ॥

15. *c* F. त्वं वेद्यं वे—; majority वेद्यं च वेदिता चासि; B-1, I-8 वेद्यं वेदयिता चासि with Mal. वेदयिता साक्षात्कर्ता; Bṛ. वेदयिता ज्ञाता, चुरादिः; Bhar. वेदयिता ज्ञापकः फलदातेत्यर्थः; Gop. वेदयिता ध्याता; but Mal. in others वेदिता. *d* F., I-8 तत् परम्.

16. *b* So Vā-2, G., Bh.; I-8, Mal. followed by Bhar.; but Bṛ. and Gop.—संहृ—. *c* I-5, I-6, I-7, Vā-3 ब्रह्मा प्रत्यु—.

17. See Rv. X, 36.

18. *c* and *d* of 18 and the whole of 19 is omitted by I-6.

19. *a* I-5, I-7, I-8 किमिमां followed by commentators; G., Bh., F. किमिदं; so read by Mal. in I-8. *c* So Vā-3, P-3, P-5; Bh., F., G., S., T.—प्रकाशानि;—प्रभावानि Va-1, I-8 followed by Mal., Bṛ., Bhar.

20. *b* So Bhar. in I-8 from उद्गुर् 'raise'; F. notes अनुद्गीर्णसुरा— as variant; Bṛhaspati and Gopāla in I-8 have अवगूर्णसु— (अवगूर्णानि आच्छादितानि . .) while Bharata reads अनुद्गूर्ण— (= अनुद्यतं) explaining also अवगूर्ण. *d* Vā-2—तास्तं हि ल—; P-4 corrects—तश्री—into—ताश्री—; Vā-3, P-3, I-6, H-2—तश्री—.

किं चायमरिदुर्वारः पाणौ पाशः प्रचेतसः ।
मन्त्रेण हतवीर्यस्य फणिनो दैन्यमाश्रितः ॥ २१ ॥
कुबेरस्य मनःशल्यं शंसतीव पराभवम् ।
अपविद्धगदो बाहुर्भग्नशाख इव द्रुमः ॥ २२ ॥
यमोऽपि विलिखन् भूमिं दण्डेनास्तमितत्विषा ।
कुरुतेऽस्मिन्नमोघेऽपि निर्वाणालातलाघवम् ॥ २३ ॥
अमी च कथमादित्याः प्रतापक्षतिशीतलाः ।
चित्रन्यस्ता इव गताः प्रकामालोकनीयताम् ॥ २४ ॥
पर्याकुलत्वान्मरुतां वेगभङ्गोऽनुमीयते ।
अम्भसामोघसंरोधः प्रतीपगमनादिव ॥ २५ ॥
आवर्जितजटामौलिविलम्बिशशिकोटयः ।
रुद्राणामपि मूर्धानः क्षतहुंकारशंसिनः ॥ २६ ॥
लब्धप्रतिष्ठाः प्रथमं यूयं किं बलवत्तरैः ।
अपवादैरिवोत्सर्गाः कृतव्यावृत्तयः परैः ॥ २७ ॥
तद् ब्रूत वत्साः किमितः प्रार्थयध्वं समागताः ।
मयि सृष्टिर्हि लोकानां रक्षा युष्मास्ववस्थिता ॥ २८ ॥

22. *d* F. द्रिमः.

24. *b* F., Vā-3—क्षय—, Bṛ. in I-8; I-5—क्षिति—; I-6—क्षत—; H-2 comments क्षत नाशं तेन शीतलाः; cp. XVII, 51 हृति—हत ? *c* I-5, I-8 इवायाताः. *d* I-2, I-5, I-6, I-7, I-8—कदर्शिनः. Compare Mallinātha on these two readings. In I-8 he supports—कदर्शिनः while in S., G., T. he goes with —कनीयताम्.

26. *d* Vā 2, P-2, H-2, I-8—क्षताहंकार—followed by four commentators; P-3, I-5, Vā-3 (comment)—क्षताहुंकार—.

27. *b* I-6, I-7 न खलु स्थ रणोत्तरैः; न खलु स्थ बलोत्तरैः I-8 followed by all commentators. *c* *See* Rv. V, 7.

28. *b* P-2, P-3, I-2, G. प्रार्थयध्वे; P-4 corrects—ध्वे into—ध्वम्; cp. XII, 36-37. *c* H-2 भूतानां. *d* F.—स्थिताः.

ततो मन्दानिलोद्धूतकमलाकरशोभिना ।
गुरुं नेत्रसहस्रेण प्रेरयामास वृत्रहा ।। २९ ।।
स द्विनेत्रं हरेश्चक्षुः सहस्रनयनाधिकम् ।
वाचस्पतिरुवाचेदं प्राञ्जलिर्जलजासनम् ।। ३० ।।
एवं यदात्थ भगवन्नामृष्टं नः परैः पदम् ।
प्रत्येकं विनियुक्तात्मा कथं न ज्ञास्यसि प्रभो ।। ३१ ।।
त्वया दत्तवरोद्गूर्णस्तारकाख्यो महासुरः ।
उपप्लवाय लोकानां धूमकेतुरिवोत्थितः ।। ३२ ।।
पुरे तावन्तमेवास्य तनोति रविरातपम् ।
दीर्घिकाकमलोन्मेषो यावन्मात्रेण साध्यते ।। ३३ ।।
सर्वाभिः सर्वदा चन्द्रस्तं कलाभिर्निषेवते ।
नादत्ते केवलां लेखां हरचूडामणीकृताम् ।। ३४ ।।
व्यावृत्तगतिरुद्याने कुसुमस्तेयसाध्वसात् ।
न वाति वायुस्तत्पार्श्वे तालवृन्तानिलाधिकम् ।। ३५ ।।

29. *d* I-3, I-8 प्रेरयामास वासवः noting देशयामास as a variant; G. नोदयामास वृत्रहा; Bh. चोदयामास वासवः.

30. *a* I-5, I-6, I-7, I-8 द्विनेत्रो with Mal.—त्रं. *b* I-5, I-6, I-7 दशचक्षुःशताधिकम्; I-8 notes चतुर्दशशताधिकं as a variant.

31. *b* I-3, I-8 समृष्ट; but Mal. आमृष्टमाक्षिप्तं; Bṛ. आमृष्टं विलुप्तं; Bhar. आकृष्टं गृहीतं; I-6 आधृष्ट. *d* F. ज्ञास्यसे; P-5, I-5, I-6, I-7 ज्ञास्यति प्रभुः; noted by I-8 and followed by Bṛ. and Bhar.

32. *a* So P-2, H-2 with comment उद्गूर्णः उदयं प्राप्तः; cp. note on II, 20 with Mallinātha on it : अनुद्गीर्णः = अनुदितः. Majority with F. उदीर्ण; Vā-3, Bh. भवल्लब्धवरोदीर्णः, noted by I-8. B-1 भवल्लब्धत्वयादत्तवरोदीर्णः mixture of the two variants. *c* P-4 उपद्रवाय.

34. *c* F. रेखां.

35. Śloka omitted by Vā-3, I-2.

पर्यायसेवामुत्सृज्य पुष्पसंभारतत्पराः ।
उद्यानपालसामान्यमृतवस्तमुपासत ।। ३६ ।।
तस्योपायनयोग्यानि रत्नानि सरितां पतिः ।
कथमप्यम्भसामन्तरानिष्पत्तेः प्रतीक्षते ।। ३७ ।।
ज्वलन्मणिशिखाश्चैनं वासुकिप्रमुखा निशि ।
स्थिरप्रदीपतामेत्य भुजंगाः पर्युपासते ।। ३८ ।।
तत्कृतानुग्रहापेक्षी तं मुहुर्दूतहारितैः ।
अनुकूलयतीन्द्रोऽपि कल्पद्रुमविभूषणैः ।। ३९ ।।
इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम् ।
शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः ।। ४० ।।
तेनामरवधूहस्तसदयालूनपल्लवाः ।
अभिज्ञाश्छेदपातानां क्रियन्ते नन्दनद्रुमाः ।। ४१ ।।
वीज्यते स हि संसुप्तः श्वाससाधारणानिलैः ।
चामरैः सुरबन्दीनां वाष्पशीकरवर्षिभिः ।। ४२ ।।
उत्पाट्य मेरुशृङ्गाणि क्षुण्णानि हरितां खुरैः ।
आक्रीडपर्वतास्तेन कल्पिताः स्वेषु वेश्मसु ।। ४३ ।।

36. *b* So Vā-1, P-3 correct. *c* F.—नामान्यमृ—. After this śloka P-4 has 39.

37. *d* H-2, Vā-3 समीक्षते but in comment Vā-3 has प्रतीक्षते.

38. *b* I-5, I-6, I-7 वासुकिप्रहिता; noted by I-8 as a variant.

39. *b* Vā-3 प्रत्यहं दूत—; I-7 तं पुनर्दूत—. *d* I-5, I-6 स्वर्गद्रुम— noted by I-8 and followed by Gop.

40. *c* F. काम्येत् with शाम्येत् in footnotes; H-1 प्रत्युप—with comment प्रत्युपकारेण विरूपकरणेन; so H-2, H-5.

41. *a* Vā-3, I-5, I-6, I-7, I-8, G., Bh., T.—हस्तैः.

42. *a* So Vā-2, Vā-3, P-2, P-5, I-1, I-4, H-2, H-5, G., S., T.; I-2, I-6, I-7, P-3, P-4, I-8 संतप्तः. *c* P-5 सुरबन्दीभिः noted by I-8. *d* F. बाष्प. Vā-1, S.—सीकर—. H-1, H-2, H-5, B-1, B-2 read this śloka before 41.

43. *a* I-8—ति. *b* Vā-1 क्षरैः.

मन्दाकिन्याः पयःशेषं दिग्वारणमदाविलम् ।
हेमाम्भोरुहशस्यानां तद्वाप्यो धाम सांप्रतम् ।। ४४ ।।
भुवनालोकनप्रीतिः स्वर्गिभिर्नानुभूयते ।
खिलीभूते विमानानां तदापातभयात् पथि ।। ४५ ।।
यज्वभिः संभृतं हव्यं विततेष्वध्वरेषु सः ।
जातवेदोमुखान् मायी मिषतामाच्छिनत्ति नः ।। ४६ ।।
उच्चैरुच्चैःश्रवास्तेन हयरत्नमहारि च ।
देहबद्धमिवेन्द्रस्य चिरकालार्जितं यशः ।। ४७ ।।
तस्मिन्नुपाया नः सर्वे क्रूरे प्रतिहतक्रियाः ।
वीर्यवन्त्यौषधानीव विकारे सांनिपातिके ।। ४८ ।।
जयाशा यत्र चास्माकं प्रतिघातोत्थितार्चिषा ।
हरिचक्रेण तेनास्य कण्ठे निष्कमिवार्पितम् ।। ४९ ।।
तदीयास्तोयदेष्वद्य पुष्करावर्तकादिषु ।
अभ्यस्यन्ति तटाघातं निर्जितैरावता गजाः ।। ५० ।।
तदिच्छामो विभो स्रष्टुं सेनान्यं तस्य शान्तये ।
कर्मबन्धच्छिदं धर्मं भवस्येव मुमुक्षवः ।। ५१ ।।

44. *c* So Bh., I-8 followed by the four commentators; others सस्यानाम्.

45. *b* H-2 नानुमीयते. *d* I-5, I-6, I-7, I-8—तदापायभयात् followed by Bṛ., Bhar., Gop., Mal. अपायात् समापत्तेः = आपातात् समापत्तेः; F. तदाघातभयात्—.

46. *b* Vā-2 विहितेष्व—. *c* I-7—मुख मायी. B-1, B-2 reverse 46-47.

48. *a* So I-8; others सर्वे नः. *d* F.—पातके.

49. *b* F. प्रतिघातोद्धतार्चिषा. *d* So Vā-1, P-5, Bh., I-8, F., S., G., T.; H-2 निष्कमिवार्पिता; H-5 गले निष्क इवार्पितः; I-7, Vā-2, Vā-3, P-2, P-3, P-4, I-2, I-5, H-1 कण्ठे निष्क इवार्पितः, followed by Bṛ., Bhar., Gop. in I-8.

50. *a* I-8—देष्वेव *d* F., P-5—रावणा.

गोप्तारं सुरसैन्यानां यं पुरस्कृत्य गोत्रभित् ।
प्रत्यानेष्यति शत्रुभ्यो बन्दीमिव जयश्रियम् ॥ ५२ ॥
वचस्यवसिते तस्य ससर्ज गिरमात्मभूः ।
गर्जितानन्तरां वृष्टिं सौभाग्येन जिगाय या ॥ ५३ ॥
संपत्स्यते वः कामोऽयं कश्चित् कालः प्रतीक्ष्यताम् ।
न त्वस्य सिद्धयै यास्यामि सर्गव्यापारमात्मना ॥ ५४ ॥
इतः स दैत्यः प्राप्तश्रीर्नेत एवार्हति क्षयम् ।
विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसांप्रतम् ॥ ५५ ॥
वृतस्तेनेदमेवाहं मया चास्मै प्रतिश्रुतम् ।
वरेण शमितं लोकानलं दग्धुं हि तत्तपः ॥ ५६ ॥
संयुगे सांयुगीनं तमुद्यन्तं प्रसहेत कः ।
अंशादृते निषिक्तस्य नीललोहितरेतसः ॥ ५७ ॥
स हि देवः परं ज्योतिस्तमःपारे प्रतिष्ठितम् ।
परिच्छिन्नप्रभावर्द्धिर्न मया न च विष्णुना ॥ ५८ ॥
उमारूपेण ते यूयं संयमस्तिमितं मनः ।
शंभोर्यतध्वमाक्रष्टुमयस्कान्तेन लोहवत् ॥ ५९ ॥

52. *a* P-5 सेनानां. *d* I-8 with comm. वन्दी—.

53. *a* So Vā-1, I-5, I-6, I-7, H-2; Vā-3—स्युपरते तस्य; Bh., I-8 with Mal.—स्यवसिते तस्मिन्. *d* So Vā-1, P-2, P-3, P-4, P-5, I-2, I-4, B-1, B-2, Bh.; I-8 जिगाय सा.

54 *b* Vā-2, P-4, I-5, I-7, Bh., H-1, T. कालः कश्चित्; I-1 corrects कालः कश्चित् into कश्चित् कालः. I-8 प्रतीक्षतां with comment. *c* Bh., F., T. सिद्धौ; P-2 corrects सिद्धौ into सिद्धयै; cp. 63. *d* F., Bh.—मात्मनः; I-4 reverses 54-55.

56. *a* So I-5, I-7, I-8; Vā-1 वृतं तेनेदमेवादौ; others वृतं तेनेदमेव प्राङ् followed by Mal. *b* I-7 तस्मै प्र—; I-2 प्रतिष्ठितम्. *c* I-8 शमितं with शमितुं as a variant.

57. *c* P-4, P-5, I-2, I-5, H-2, H-5 निषक्तस्य.

58. *b* Bh., G., T., S. व्यवस्थितम्.

59. *b* P-5 समाधिस्ति—; an intrusion from Mal.'s comment?

उभे एव क्षमे वोढुमुभयोर्वीर्यमाहितम् ।
सा वा शम्भोस्तदीया वा मूर्तिर्जलमयी मम ॥ ६० ॥
तस्यात्मा शितिकण्ठस्य सैनापत्यमुपेत्य वः ।
मोक्ष्यते सुरबन्दीनां वेणीर्वीर्यविभूतिभिः ॥ ६१ ॥
इति व्याहृत्य विबुधान् विश्वयोनिस्तिरोदधे ।
मनस्याहितकर्तव्यास् तेऽपि प्रति दिवं ययुः ॥ ६२ ॥
तत्र निश्चित्य कंदर्पमगमत् पाकशासनः ।
मनसा कार्यसंसिद्धित्वराद्विगुणरंहसा ॥ ६३ ॥
अथ स ललितयोषिद्भ्रूलताचारुशृङ्गं
रतिवलयपदाङ्के चापमासज्य कण्ठे ।
सहचरमधुहस्तन्यस्तचूताङ्कुरास्त्रः
शतमखमुपतस्थे प्राञ्जलिः पुष्पधन्वा ॥ ६४ ॥

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ देवागमनं
नाम द्वितीयः सर्गः ॥

60. *a* F. उभे विपक्ष—; P-2 सोढुं. *b* Vā-1, G., S., T. बीजमा—for which cp. X, 26; वीर्य—in I-8 followed by Mal. for which cp. III, 16.

61. *a* P-4, P-5 शितकण्ठस्य; Vā-1 सिति. *b* F., Bh. सैना—so G., Bh. *c* P-5 मोक्ष्यति स्वर्ग—.

62. *d* Vā-3, P-5 तेऽपि प्रति ययुर्दिवम् ; cp. III, 31*c*.; some तेऽपि देवा दिवं—.

63. *c* So P-5, I-5, I-6, I-7, I-8, T., Bh., F., S. कार्यसंसिद्धौ ; कार्यसंसिद्धिं. Noted as variant by I-8.

64. *a* So F., G., S., T., P-5, and so Mallinātha on this in 1-8 also; majority सुल—. *b* F.—पथाङ्के. *c* F.—चरमदहस्त—. *d* F.—शतमघमु—; P-5, I-5, I-7 पुष्पकेतुः.

Colophon: Vā-3 इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये कामागमनो नाम द्वितीयः सर्गः; P-3 names the sarga as ब्रह्माभिगमन; P-4 मदनागमन; I-1 कंदर्पगमन; I-4 सुरब्रह्माभिगमन; H-5 ब्रह्माभिगमन; T. ब्रह्माभिगमन; so Bh., G. ब्रह्मसंवादवर्णनम्; S. ब्रह्मसाक्षात्कारः, while F. has इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये द्वितीयः सर्गः ॥ श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु । श्रीरामचन्द्राय मङ्गलम् । श्रीकाकुलेशाय मङ्गलम्.

।। तृतीयः सर्गः ।।

तस्मिन् मघोनस्त्रिदशान् विहाय
सहस्रमक्ष्णां युगपत् पपात ।
प्रयोजनापेक्षितया प्रभूणां
प्रायश्चलं गौरवमाश्रितेषु ।। १ ।।

स वासवेनासनसंनिकृष्टम्
इतो निषीदेति विसृष्टभूमिः ।
भर्तुः प्रसादं प्रतिनन्द्य मूर्ध्ना
वक्तु मिथः प्राक्रमतैनमेवम् ।। २ ।।

आज्ञापय ज्ञातविशेष पुसां
लोकेषु यत्ते करणीयमस्ति ।
अनुग्रहं संस्मरणप्रवृत्तम्
इच्छामि संवर्धितुमाज्ञया ते ।। ३ ।।

केनाभ्यसूया पदकाङ्क्षिणा ते
नितान्तदीर्घैर्जनिता तपोभिः ।
यावद् भवत्याहितसायकस्य
मत्कार्मुकस्यास्य निदेशवर्ती ।। ४ ।।

असंमतः कस्तव मुक्तिमार्गं
पुनर्भवक्लेशभयात् प्रपन्नः ।

1. *c* Vā-2, H-2 (with comment)—पेक्षतया.
2. *b* Vā-2, Vā-3, P-2, P-4, H-1 निसृष्ट—. *c* So F., G., P-5, S., T.; Vā-1, I-5, I-7 प्रतिबन्द्य ; I-8 प्रतिपद्य. *d* So Vā-3, I-8; I-5—तैवमेष: ; I-7—तैवमेक:; majority—तैवमेनम्.
3. *c* So F., P-5, G., S., T., Vā-2, Vā-3, P-3, P-4, I-4 ; प्रवृद्धम् Vā-1, I-1, I-2, I-3, I-5, I-6, I-7, I-8. *d* संवर्धितमा—G., S., T., Bh.
4. *a* So F., S., T., Bh. ; Vā-1, I-8 फल—; G. मदका—. *c* I-5, I-6 तावद् भ—.

बद्धश्चिरं तिष्ठतु सुन्दरीणाम्
आरेचितभ्रूचतुरैर्विलासैः ॥ ५ ॥
अध्यापितस्योशनसापि नीतिं
प्रयुक्तरागप्रणिधिर्द्विषस्ते ।
कस्यार्थधर्मौ वद पीडयामि
सिन्धोस्तटावोघ इव प्रवृद्धः ॥ ६ ॥
कामेकपत्नीव्रतदुःखशीलां
लोलं मनश्चारुतया प्रविष्टाम् ।
नितम्बिनीमिच्छसि मुक्तलज्जां
कण्ठे स्वयंग्राहनिषक्तबाहुम् ॥ ७ ॥
कयासि कामिन् सुरतापराद्धः
पादानतः कोपनयावधूतः ।
तस्याः करिष्यामि दृढानुतापं
प्रवालशय्याशरणं शरीरम् ॥ ८ ॥
प्रसीद विश्राम्यतु वीर वज्रं
शरैर्मदीयैः कतमः सुरारिः ।
बिभेतु मोघीकृतबाहुवीर्यः
स्त्रीभ्योऽपि कोपस्फुरिताधराभ्यः ॥ ९ ॥

5. *d* H-2 आरोपितभ्रू—; F., G., S., T., Bh. आरेचितभ्रूचतुरैः कटाक्षैः; B-1 आरेचितभ्रूचटुलैः कटाक्षैः; P-4, P-5 आरेचित-भ्रूललितैः कटाक्षैः.

6. *b* Vā-1—प्रणिधेः. *c* H-2—र्थकामौ; F.—र्थधर्मौ पद पीड़— (वद ?).

7. *a* I-5, I-6, I-8—मेकपत्नीं followed by Br̥., Bhar., Gop. *b* F. प्रविष्टा. *c* P-5 विलासिनीमि—; I-5 corrects विलासिनीं into नित—.

8. *a* P-5 सरसापराधः; F., G., S., T., Bh. सुरतापराधात्; Vā-1 सुरतापराद्धे; P-3 सहसापराद्धः; I-2 सहसापराधः; P-2 सहसा-पराधः but on margin सुरतापराधात् followed by Mal.; cp. कस्मिन्नपि पूजार्हेऽपराद्धा *Aś*. IV, 1; Rv. VIII, 48.

तव प्रसादात् कुसुमायुधोऽपि
सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा ।
कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणेर्
धैर्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ।। १० ।।
अथोरुदेशादवतार्य पादम्
आक्रान्तिसंभावितपादपीठम् ।
संकल्पितेऽर्थे विवृतात्मशक्तिम्
आखण्डलः काममिदं बभाषे ।। ११ ।।
सर्वं सखे त्वय्युपपन्नमेतद्
उभे ममास्त्रे कुलिशं भवांश्च ।
वज्रं तपोवीर्यमहत्सु कुण्ठं
त्वं सर्वतोगामि च साधकं च ।। १२ ।।
अवैमि ते सारमतः खलु त्वां
कार्ये गुरुण्यात्मसमं नियोक्ष्ये ।
व्यादिश्यते भूधरतामवेक्ष्य
कृष्णेन देहोद्वहनाय शेषः ।। १३ ।।
आशंसता बाणगतिं वृषाङ्के
कार्यं त्वया नः प्रतिपन्नकल्पम् ।
निबोध यज्ञांशभुजामिदानीम्
उच्चैर्द्विषामीप्सितमर्थमत्र ।। १४ ।।

10. *a* भवत्प्रसादात् P-5. *c* पिनाकपाणिः F.

11. *a* F. अरोरु—; I-5 अवतीर्य. *b* I-1, I-3 आक्रान्तसं—; I-5—पादपीठः, but in comment—पीठं; H-2—पीठ·. *c* F., Bh., I-8 संकल्पितार्थे with four commentators—तेऽर्थे; P-4 विक्रुतात्म—.

12. *a* I-5, I-6 पूर्वं सखे. *c* F. कुण्णं (=क्षुण्ण ?). *d* H-2 सायकं च with comment सायकं बाणम्.

13. *d* Vā-2 देहोद्धरणाय; cp. Rv. XIII, 8.

14. *a* So F., I-8 with four commentators; Vā-1—शशाङ्के. *c* I-8 विबोध recording अवेहि as variant; cp. विचिन्वन् for निचिन्वन्; I-8 यज्ञाङ्गभुजा—. *d* F.—तमेतदत्र; G., S., T, Bh. तमेतदेव.

अमी हि वीर्यप्रभवं भवस्य
जयाय सेनान्यमुशन्ति देवाः ।
स च त्वदेकेषुनिपातसाध्यो
ब्रह्माङ्गभूर्ब्रह्मनियोजितात्मा ॥ १५ ॥
तस्मै हिमाद्रेः प्रयतां तनूजां
जितात्मने रोचयितु यतस्व ।
योषित्सु तद्वीर्यनिषेकभूमिः
सैव क्षमेत्यात्मभुवोपदिष्टम् ॥ १६ ॥
गुरोर्नियोगाच्च नगेन्द्रकन्या
स्थाणुं तपस्यन्तमधित्यकायाम् ।
अन्वास्त इत्यप्सरसां मुखेभ्यः
श्रुतं मया मत्प्रणिधिः स वर्गः ॥ १७ ॥
तद् गच्छ सिद्धयै कुरु देवकार्यम्
अर्थोऽयमर्थान्तरभव्य एव ।
अपेक्षते प्रत्ययमुत्तमं त्वां
बीजाङ्कुरः प्रागुदयादिवाम्भः ॥ १८ ॥
अस्मिन् सुराणां विजयाभ्युपाये
तवैव कामास्त्रगतिः कृती त्वम् ।
अपि प्रसिद्धं यशसे हि पुंसाम्
अनन्यसाधारणमेव कर्म ॥ १९ ॥

15. *a* F., T., S., P-4, H-2, H-5, Bh. ब्रह्मणि यो—.

16. *a* P-5 प्रथिता त—. *b* F., P-2, P-5, I-1, I-6, I-5, T., S., G., Bh. यतात्मने; I-5, I-6 योजयितुं यतस्व. *c* F. निषिक्तभूमिः, cp. II, 60.

17. *c* I-5, I-6, I-8 (with four commentators) अध्यास्त; Vā-3 उपास्त.

18. *b* Vā-2, I-8, Vā-3, P-4, I-1, I-3, I-5, I-6, H-1, H-2, H-5, B-1—लभ्य; F., G., S., T., Bh.—भाव्य. *c* H-2 अवेक्षते; P-5 अपेक्षते प्रत्ययमङ्गलब्ध्यै.

19. *a* F., Bh.—तस्मिन्. *b* F., G., S., T., I-8, Bh. नामास्त्र—. *c* So P-5; others अप्यप्र—with commentators.

सुराः समभ्यर्थयितार एते
कार्यं त्रयाणामपि विष्टपानाम् ।
चापेन ते कर्म न चातिहिंस्रम्
अहो बतासि स्पृहणीयवीर्यः ।। २० ।।
मधुश्च ते मन्मथ साहचर्याद्
असावनुक्तोऽपि सहाय एव ।
समीरणः प्रेरयिता भवेति
व्यादिश्यते केन हुताशनस्य ।। २१ ।।
तथेति शेषामिव भर्तुराज्ञाम्
आदाय मूर्ध्ना मदनः प्रतस्थे ।
दिग्वारणास्फालनकर्कशेन
हस्तेन पस्पर्श तदङ्गमिन्द्रः ।। २२ ।।
स माधवेनाभिमतेन सख्या
रत्या च साशङ्कमनुप्रयातः ।
स्वाङ्गव्ययप्रार्थितकार्यसिद्धिः
स्थाण्वाश्रमं हैमवतं जगाम ।। २३ ।।

20 *d* I-5 मखे यथाऽसि (=सखे? मखे गुरुकृत्ये?), I-8 अहो यथासि After this F. notes:

ततः स्फुरत्केसरलग्नभृङ्गं सौरभ्यसक्रान्तदिगन्तरालम् ।
ददौ हरिः सादरमीक्षमाणो मन्दारमालां मकरध्वजस्य ।।

Not found in our manuscripts.

21 *c* F., G., Bh.—रणश्चोदयिता; P-5, T., S.—रणो नोदयिता; Vā-2, Vā-3, P-2, P-3, P-4, I-1, I-2, I-3, I-4, I-6, I-8 (with four commentators), H-1—रण प्रेरयिता.

22 *a* I-8 मालामिव followed by Bṛ., Bhar. and Gop. obviously from comment—शेषां = मालाम् *c* F. ऐरावणास्फा—; Vā-3 दिग्वारणा, but comm. ऐरावता—so I-8; obviously ऐरावता an intrusion from comment; cp. Rv. III, 55.

23 *b* Vā-2—ङ्कमभिप्र—. *c* So I-1, P-2, I-5, I-6, I-8; others अङ्गव्यय; but cp. Rv II, 55 सेयं स्वदेहार्पणनिष्क्रयेण; Vā-1, I-8 कर्मसिद्धि.

तस्मिन् वने संयमिनां मुनीनां
तपःसमाधेः प्रतिकूलवर्ती ।
संकल्पयोनेरभिमानभूतम्
आत्मानमाधाय मधुर्जजृम्भे ॥ २४ ॥

कुबेरगुप्तां दिशमुष्णरश्मौ
गन्तुं प्रवृत्ते समयं विलङ्घ्य ।
दिग् दक्षिणा गन्धवहं मुखेन
व्यलीकनिःश्वासमिवोत्ससर्ज ॥ २५ ॥

असूत सद्यः कुसुमान्यशोकः
स्कन्धात् प्रभृत्येव सपल्लवानि ।
पादेन नापैक्षत सुन्दरीणां
संपर्कमाशिञ्जितनूपुरेण ॥ २६ ॥

सख्युः प्रवालोद्गमचारुपत्रे
नीते समाप्तिं नवचूतबाणे ।
निवेशयामास मधुर्द्विरेफान्
नामाक्षराणीव मनोभवस्य ॥ २७ ॥

वर्णप्रकर्षे सति कर्णिकारं
दुनोति निर्गन्धतया स्म चेतः ।
प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानां
पराङ्मुखी विश्वसृजः प्रवृत्तिः ॥ २८ ॥

24. *d* F., P-5 आदाय; H-2 जिजृम्भे.

25. Omitted by I-2. *d* So I-8; others निश्वास—.

26. *c* F. नापेक्षत. *d* S., Vā-1—सिञ्जित—; Vā-1, I-2 read this śloka before कुबेरगुप्तां (25).

27. *a* So I-8 followed by comments; others सद्यः. *c* F. मधुद्विरेभान्.

28 *b* P-5 निर्गन्धमिति स्म—; I-8 records निर्गन्धितया as a variant. *c* Vā-3 सामस्त्यविधौ; for सामग्र्य cp. Ṛv. XVII, 30. *d* I-6, P-5 अवाङ्मुखी.

बालेन्दुवक्राण्यविकासभावाद्
बभुः पलाशान्यतिलोहितानि ।
सद्यो वसन्तेन समागतानां
नखक्षतानीव वनस्थलीनाम् ।। २९ ।।
लग्नद्विरेफाञ्जनभक्तिचित्रं
मुखे मधुश्रीस्तिलकं निवेश्य ।
रागेण बालारुणकोमलेन
चूतप्रवालोष्ठमलंचकार ।। ३० ।।
मृगाः प्रियालद्रुममञ्जरीणां
रजःकणैर्विघ्नितदृष्टिपाताः ।
मदोद्धताः प्रत्यनिलं विचेरुर्
वनस्थलीर्मर्मरपत्रमोक्षाः ।। ३१ ।।
चूताङ्कुरास्वादकषायकण्ठः
पुंस्कोकिलो यन् मधुरं चुकूज ।
मनस्विनीमानविघातदक्षं
तदेव जातं वचनं स्मरस्य ।। ३२ ।।
हिमव्यपायाद् विशदाधराणाम्
आपाण्डुरीभूतमुखच्छवीनाम् ।
स्वेदोद्गमः किंपुरुषाङ्गनानां
चक्रे पदं पत्रविशेषकेषु ।। ३३ ।।

29. *a* So F., Bh., I-8; others—वक्त्राण्य्—; V., P-5—ण्यविशोक-भावात्; I-6—ण्यविकाशिभावात्; F.—ण्यविकास—. *d* P-5—क्षतान्येव; F.—तानीव वन—.

30. *a* I-1 corrects चित्रे into चित्रं; I-5, I-6, Vā-1—चित्रे; F. लग्नद्विरेमा—; cp. VII, 16. *b* So P-5; others प्रकाश्य.

31. *a* F. प्रयालु; I-8 (with comments), T., Bh. पियाल—.

32. *b* F.—विघातरक्षं; for a similar confusion of र and द cp. VII, 73.

33. *a* Vā-3—व्यपायान्मधुरा—but in comment विशदा नीरुजा अधरा यासां. *b* I-8, Bh.—पाण्डरीभूत—. *c* P-5 स्वेदो नव.

तपस्विनः स्थाणुवनौकसस्ताम्
आकालिकीं वीक्ष्य मधुप्रवृत्तिम् ।
प्रयत्नसंस्तम्भितविक्रियाणां
कथंचिदीशा मनसां बभूवुः ।। ३४ ।।

तं देशमारोपितपुष्पचापे
रतिद्वितीये मदने प्रपन्ने ।
काष्ठागतस्नेहरसानुविद्धं
द्वन्द्वानि भावं क्रियया विवव्रुः ।। ३५ ।।

मधु द्विरेफः कुसुमैकपात्रे
पपौ प्रियां स्वामनुवर्तमानः ।
शृङ्गेण संस्पर्शनिमीलिताक्षीं
मृगीमकण्डूयत कृष्णसारः ।। ३६ ।।

ददौ रसात् पङ्कजरेणुगन्धि
गजाय गण्डूषजलं करेणुः ।
अर्धोपभुक्तेन बिसेन जायां
संभावयामास रथाङ्गनामा ।। ३७ ।।

गीतान्तरेषु श्रमवारिलेशैः
किंचित्समुच्छ्वासितपत्रलेखम् ।
पुष्पासवाघूर्णितनेत्रशोभि
प्रियामुखं किंपुरुषश्चुचुम्ब ।। ३८ ।।

34 *b* H-2, H-5 अकालिनी.

36. *a* F. द्विरेभः. *c* F.—ताक्षि; P-5, I-5, I-6, S., G., T., Bh.—ण च स्पर्शनि—; cp. V, 79 = VII, 80 अन्योन्यसंस्पर्शनिमीलिताक्षौ. *d* Bh.—कृष्णशारः.

37. *a* Vā-1, P-5 ददौ सरःपङ्कज—. *b* H-2 करेण. *c* Vā-2, P-3, P-4, I-8 बिशेन; Bh. बिसेन.

38. *a* H-5—षु शमवारि—with comm. शमस्य घर्मस्य वारि. *d* F., I-1, I-5, I-6, Bh., I-8, B-1, B-2 चुचुम्बे; I-8 notes—रुषैश्चुचुम्बे.

पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनीभ्यः
स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः ।
लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्
विनम्रशाखाभुजबन्धनानि ॥ ३९ ॥
श्रुताप्सरोगीतिरपि क्षणेऽस्मिन्
हरः प्रसंख्यानपरो बभूव ।
आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः
समाधिभेदप्रभवो भवन्ति ॥ ४० ॥
लतागृहद्वारगतोऽथ नन्दी
वामप्रकोष्ठार्पितहेमवेत्रः ।
मुखार्पितैकाङ्गुलिसंज्ञयैव
मा चापलायेति गणान् व्यनैषीत् ॥ ४१ ॥
निष्कम्पवृक्षं निभृतद्विरेफं
मूकाण्डजं शान्तमृगप्रचारम् ।
तच्छासनात् काननमेव सर्वं
चित्रार्पितारम्भमिवावतस्थे ॥ ४२ ॥

39. *a* F., H-1, Bh.—स्तनाभ्यः.

40. *d* F.—भेदप्रभवा भ—.

41. *a* Vā-1, I-8, Vā-2, Vā-3, P-3, I-1, I-2, I-4, I-5, I-6, H-1—गृहद्वारि गतो—; cp. I, 14 (दरीगृहद्वारविलम्बि—). *b* Vā-1 corrects हैम into हेम—; I-1, I-3, I-8 हेमदण्डः; I-5 हैम—. *c* I-6 नासार्पितैका—may be आस्यार्पितैकाङ्गुलि—which was changed into मासार्पि—. *d* F. व्यनेषित् with व्यनैषत्, व्यनैषीत् as variants; Va-2, Vā-3 व्यषेधीत् (= न्यषेधीत् ?).

42. *a* Vā-2, Vā-3, I-1, I-3, I-6, B-1 निःकम्प—; F. निभृतद्विरेभं. *d* F.—र्पितारण्यमिवावतस्थे; commentators have differed in the interpretation of आरम्भ; Bṛhaspati, Bharata and Gopāla (in I-8)—तारम्भ इवा—perhaps under the impression of Rv. II, 31 : सक्ताङ्गुलिः सायकपुङ्ख एव चित्रार्पितारम्भ इवावतस्थे ।

दृष्टिप्रपातं परिहृत्य तस्य
काम: पुर:शुक्रमिव प्रयाणे ।
प्रान्तेषु संसक्तनमेरुशाखं
ध्यानास्पदं भूतपतेर्विवेश ।। ४३ ।।

स देवदारुद्रुमवेदिकायां
शार्दूलचर्मव्यवधानवत्याम् ।
आसीनमासन्नशरीरपातस्
त्रियम्बकं संयमिनं ददर्श ।। ४४ ।।

पर्यङ्कबन्धस्थिरपूर्वकायम्
ऋज्वायतं संनमितोभयांसम् ।
उत्तानपाणिद्वयसंनिवेशात्
प्रफुल्लराजीवमिवाङ्कमध्ये ।। ४५ ।।

भुजंगमोद्बद्धजटाकलापं
कर्णावसक्तद्विगुणाक्षसूत्रम् ।
कण्ठप्रभाभिन्नविशेषनीलां
मृगत्वचं ग्रन्थिमती दधानम् ।। ४६ ।।

43. *a* F. दृष्टिप्रतीपं; P-2, I-5 दृष्टे: प्रदीप; I-8 दृष्टिप्रयात; Vā-1, G., S., T., Bh. दृष्टिप्रपातं for which cp. XVII, 7*a*; P-5 दृष्टिप्रदीपं.

44. *d* So F., G., T., Bh., S.; P-5 त्रैयम्बकं (with comment त्रैयम्बकं त्रिनेत्रम्); I-5, I-6—पातस्तं त्र्यम्बकं सं—; this was perhaps to avoid the difficulty (of त्रियम्बकं) which later on led to its substitution by त्रिलोचन in the majority of MSS.

45. *b* Vā-1 ऋज्वायतासंन—; I-5, I-8—भयांशम्; cp. 70. *c* H-5 उत्तानपाणिद्वयसं निवेशात् with comment निवेशात् स्थानात् उत्तानपाणिद्वयसम् उत्तानमुद्धतं पाणिद्वयसं करयुग्मं यस्य तम्.

46. *a* Commentators on I-8—माब—; P-5, F., G., S., T., Bh. —गमोन्नद्धजटा—; B-1—गमो बद्ध—an illustration of the confusion of the two variants—मो—of भुजंगमोन्नद्ध and बद्ध of—गमाबद्ध—. *c* So P-5; others—प्रभासङ्ग—. *d* P-5—मतीं वमानम्; cp. I, 56*b*.

किंचित्प्रकाशस्तिमितोग्रतारैर्
भ्रूविक्रियायां विरतप्रसङ्गैः ।
नेत्रैरविस्पन्दितपक्ष्ममालैर्
लक्ष्यीकृतघ्राणमधोमयूखैः ॥ ४७ ॥
अवृष्टिसंरम्भमिवाम्बुवाहम्
अपामिवाधारमनुत्तरङ्गम् ।
अन्तश्चराणां मरुतां निरोधान्
निवातनिष्कम्पमिव प्रदीपम् ॥ ४८ ॥
कपालनेत्रान्तरलब्धमार्गैर्
ज्योतिःप्ररोहैरुदितैः शिरस्तः ।
मृणालसूत्राधिकसौकुमार्यां
बालस्य लक्ष्मीं ग्लपयन्तमिन्दोः ॥ ४९ ॥
मनो नवद्वारनिषिद्धवृत्ति
हृदि व्यवस्थाप्य समाधिवश्यम् ।
यमक्षरं वेदविदो विदुस्तम्
आत्मानमात्मन्यवलोकयन्तम् ॥ ५० ॥

47. *a* Vā-1—स्तिमितान्यतारैः. *b*—यायां स्तिमितप्रसङ्गैः H-1, but in comment विरतप्र—; F. विरसत्प्रसङ्गैः with विरतप्र—in notes, H-2 विरतिप्रसङ्गैः. *c* H-5—रवस्यन्दितपक्ष्म—with comment: अवस्यन्दितानि निश्चलानि; Vā-1 अवस्पन्दित (=अवस्यन्दित?). *d* F., P-4, I-3, I-8 लक्षीकृत—; Vā-2 puts 34 (तपस्विनः etc.) after 47.

48. *a* H-5 अदृष्टसंरम्भ—with comment अविद्यमानसंरम्भ—. *d* I-1, I-5, I-6, H-1, H-5 निर्वात—; I-3 निर्वातनिःकम्प—; cp. Rv., III, 17 : निवातपद्म—.

49. *a* and *b*: Bh.—लब्धमार्गंज्योतिः—; I-8 ललाटने—as variant. *c* मृडाल—H-2.

50. *a* मनो भवद्वार—H-1, a significant variant; I-5, I-6—द्वारि. *c* I-5, I-6 ब्रह्मविदो; F., G., S., T., Bh. क्षेत्रविदो.

स्मरस्तथाभूतमयुग्मनेत्रं
पश्यन्नदूरान् मनसाप्यधृष्यम् ।
नालक्षयत् साध्वससन्नहस्तः
स्रस्तं शरं चापमपि स्वहस्तात् ॥ ५१ ॥

निर्वाणभूयिष्ठमथास्य वीर्यं
संधुक्षयन्तीव वपुर्गुणेन ।
अनुप्रयाता वनदेवताभ्याम्
अदृश्यत स्थावरराजकन्या ॥ ५२ ॥

अशोकनिर्भर्त्सितपद्मरागम्
आकृष्टहेमद्युतिकर्णिकारम् ।
मुक्ताकलापीकृतसिन्धुवारं
वसन्तपुष्पाभरणं वहन्ती ॥ ५३ ॥

आवर्जिता किंचिदिव स्तनाभ्यां
वासो वसाना तरुणार्करागम् ।
सुजातपुष्पस्तबकावनम्रा
संचारिणी पल्लविनी लतेव ॥ ५४ ॥

स्रस्तां नितम्बादवलम्बमाना
पुनःपुनः केसरपुष्पकाञ्चीम् ।
न्यासीकृतां स्थानविदा स्मरेण
मौर्वीं द्वितीयामिव कार्मुकस्य ॥ ५५ ॥

51. *b*—सोऽप्य—Vā-3; —साप्यदृश्यम् P-5, I-2. *c*—सखिन्न—(=सस्विन्न ?).

53. *c* सिन्दुवारं: P-2, P-3, I-1, I-3, I-4, I-8, H-1, H-2, H-5.

54. *c* Bh., F. पर्याप्तपुष्प—; cp. VII, 20 सुजातोत्पल—; संजातपुष्प—P-5, I-5, I-6, I-8, for which cp. सा संभवद्भिः कुसुमैर्लतेव VII, 21. Confusion of सु and सम् is frequent.

55. *a*—दवरोषयन्ती I-5, I-6; —रोहयन्ती a variant in 1-8. *b* केशरदामका—F., Bh., I-5. *d* द्वितीयमौर्वीमिव कार्मुकस्य F., Vā-3, P-2, P-5, I-1, I-3, I-5, I-8 noting our reading as variant.

सुगन्धिनिःश्वासविवृद्धतृष्णं
बिम्बाधरासन्नचरं द्विरेफम् ।
प्रतिक्षणं संभ्रमलोलदृष्टिर्
लीलारविन्देन निवारयन्ती ॥ ५६ ॥
तां वीक्ष्य सर्वावयवानवद्यां
रतेरपि ह्रीपदमादधानाम् ।
जितेन्द्रिये शूलिनि पुष्पकेतुः
स्वकर्मसिद्धिं पुनराशशंस ॥ ५७ ॥
भविष्यतः पत्युरुमापि शंभोः
समाससाद प्रतिहारभूमिम् ।
योगात् स चान्तः परमात्मसंज्ञं
दृष्ट्वा परं ज्योतिरुपारराम ॥ ५८ ॥
ततो भुजंगाधिपतेः फणाग्रैर्
अधः कथंचिद् धृतभूमिभागम् ।
शनैः कृतप्राणविमुक्तिरीशः
पर्यङ्कबन्धं निबिडं बिभेद ॥ ५९ ॥
तस्मै शशंस प्रणिपत्य नन्दी
शुश्रूषया शैलसुतामुपेताम् ।

56. *a* सुगन्धनि—P-3, सुगन्धिनिश्वास Bh. *b* F. द्विरेभम्. *d* F. निवारयन्ति.

57. *c* यतेन्द्रिये P-4; यतीन्द्रिये H-1. पुष्पधन्वा P-3 after scoring—केतुः; so B-1; F., G., Bh.—चापः; I-8 पुष्पकेतुः recording—चापः as a variant. *d* स्वकार्यसिद्धिं F., G.; cp. II, 63*c*.

58. *a* So I-8; उमाच Vā-1; I-5 उमार्थंशं—; Vā-2 reads:—उपासितुं सापि पिनाकपाणिं समा—while P-5 has:—उपासितुं साथ पिनाकपाणिं समा—. *c*—परमार्थसंज्ञं I-5. *d* दृष्ट्वा चिरं—I-5, I-6; P-4 omits *c* and *d* (of 58) and *a* and *b* of 59.

59. *a* फणाभिः P-5. *b* So Vā-1, I-8 followed by Bṛ., Bhar., Gop.; P-2, G., S., T.—भागः; so Mal. in I-8; F. धृतभूमिभागः with धृत in footnotes.

प्रवेशयामास च भर्तुरेनां
भ्रूक्षेपमात्रानुमतप्रवेशाम् ॥ ६० ॥
तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं
स्वहस्तलूनः शिशिरात्ययस्य ।
व्यकीर्यत त्र्यम्बकपादमूले
पुष्पोच्चयः पल्लवभङ्गभिन्नः ॥ ६१ ॥
उमापि लोलालकमध्यशोभि
विस्रंसयन्ती नवकर्णिकारम् ।
चकार कर्णच्युतपल्लवेन
मूर्ध्ना प्रणामं वृषभध्वजाय ॥ ६२ ॥
अनन्यभाजं पतिमाप्नुहीति
सा तथ्यमेवाभिहिता भवेन ।
न हीश्वरव्याहृतयः कदाचित्
पुष्णन्ति पाके विपरीतमर्थम् ॥ ६३ ॥
कामस्तु बाणावसरं प्रतीक्ष्य
पतङ्गवद् वह्निमुखं विविक्षुः ।
उमासमक्षं हरबद्धलक्ष्यः
शरासनज्यां मुहुराममर्श ॥ ६४ ॥

60. *c* P-4 निवेश—. *d* So Vā-1, G., S., T., for which cp. I, 59; but F., H-1, H-5, I-8 (comment)—नुमित—with P-5 (comment), I-1, I-2, I-5, I-6.

61. *a* सखिभ्यां F.; प्रणिपत्यमूर्ध्ना I-3, I-8. *b* P-5 स्वहस्तभूतः (comment पाणिनिभः); भूतः a variant in I-8. *c* I-5—पादपद्मे.

62. *a* So P-5; majority with F. and Bh., however, have नीलालक. *b* विश्रंस—Vā-2.

63. *b* F. सत्यमेवा—; I-8 भव्यमे—as a variant. *d* So P-5 with comment पाके=फलपाके; others पुष्णन्ति लोके.

64. *a* P-5—वसरप्रतीक्षः; Vā-2—वसरी प्रतीक्ष्य; I-8 समीक्ष्य as a variant for प्रतीक्ष्य. *d* I-8—ममर्ष.

अथोपनिन्ये गिरिशाय गौरी
तपस्विने ताम्ररुचा करेण ।
विशेषितां भानुमतो मयूखैर्
मन्दाकिनीपुष्करबीजमालाम् ।। ६५ ।।
प्रतिग्रहीतुं प्रणयिप्रियत्वात्
त्रिलोचनस्तामुपचक्रमे च ।
संमोहनं नाम च पुष्पधन्वा
धनुष्यमोघं समधत्त बाणम् ।। ६६ ।।
हरस्तु किंचित् परिवृत्तधैर्यश्
चन्द्रोदयारम्भ इवाम्बुराशिः ।
उमामुखे बिम्बफलाधरोष्ठे
व्यापारयामास विलोचनानि ।। ६७ ।।
विवृण्वती शैलसुतापि भावम्
अङ्गैः स्फुटद्बालकदम्बकल्पैः ।
साचीकृता चारुतरेण तस्थौ
मुखेन पर्यस्तविलोचनेन ।। ६८ ।।
अथेन्द्रियक्षोभमयुग्मनेत्रः
पुनर्वशित्वाद् बलवन्निगृह्य ।

65. *c* So Vā-2, H-5 with comment विशेषितां विशेषतां प्राप्तां; F. विश्लेषितां in footnotes but विशेषितां in text with majority; cp. I, 25.

66. *a*—गृहीतुं P-3, P-4, I-2; प्रणयप्रिय—F. *d* —धत्त सायकम् H-1.

67. *a* परिलुप्तधैर्यः Bh., F. (with no variants), S.; for the use of √*vṛt* cp. XV, 41. *d* I-8; Mal. alone विलोकनानि.

68. *b* स्फुरद्—H-2, I-8, F., T., S.; (comm. विकसत्कोमलनीपतुल्यैः clearly showing स्फुटत् to be original); I-8 क्वचित् on margin for स्फुरद् followed by Br., Bhar., Gop.; P-5 कदम्बतुल्यैः.

हेतुं स्वचेतोविकृतेर्दिदृक्षुर्
दिशामुपान्तेषु ससर्ज दृष्टिम् ॥ ६९ ॥
स दक्षिणापाङ्गनिविष्टमुष्टिं
नतांसमाकुञ्चितसव्यजानुम् ।
ददर्श चक्रीकृतचारुचापं
प्रहर्तुमभ्युद्यतमात्मयोनिम् ॥ ७० ॥
तपःपरामर्शविवृद्धमन्योर्
भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखस्य तस्य ।
स्फुरन्नुदर्चिः सहसा तृतीयाद्
अक्ष्णः कृशानुः किल निष्पपात ॥ ७१ ॥
क्रोधं प्रभो संहर संहरेति
यावद् गिरः खे मरुतां चरन्ति ।
तावत् स वह्निर्भवनेत्रजन्मा
भस्मावशेषं मदनं चकार ॥ ७२ ॥
तमाशु विघ्नं तपसस्तपस्वी
वनस्पतिं वज्र इवावभज्य ।
स्त्रीसंनिकर्षं परिहर्तुमिच्छन्
अन्तर्दधे भूतपतिः सभूतः ॥ ७३ ॥

69. *a* H-2—न्द्रियाक्षोभ with comment आक्षोभः चाञ्चल्यं; cp. पर्याक्षिपत् and पर्यक्षिपत् VII, 14. *d* P-5 विसृज्य दृष्टिम्.

70. *a* निषक्तमुष्टिं I-5, I-6 noted in I-8 as a variant and followed by Bṛ., Bhar., Gop. *b* Vā-1 नितान्त—; I-8 नतांश—followed by Bṛ., Bhar., Gop.; Vā-1, H-1, G.—सव्यपादम्. *c* I-2, H-2, H-5, I-8 वक्री—.

71. *b* दुःप्रेक्ष्य Vā-1, I-1, I-2, I-3, H-1, B-1; for दुष्प्रेक्ष्य cp. XIII, 34; XVII, 19. *d* निःपपात P-3, P-4, P-5, H-2.

72. *a* I-5 विभो संहर.

73. *b* वज्रमिवा—P-4, I-1, I-2, I-3, I-8 (Bṛ., Bhar., Gop.), H-2; वज्र इवावरुज्य I-5;—वदह्य I-8, Bṛ.;—वरुह्य Bhar., Gop. =दग्ध्वा. *c* F. स्त्रीसंनिधानं; P-5 हर्तुकामः सोन्तर्दधे. Order

तीव्राभिषङ्गप्रभवेण वृत्तिं
मोहेन संस्तम्भयतेन्द्रियाणाम् ।
अज्ञातभर्तृव्यसना मुहूर्तं
कृतोपकारेव रतिर्बभूव ।। ७४ ।।

शैलात्मजापि पितुरुच्छिरसोऽभिलाषं
व्यर्थं समर्थ्य ललितं वपुरात्मनश्च ।
सख्योः समक्षमिति चाधिकजातलज्जा
शून्या जगाम भवनाभिमुखी कथंचित् ।। ७५ ।।

सपदि मुकुलिताक्षीं रुद्रसंरम्भभीत्या
दुहितरमनुकम्प्यामद्रिरादाय दोर्भ्याम् ।
सुरगज इव बिभ्रत् पद्मिनीं दन्तलग्नां
प्रतिपथगतिरासीद् वेगदीर्घीकृतात्मा ।। ७६ ।।

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ कामदहनं नाम तृतीयः सर्गः ।।

of 73-74 is reversed in F., Bh., Vā-2, Vā-3, P-3, P-4, P-5, I-3, I-8, G.

74. *a*—प्रभवेन F., Vā-1, P-3, P-4, P-5, I-6, H-5, B-1. *b* P-5 —स्तम्भयतीन्द्रि—.

75. *b* समीक्ष्य F., Vā-2, I-1, I-3, I-4, I-8 followed by Mal. alone. *d* भुवना—Vā-2; I-3 भवनाभिमुखा; I-8 notes—मुखं on margin followed by Mal. and Bṛ.

76. *a* अथ स मुकु—P-5, H-1. *d* प्रतिपदग—H-2. वेगदीर्घीकृताङ्गः F., Bh., H-1, G., I-8 (text alone), T., S.; I-8 Bṛ., Bhar., Gop.—कृताभ्रः; Mal.—कृतात्मा.

Colophon varies: Vā-2—कामवधो नाम—; P-3—मदनदहनो नाम; P-4 कन्दर्पदहनो नाम—; P-5 इति श्रीकुमारसभवे महाकाव्ये सटीकस्तृतीयः सर्गः; I-1, Bh.—मदनदहनो—; I-2, I-4, Bh.—कामदहनो—; I-8—कामदेवदहनो—; I-3—मददमनो—; I-5—कामदेवदहनो—; I-6—कामनिग्रहो—; F. इति श्रीकालिदासस्य कृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये तृतीयः सर्गः; S., G. —मदनदहनो—.

॥ चतुर्थः सर्गः ॥

अथ मोहपरायणा सती
विवशा कामवधूर्विबोधिता ।
विधिना प्रतिपादयिष्यता
नववधव्यमसह्यवदनम् १
अवधानपरे चकार सा
प्रलयान्तोन्मिषिते विलोचने ।
न विवेद तयोरतृप्तयोः
प्रियमत्यन्तनिमग्नदर्शनम् ॥ २ ॥
अयि जीवितनाथ जीवसीत्य्
अभिधायोत्थितया तया पुरः ।
ददृशे पुरुषाकृति क्षितौ
हरकोपानलभस्म केवलम् ॥ ३ ॥
अथ सा पुनरेव विह्वला
वसुधालिङ्गनधूसरस्तनी ।
विललाप विकीर्णमूर्धजा
समदुःखामिव कुर्वती स्थलीम् ॥ ४ ॥
उपमानमभूद् विलासिनां
करणं यत्तव कान्तिमत्तया ।
तदिदं गतमीदृशीं दशां
न विदीर्ये कठिनाः खलु स्त्रियः ॥ ५ ।

1. Four comm. प्रतिपादयिष्यता अनुभावयिष्यता but cp. 10, 16 प्रतिपद्य = प्राप्य; Bhar. omits this śloka.
2. *d* P-4—मनित्य—; G., Bh. विलुप्त—; I-8 Bhar. विलग्नं नष्टं ?
3. *b* F. omits तया; Vā-3 पुनः. *d* P-5—हरमस्मानलमे—.
4. *a* I-8 Mal. alone विक्लवा = विह्वला; cp. घनशब्दविक्लवाः in 11.

क्व नु मां त्वदधीनजीवितां
विनिकीर्य क्षणभिन्नसौहृदः ।
नलिनीं क्षतसेतुबन्धनो
जलसंघात इवासि विद्रुतः ।। ६ ।।
कृतवानसि विप्रियं न मे
प्रतिकूलं न च ते मया कृतम् ।
किमकारणमेव दर्शनं
विलपन्त्यै रतये न दीयते ।। ७ ।।
स्मरसि स्मर मेखलागुणैर्
उत गोत्रस्खलितेषु बन्धनम् ।
च्युतकेसरदूषितेक्षणान्य्
अवतंसोत्पलताडितानि वा ।। ८ ।।
हृदये वससीति मत्प्रियं
यदवोचस्तदवैमि कैतवम् ।
उपचारपदं न चेदिदं
त्वमनङ्गः कथमक्षता रतिः ।। ९ ।।
परलोकनवप्रवासिनः
प्रतिपत्स्ये पदवीमहं तव ।
विधिना जन एष वञ्चितस्
त्वदधीनं खलु देहिनां सुखम् ।। १० ।।

6. *c* I-8—बन्धनां with Mal. क्षतसेतुबन्धो यस्यास्तां; Bhar. क्षतसेतुबन्धनां भग्नसेतुबन्धनां. *d* F. विद्रितः.

8. *c* P-5 च्युति; Bh., P-2, I-8—केशर; F. च्युतकेसरदूषितेक्षितान्य—. *d* Vā-1 ताडनानि च; F., Bh. ताडनानि वा.

10. After this I-2 has this stray verse:

क्व प्रस्थितासि करभोरु घने निशीथे
प्राणाधिपो वसति यत्र मनःप्रियो मे ।
एकाकिनी वद कथं न बिभेषि बाले
नन्वस्ति पुंखितशरो मदनः सहायः ।।

रजनीतिमिरावगुण्ठिते
पुरमार्गे घनशब्दविक्लवाः ।
वसतिं प्रिय कामिनां प्रियास्
त्वदृते प्रापयितुं क ईश्वरः ॥ ११ ॥

नयनान्यरुणानि घूर्णयन्
वचनानि स्खलयन् पदे पदे ।
असति त्वयि वारुणीमदः
प्रमदानामधुना विडम्बना ॥ १२ ॥

अवगम्य कथीकृतं वपुः
प्रियबन्धोस्तव निष्फलोदयः ।
बहुलेऽपि गते निशाकरस्
तनुतां दुःखमनङ्ग मोक्ष्यति ॥ १३ ॥

हरितारुणचारुबन्धनः
कलपुंस्कोकिलशब्दसूचितः ।
वद संप्रति कस्य बाणतां
नवचूतप्रसवो गमिष्यति ॥ १४ ॥

अलिपङ्क्तिरनेकशस्त्वया
गुणकृत्यै धनुषो नियोजिता ।
विरुतैः करुणस्वनैरियं
गुरुशोकामनुरोदितीव माम् ॥ १५ ॥

11. *a* F.—वकुण्ठिते. *b* I-8 Gop.—शब्दविह्वलाः; cp. note on 4.

13. *b* P-4 निःफलोदयः.

14. *a* So F., G., Vā-1; Vā-1; on margin—पल्लवः which is the reading of I-6, I-8 (Bṛ., Bhar., Gop.), Vā-3. *d* P-5 प्रियचूतप्रसवो under influence of IV. 38.

15. *b*—कृत्ये Vā-1, P-5, Vā-3, G., F., Bh., S., T.; —कृत्यै (dative of *kṛti*) P-2, P-3, P-4, I-2, I-8 (with four commentators = ज्याकरणाय), I-5, I-6. *c* Vā-1, P-5 विततैः; *so* P-3, P-4, I-2, I-8 (with four commentators), P-5; others—स्वरैः.

प्रतिपद्य मनोहरं वपुः
पुनरप्यादिश तावदुत्थितः ।
रतिदूतिपदेषु कोकिलान्
मधुरालापनिसर्गपण्डितान् ।। १६ ।।
शिरसा प्रणिपत्य याचितान्य्
उपगूढानि सवेपथूनि च ।
सुरतानि च तानि ते रहः
स्मर संस्मृत्य न शान्तिरस्ति मे ।। १७ ।।
रचितं रतिपण्डित त्वया
स्वयमङ्गेषु ममदमातवम् ।
ध्रियते कुसुमप्रसाधनं
तव तच्चारु वपुर्न दृश्यते ।। १८ ।।
विबुधैरसि यस्य दारुणैर्
असमाप्ते परिकर्मणि स्मृतः ।
तमिमं कुरु दक्षिणेतरं
चरणं निर्मितरागमेहि मे ।। १९ ।।
अहमेत्य पतंगवर्त्मना
पुनरङ्काश्रयिणी भवामि ते ।

16. *c* So P-4, P-5, F., G., Bh., S., T.; Vā-1 corrects—दूत—into —दूति—which is also the reading of Vā-3 which adds in comment: दूतीशब्दस्य छन्दोभङ्गतया ह्रस्वत्वम्; I-8 Bṛ., Bhar., Gop.—दूत—. *d* P-4—लापविसर्ग—; so I-8 with Bṛ., Bhar., Gop.; others—लां—तां, cp. III, 32*b*; IV, 14*b*. After 16th Vā-1 has क्व प्रस्थितासि etc. (cp. note on 10) not found in majority of MSS.

17. *c* P-5 स्मर for रहः; F. सुरतानि च ते रहः पुरास्मर—; सुरतानि च तानि तानि ते I-8.

19. *a* I-5—धैरपि यः सुदारुणै—; F.—धैरपि यस्य दा—; I-8 —धैरपि यत्सुदा—with Bṛ., Bhar., Gop. *b* प्रतिकर्मणि P-5, cp. V II, 6. *c* F., I-8, P-5 तदिदं followed by Bṛ., Bhar., Gop.

चतुरैः सुरकामिनीजनैः
प्रिय यावन्न विलुप्यसे दिवि ॥ २० ॥
मदनेन विना क्षिता रतिः
क्षणमात्रं किल जीवतीति मे ।
वचनीयमिदं व्यवस्थितं
रमण त्वामनुयामि यद्यपि ॥ २१ ॥
क्रियतां कथमन्त्यमण्डनं
परलोकान्तरितस्य ते मया ।
सममेव गतोऽस्यतर्किंतां
गतिमङ्गेन च जीवितेन च ॥ २२ ॥
ऋजुतां नयतः स्मरामि ते
शरमुत्सङ्गनिषण्णधन्वनः ।
मधुना सह सस्मितां कथां
नयनोपान्तविलोकितानि च ॥ २३ ॥

20. *a* Majority—श्रयणी; Vā-1 corrects—श्रयणी—into श्रयिणी, but I-8 does reverse; P-5 श्रयिनी, but F. श्रयणी; for श्रयिणी cp. *Vikramorvaśīya*, III, 10. *d* So Vā-2, P-4, I-2, I-5, I-6, I-8 with Mallinātha (न विलुप्यसे न प्रलोभिष्यसे), Bṛhaspati (विलुप्यसे = विलोभ्यसे), Bharata (विलुप्यसे पतित्वेन गृह्यसे) and Gopāla (विलुप्यसे अपह्रियसे), supporting it. Other MSS. and printed editions विलोभ्यसे.

21. *a* So P-3 alone but good; क्षिता 'accursed, miserable, wasted', cp. V, 54 अक्षिणोत्; I-8, I-6, I-8 कथं रतिः. *b* Vā-1, Bh., G., T., S., G. जीवितेति मे.

22. *a* क्रियते कथमद्य—I-6; I-8 ध्रियते कथमद्य—(Gop.); P-5 क्रियतां कथमन्तम—. *c* I-8 स्वयमेव गतोऽस्म्यतर्कितां but all its commentators गतोऽस्य—; śloka omitted by P-4.

23. *b*—निषक्तध—I-8, B-1, B-2;—निषङ्गध—P-5. *d* F., Bh., G., I-8 विलोकितं च यत्; Bṛ., Bhar. विलोकनं—; Vā-3—विलोचनानि च; P-5—विलोकनानि च.

क्व नु ते हृदयंगमः सखा
कुसुमायोजितकार्मुको मधुः ।
न खलूग्ररुषा पिनाकिना
गमितः सोऽपि सुहृद्‌गतां गतिम् ।। २४ ।।
अथ तैः परिदेविताक्षरैर्
हृदये दिग्धफलैरिवार्दितः ।
रतिमभ्युपपत्तुमातुरां
मधुरात्मानमदर्शयत् पुरः ।। २५ ।।
तमवेक्ष्य रुरोद सा भृशं
स्तनसबाधमुरो जघान च ।
स्वजनस्य हि दुःखमग्रतो
विवृतद्वारमिवोपजायते ।। २६ ।।
इति चैनमुवाच दुःखिता
सुहृदः पश्य वसन्त किं स्थितम् ।
यदिदं कणशो विकीर्यते
पवनैर्भस्म कपोतकर्बुरम् ।। २७ ।।
अयि संप्रति देहि दर्शनं
स्मर पर्युत्सुक एष माधवः ।
दयितास्वनवस्थितं नृणां
न खलु प्रेम चलं सुहृज्जने ।। २८ ।।

25. *a* परिदेवना—F., Vā-2, Vā-3, P-2, I-2. *b* F. दिग्धफलैरिवाहतः; I-5, I-6. I-8 दिग्धशरैरिवार्दितः; Bh. दिग्धशरैरिवाहतः. *d* I-8 notes—यत् कृती as variant followed by Gop.

27. *b* F. सुहृदः पश्यसि किं मधो स्थितम्. *c* I-8—कणशः प्रकीर्यते; G., Bh. तदिदं कणशो वि— ; F. तदिदं कणशः प्रकीर्यते; cp. note on I-40. *d* Vā-1—कपोतपाण्डुरम्. P-4 adds after स्थितम् a stanza too obscene to be quoted.

28. *c* प्रमदास्वन—P-2.

अमुना ननु पार्श्ववर्तिना
जगदाज्ञां ससुरासुरं तव ।
विसतन्तुगुणस्य कारितं
धनुषः पेलवपुष्पपत्रिणः ।। २९ ।।
गत एव न ते निवर्तते
स सखा दीप इवानिलाहृतः ।
अहमस्य दशेव पश्य माम्
अविषह्यव्यसनप्रधूमिताम् ।। ३० ।।
विधिना कृतमर्धवैशसं
ननु मां कामवधे विमुञ्चता ।
अनघापि हि संश्रिता द्रुमे
गजभग्ने पतनाय वल्लरी ।। ३१ ।।
तदिदं क्रियतामनन्तरं
भवता बन्धुजनप्रयोजनम् ।
विधुरां ज्वलनातिसर्जनान्
ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम् ।। ३२ ।।
शशिना सह याति कौमुदी
सह मेघेन तडित् प्रलीयते ।
प्रमदाः पतिवर्त्मगा इति
प्रतिपन्नं हि विचेतनैरपि ।। ३३ ।।

29. *c* Vā-1, I-8 विश—; Bh. बिस—. *d* Vā-1 कोमलपुष्प—with I-2.

30. *d* So F., P-2, P-3, P-4, I-2, B-1, B-2, Bh.; —व्यसनेन धूमिताम् G., S., T.; —व्यसनप्रदूषिताम् Vā-2, P-5; I-8 with Bṛhaspati, Bharata and Gopāla—व्यसनप्रधूपिताम् (=संतप्ताम्).

31. *a* So Vā-1, G., S., T.; —अर्थवैशसं Bh.; F. (र्ध = र्थ) supports it; I-5, I-6—मन्त्यवैशसं; I-8 कृतमद्य वै—. *b* F. कामपथे—. *c* F., G., Vā-3, Bh. अनपायिनि संश्रयद्रुमे; P-4 अनवद्यापि हि संश्रिता द्रुमे; P-5 अनवद्यापि हि संश्रयद्रुमे.

32. *d* भर्तुरन्तिकम् Vā-1.

33. *b* F. तटित् प्रली—; I-8—द्विली—followed by four comments.

अमुनैव कषायितस्तनी
सुभगेन प्रियगात्रभस्मना ।
नवपल्लवसंस्तरे यथा
रचयिष्यामि तनुं विभावसौ ।। ३४ ।।
कुसुमास्तरणे सहायतां
बहुशः सौम्य गतस्त्वमावयोः ।
कुरु संप्रति तावदाशु मे
प्रणिपाताञ्जलियाचितश्चिताम् ।। ३५ ।।
तदनु ज्वलनं मदर्पितं
त्वरयेर्दक्षिणवातवीजनैः ।
विदितं खलु ते यथा स्मरः
क्षणमप्युत्सहते न मां विना ।। ३६ ।।
इति चापि विधाय दीयतां
सलिलस्याञ्जलिरेक एव नौ ।
अविभज्य परत्र यन्मया
सहितः पास्यति ते स बान्धवः ।। ३७ ।।
परलोकविधौ च माधव
स्मरमुद्दिश्य विलोलपल्लवाः ।
निवपेः सहकारमञ्जरीः
प्रियचूतप्रसवो हि ते सखा ।। ३८ ।।
इति देहविमुक्तये स्थितां
रतिमाकाशभवा सरस्वती ।

35. *b* सोम्य P-5. *d*—याचितां चिताम् I-5, I-6, I-8, followed by Bṛ., Bhar.; Gop.

36. *a* ममार्पितं P-5.

37. *d* So F., I-8 followed by four comments; Vā-1, Vā-2 and others स माधवः.

शफरीं ह्रदशोषविह्वलां
प्रथमा वृष्टिरिवान्वकम्पयत् ।। ३९ ।।
कुसुमायुधपत्नि दुर्लभस्
तव भर्ता न चिराद् भविष्यति ।
शृणु येन स कर्मणा गतः
शलभत्वं हरलोचनार्चिषि ।। ४० ।।
अभिलाषमुदीरितेन्द्रियः
स्वसुतायामकरोत्प्रजापतिः ।
अथ तेन निगृह्य विक्रियाम्
अभिशप्तः फलमेतदन्वभूत् ।। ४१ ।।
परिणेष्यति पार्वतीं यदा
तपसा तत्प्रवणीकृतो हरः ।
उपलब्धसुखस्तदा स्मरं
वपुषा स्वेन नियोजयिष्यति ।। ४२ ।।
इति चाह स धर्मयाचितः
स्मरशापान्तभवां सरस्वतीम् ।
अशनेरमृतस्य चोभयोर्
वशिनश्चाम्बुधराश्च योनयः ।। ४३ ।।

39. *a* P-5 देहविसर्जनोद्यतां. *c* Bh., G.—षविक्लवां. *d* P-5—वान्वकम्पत; I-8—नुकम्पयत् followed by commentators.

40. *c* P-5 येन गतः स कर्मणा. *d* So F. with which agree G., I-8, P-2, P-5, I-5, I-6; —र्चिषाम् Vā-1, P-3, P-4, I-2.

42. *b* F.—तो परः. *d* So Vā-1, P-5, F.; स्वेन स योज—P-2. —स्वेन समग्रयिष्यति, I-5, I-6, I-8 followed by commentaries.

43. *a* and *b*: So Vā-1, F., P-5; इति चाह स धर्मचारिणीं स्मरशापान्तभवा सरस्वती I-5, I-6, I-8 (with Bṛ., Bhar., Gop. who explain our reading as a variant), P-2 (with वाचं on margin) but with—याचितः on the opposite margin); B-2, G. agree with ours but have—शापावधिदां read by Bh.

तदिदं परिरक्ष शोभने
भवितव्यप्रियसंगमं वपुः ।
रविपीतजला तपात्यये
पुनरोघेन हि पूर्यते नदी ।। ४४ ।।

इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं
मन्दीचकार मरणव्यवसायबुद्धिम् ।
तत्प्रत्ययाच्च कुसुमायुधबन्धुरेनाम्
आश्वासयत् सुचरितार्थपदैर्वचोभिः ।। ४५ ।।

अथ मदनवधूरुपप्लवान्तं
व्यसनकृशा परिपालयांबभूव ।
शशिन इव दिवातनस्य रेखा
किरणपरिक्षयधूसरा प्रदोषम् ।। ४६ ।।

।। इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ रतिविलापो नाम चतुर्थः सर्गः ।।

44. *d* B-1, B-2, F., Bh. न हि युज्यते—.

45. *d* I-5, I-6, I-8—र्थपरै—; I-8—यद्बहुभिरर्थपरै—.

46. *b* P-4 परिपातयां—; P-5 प्रतिपालयां—. *c* So I-8, F.; others लेखा; cp. 40 with शरभत्वं in a number of MSS.

Colophon: P-2—रतिप्रलापवर्णनो नाम; others agree with ours.

॥ पञ्चमः सर्गः ॥

तथा समक्षं दहता मनोभवं
पिनाकिना भग्नमनोरथा सती ।
निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥ १ ॥
इयेष सा कर्तुमवन्ध्यरूपतां
समाधिमास्थाय तपोभिरात्मनः ।
अवाप्यते वा कथमन्यथा द्वयं
तथाविधं प्रेम पतिश्च तादृशः ॥ २ ॥
निशम्य चैनां तपसे कृतोद्यमां
सुतां गिरीशं प्रति सक्तमानसाम् ।
उवाच मेना परिरभ्य वक्षसा
निवारयन्ती महतो मुनिव्रतात् ॥ ३ ॥
मनीषिताः सन्ति गृहेऽपि देवतास्
तपः क्व वत्से क्व च तावकं वपुः ।
पदं सहेत भ्रमरस्य पेलवं
शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥ ४ ॥
इति ध्रुवेच्छामनुशासती सुतां
शशाक मेना न नियन्तुमुद्यमात् ।

1. *d* F.—फलो हि.
2. *c* F.—प्यते तत् कथ—.
3. *a* I-8 कृतोद्यतां. *b* So Vā-1, F.; I-6 गिरीशं प्रतिबद्धमानसाम्; P-4 गिरीशं प्रतिशक्तमानसीं; H-1 त्रिनेत्रप्रतिसक्तमा—; गिरीशप्रतिसक्तमानसाम् I-8 (but comments—शं प्रति—) with G., S., T., Bh. Śloka omitted by P-5.
4. *a* I-8 मनीषितामर्च्यं गृहेषु देवतां, followed by Bṛ., Bhar., Gop.; I-5—मध्यगृहेषु; सन्ति गृहेषु दे—Vā-3, F., Bh. *c* Vā-1 कोमलं; P-2, P-3, I-1, I-2, I-3 पेशलं.

क ईप्सितार्थे स्थिरनिश्चयं मनः
पयश्च निम्नाभिमुखं प्रतीपयेत् ॥ ५ ॥

कदाचिदासन्नसखीमुखेन सा
मनोरथज्ञं पितरं मनस्विनी ।
अयाचतारण्यनिवासमात्मनः
फलोदयान्ताय तपःसमाधये ॥ ६ ॥

अथानुरूपाभिनिवेशतोषिणा
कृताभ्यनुज्ञा गुरुणा गरीयसा ।
प्रजासु पश्चात् प्रथितं तदाख्यया
जगाम गौरीशिखरं शिखण्डिमत् ॥ ७ ॥

विमुच्य सा हारमहार्यनिश्चया
विलोलयष्टिप्रविलुप्तचन्दनम् ।
बबन्ध बालारुणबभ्रु वल्कलं
पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहति ॥ ८ ॥

यथा प्रसिद्धैर्मधुरं शिरोरुहैर्
जटाभिरप्येवमभूत्तदाननम् ।
न षट्पदश्रेणिभिरेव पङ्कजं
सशैवलासङ्गमपि प्रकाशते ॥ ९ ॥

प्रतिक्षणं सा कृतरोमविक्रियां
व्रताय मौञ्जीं त्रिगुणां बभार याम् ।
अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तया
सरागमस्या रशनागुणास्पदम् ॥ १० ॥

5. *a* F. ध्रिवेच्छा—. *c* So B-1, F. Majority—तार्थस्थिरनि—; cp. गिरीशं प्रति—गिरीशप्रति—in 3.

8. *b* I-5, I-8 (अ) विलोलदृष्टिः प्रविलुप्तचन्दना, followed by Bṛhaspati, Bharata and Gopāla.

9. *a* I-8 notes प्रसिद्धं मधुरैः as a variant found in I-5, I-6 and followed by Bṛhaspati, Bharata and Gopāla.

10. *d* Vā-1, Vā-3, P-2, P-3, P-4, I-8, H-1 रसना—.

विसृष्टरागादधरान्निवर्तित:
स्तनाङ्गरागारुणिताच्च कञ्चुकात् ।
कुशाङ्कुरादानपरिक्षताङ्गुलि:
कृतोऽक्षसूत्रप्रणयी तया कर: ॥ ११ ॥
महार्हशय्यापरिवर्तनच्युतै:
स्वकेशपुष्पैरपि या स्म दूयते ।
अशेत सा बाहुलतोपधायिनी
निषेदुषी स्थण्डिल एव केवले ॥ १२ ॥
पुनर्ग्रहीतुं नियमस्थया तया
द्वयीषु निक्षेप इवार्पितं द्वयम् ।
लतासु तन्वीषु विलासचेष्टितं
विलोलदृष्टं हरिणाङ्गनासु च ॥ १३ ॥
अतन्द्रिता सा स्वयमेव वृक्षकान्
घटस्तनप्रस्रवणैर्व्यवर्धयत् ।

11. *a* I-8 records निसृष्ट—as a variant. *b* F.—रुणिताश्च कन्दुकात्; —रुणिताच्च कन्दुकात् in majority followed by I-8 with commentators. We accept H-1. कञ्चुकात् (comment:—कञ्चुकात् कर्पासकात्, a bodice or jacket) implying that she no longer busied her hands with adorning her lips and breasts. *d* F.—सूत्रप्रणया.

13. *a* Vā-1 गृहीतु. *b* So I-8 with all commentators; read by P-2, P-3, P-4, I-2, I-6, Vā-1; P-5 द्वयेषु निक्षेपमिवा—with comment निक्षेपमिव न्यासभूतमिव justifying 'द्वयेषु बहुवचनत्वम्'; so is H-1; I-5 द्वयीषु निक्षेपमिवा—; G., S., T. द्वयेऽपि निक्षेप इवार्पितं द्वयम्; I-3, F. द्वयेऽपि निक्षेपमिवार्पितं द्वयम्. *d* So Vā-1, G., S., T., Bh., I-8, F., Vā-2, P-2, P-4, P-5, I-1, I-3, I-5, I-6; others—दृष्टि:; cp. *c* चेष्टितं, with note on 65; cp. Rv. VIII, 59*c*.

गुहोऽपि येषां प्रथमात्तजन्मनां
न पुत्रवात्सल्यमपाकरिष्यति ॥ १४ ॥
अरण्यबीजाञ्जलिदानलालितास्
तथा च तस्यां हरिणा विशश्वसुः ।
यथा तदीयैर्नयनैः कुतूहलात्
पुरः सखीनाममिमीत लोचने ॥ १५ ॥
कृताभिषेकां हुतजातवेदसं
त्वगुत्तरासङ्गवतीं निवीतिनीम् ।
दिदृक्षवस्तां मुनयोऽभ्युपागमन्
न धर्मवृद्धेषु वयः समीक्ष्यते ॥ १६ ॥
विरोधिसत्त्वोज्झितपूर्वमत्सरं
द्रुमैरपीष्टप्रसवार्चितातिथि ।
नवोटजाभ्यन्तरसंभृतानलं
तपोवनं तच्च बभूव पावनम् ॥ १७ ॥
यदा फलं पूर्वतपःसमाधिना
न तावता लभ्यममंस्त काङ्क्षितम् ।

14. *b* So F., Bh., I-8; others—वर्णैरवर्धयत्; cp. 56 व्यरोदयत्; I-8 records—प्रस्रविणीर—as variant with Bṛ.—प्रस्रवणी 'प्रस्रवणाः पयःसरणं' यस्या; but Bhar., Gop.—विणी प्रस्रवितुं शीलं यस्याः. *c* So F.; others प्रथमाप्तजन्मनां. *d* F.—करिष्यत्.

16. *b* So I-5, I-8 with Bṛhaspati, Bharata and Gopāla : "कण्ठे लम्बितसूत्रयुक्तां; निवीतं कण्ठलम्बितं यज्ञसूत्रं विद्यतेऽस्याः; यतिव्रते स्त्रिया अपि कण्ठविलम्बियज्ञसूत्रं ध्रियते; निवीतं कण्ठलम्बितमित्यमरः"; others अवीतिनीम्. *c* So F., P-5; others ऋषयोऽभ्यु—; F. —षु दयः समी—.

17. *b* F. द्रिमैरभीष्ट—; Bh., I-8 द्रुमैरभीष्ट—followed by the four commentators; so also I-1, I-5, I-6, G., T., S.; P-4—रपीष्टप्रसवार्चितातिथिं; P-5, H-1—रपीष्टप्रसवार्चितातिथिः.

तदानवेक्ष्य स्वशरीरमार्दवं
तपो महत् सा चरितुं प्रचक्रमे ॥ १८ ॥
क्लमं ययौ कन्दुकलीलयापि या
तया मुनीनां चरितं व्यगाह्यत ।
ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं
मृदु प्रकृत्यापि ससारमेव तत् ॥ १९ ॥
शुचौ चतुर्णां ज्वलतां शुचिस्मिता
हविर्भुजां मध्यगता सुमध्यमा ।
विजित्य नेत्रप्रतिघातिनीं प्रभाम्
अनन्यदृष्टिः सवितारमैक्षत ॥ २० ॥
तथाभितप्तं सवितुर्गभस्तिभिर्
मुखं तदीयं कमलश्रियं दधौ ।
अपाङ्गयोः केवलमस्य दीर्घयोः
शनैः शनैः श्यामिकया पदं कृतम् ॥ २१ ॥
अयाचितोपस्थितमम्बु केवलं
रसात्मकस्योडुपतेश्च रश्मयः ।

18. *a* P-5 फलं सर्वसमाधिसाधनं. *c* So F.; others (with Bh.) तदानपेक्ष्य; cp. note on 83. *d* P-4, F. साधयितुं.

19. *c* F. ध्रिवं; I-5, I-6—काञ्चनधर्मि तन्—. *d* So F., B-1; I-1, I-3, Vā-3, G., S., T., I-8 मृदु प्रकृत्या च ससारमेव च (with two चs); Vā-1, P-1, P-5 मृदु प्रकृत्या च सुसारमेव च; P-2 corrects सुसार into ससार—which is the reading of Bh.

20. *a* T. has: शुचौ चतुर्णां ज्वलतां हविर्भुजां शुचिस्मिता मध्य—so G., S.; majority accept our reading which is also found in F., Bh., I-8 with commentators; cp. Rv. XII, 41. *c* P-4—प्रतिघातिनां.

21. *a* So F., Bh., I-8 with Mallinātha, Bṛhaspati, Bharata and Gopāla. Vā-1 तथापि तप्तं; I-5, T. तथातितप्तं. *b* I-8 records कमलाश्रियं as a variant; cp. VII, 62 कोमलयापि तप्तम् with अपि used in its proper sense.

बभूव तस्याः किल पारणाविधिर्
न वृक्षवृत्तिव्यतिरिक्तसाधनः ॥ २२ ॥
निकामतप्ता द्विविधेन वह्निना
नभश्चरेणेन्धनसंभृतेन च ।
तपात्यये वारिभिरुक्षिता नवैर्
भुवा सहोष्माणममुञ्चदूर्ध्वगम् ॥ २३ ॥
स्थिताः क्षणं पक्ष्मसु ताडिताधराः
पयोधरोत्सेधनिपातचूर्णिताः ।
वलीषु तस्याः स्खलिताः प्रपेदिरे
चिरेण नाभिं प्रथमोदबिन्दवः ॥ २४ ॥
शिलाशयां तामनिकेतवासिनीं
निरन्तरास्वन्तरवातवृष्टिषु ।
व्यलोकयन्नुन्मिषितैस्तडिन्मयैर्
महातपःसाक्ष्य इव स्थिताः क्षपाः ॥ २५ ॥
निनाय सात्यर्थहिमोत्करानिलाः
सहस्यरात्रीरुदवासतत्परा ।
परस्पराक्रन्दिनि चक्रवाकयोः
पुरो वियुक्ते मिथुने कृपावती ॥ २६ ॥

23. *a* I-1 प्रकामतप्ता; द्विविधैन Bh., P-5, P-3, I-2, I-8 (correcting वि into द्वि) with Mallinātha, Bṛhaspati, Bharata and Gopāla; H-1, F., G., P-2 (correcting द्वि into वि), S., T. विविधेन (=पञ्चविधेन). *b* Bh.—संभृतेन सा.

24. *d* I-8 क्रमेण, followed by Bṛ., Bhar., Gop.

25. *b*—राभयन्तर—I-1, I-3, I-5, I-8 (but here too Mallinātha: रास्वन्तर—), P-5—वातवर्षसु. *c* F.—तटिन्मयै—.

26. *a* So I-8, P-2; Vā-1, I-5, I-6 सात्यर्थहिमोत्तरानिलाः with which agree P-3, P-4, I-1, I-3, H-1; सात्यन्तहिमोत्किरानिलाः G., S., T., F., P-5, Bh.

मुखेन सा पद्मसुगन्धिना निशि
प्रवेपमानाधरपत्रशोभिना ।
तुषारवृष्टिक्षतपद्मसंपदां
सरोजसंधानमिवाकरोदपाम् ।। २७ ।।
स्वयंविशीर्णद्रुमपर्णवृत्तिता
परा हि काष्ठा तपसस्तया पुनः ।
तदप्यपाकीर्णमतः प्रियंवदां
वदन्त्यपर्णेति च तां पुराविदः ।। २८ ।।
मृणालिकाकोमलमेवमादिभिर्
व्रतैः स्वमङ्गं ग्लपयन्त्यहर्निशम् ।
तपः शरीरैः कठिनैरुपार्जितं
तपस्विनां दूरमधश्चकार सा ।। २९ ।।
अथाजिनाषाढधरः प्रगल्भवाग्
ज्वलन्निव ब्रह्ममयेन तेजसा ।
विवेश कश्चिज्जटिलस्तपोवनं
शरीरबद्धः प्रथमाश्रमो यथा ।। ३० ।।
तमातिथेयी बहुमानपूर्वया
सपर्यया प्रत्युदियाय पार्वती ।

28. *d* So F., G., S., T., Bh., I-8, Vā-3; but Vā-1, P-2, P-3, P-4, P-5, I-1, I-2, I-3, I-5, H-1, B-1—न्त्यपर्णामिति तां, noted by I-8 as a variant and justified by Bṛ., Bhar., Gop.

29. *a* Bh., F., P-5—णिकापेलवमेव—. *b* P-5 व्रतैस्तदङ्गं क्षपयन्त्य— but on margin ग्लपय—. After this Vā-1 reads:

सुरास्तदुद्वीक्ष्य नगेन्द्रकन्यया
कृतं तपः शम्भुवशक्रियाक्षमम् ।
ययाचिरे तं प्रणिपत्य दुःखिताः
पतिं पशूनां सुतमाजिहेतवे ।। ३० ।।

This is not found in F., P-5, Vā-3, G., S., T., I-8.

भवन्ति साम्येऽपि निविष्टचेतसां
वपुर्विशेषेष्वधिगौरवाः क्रियाः ।। ३१ ।।
विधिप्रयुक्तां प्रतिगृह्य सत्क्रियां
परिश्रमं नाम विनीय च क्षणम् ।
उमां स पश्यन्नृजुनैव चक्षुषा
प्रचक्रमे वक्तुमनुज्झितक्रमः ।। ३२ ।।
अपि क्रियार्थं सुलभं समित्कुशं
जलान्यपि स्नानविधिक्षमाणि ते ।
अपि स्वशक्त्या तपसि प्रवर्तसे
शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम् ।। ३३ ।।
अपि त्वदावर्जितवारिसंभृतं
प्रवालमासामनुबन्धि वीरुधाम् ।
चिरोज्झितालक्तकपाटलेन ते
तुलां यदारोहति दन्तवाससा ।। ३४ ।।
अपि प्रसन्नं हरिणेषु ते मनः
करस्थदर्भप्रणयापहारिषु ।

31. *a* P-5 बहुमानरूपया. *d* So Vā-1, P-2, P-3, P-4, P-5, I-2, I-5, I-6, I-8 with Bṛhaspati, Bharata and Gopāla ;—विशेषेष्वतिगौ—Bh., F., G., S., T., I-8 (with Mallinātha), I-1, I-3, Vā-3 ; cp. 53 अधिश्रियः.

32. *a* Bh., G. परिगृह्य. *d* Cp. Rv. VI, 70 प्रचक्रमे वक्तुमनुक्रमज्ञा.

33. *a* So Vā-1, P-5, F., I-1, I-2, S., G., T. ; अयि . . . Vā-3, P-2, P-3, P-4, I-8, H-1, I-5, I-6 ; but जलान्यपि uniformly in all ; I-8 अयि क्रियार्थे—; cp. Rv. V, 4: अप्यग्रणीः . . . , 10 अपि प्रसन्नेन . . . , 11 अप्याज्ञया . . . exactly in a similar context and where अयि will make the reading awkward ; confusion of अपि and अयि may be noted in the succeeding ślokas. *b* P-4, I-1, I-2, I-3, H-1, B-1 विधौ क्षमाणि ते, followed by four commentators.

य उत्पलाक्षि प्रचलैर्विलोचनैस्
तवाक्षिसापत्न्यमिव प्रयुञ्जते ।। ३५ ।।
यदुच्यते पार्वति पापवृत्तये
न रूपमित्यव्यभिचारि तद्वचः ।
तथा हि ते शीलमुदारदर्शने
तपस्विनामप्युपदेशतां गतम् ।। ३६ ।।
विकीर्णसप्तर्षिबलिप्रहासिभिस्
तथा न गाङ्गैः सलिलैर्दिवश्च्युतैः ।
यथा त्वदीयैश्चरितैरनाविलैर्
महीधरः पावित एष सान्वयः ।। ३७ ।।
अनेन धर्मः सविशेषमद्य मे
त्रिवर्गसारः प्रतिभाति भाविनि ।
त्वया मनो निर्विषयार्थकामया
यदेक एव प्रतिगृह्य सेव्यते ।। ३८ ।।
प्रयुक्तसत्कारविशेषमात्मना
न मां परं संप्रतिपत्तुमर्हसि ।
यतः सतां संनतगात्रि संगतं
मनीषिभिः साप्तपदीनमुच्यते ।। ३९ ।।

35. *c* H-1 यदुत्पलाक्षि—. *d* I-1, G., F., Bh., I-8 क्षिसादृश्य—, followed by Mal., Bṛ., Bhar.; but Gop. सापत्न्य.

37. *a* Vā-2 विशीर्ण—; I-6 प्रकीर्ण—; Vā-3 विशीर्षसप्तर्षि with comment विशीर्षैः पतितैः; Vā-1, H-1—बलिप्रवाहिभिः; I-5, I-8, बलिप्रकाशिभिः with Bṛhaspati; Bharata प्रभासिभिः recording प्रकाशिभिः as a variant; Gopāla however—बलिप्रभाभिः. We follow F., P-5 and Mallinātha in I-8.

38. *a* F.—शेषमध्यमे—. *b* F. भामिनी; Vā-1 भामिनि.

39. *a* P-5 प्रयुक्तसंस्कार—. *d* P-4, I-3 सप्तपदीन—; P-3 साप्तपदीनमिष्यते.

अतोऽत्र किंचिद् भवतीं बहुक्षमां
द्विजातिभावादुपपन्नचापलः ।
अयं जनः प्रष्टुमनास्तपोधने
न चेद् रहस्यं प्रतिवक्तुमर्हसि ॥ ४० ॥
कुले प्रसूतिः प्रथमस्य वेधसः
त्रिलोकसौन्दर्यमिवोदितं वपुः ।
अमृग्यमैश्वर्यसुखं नवं वयस्
तपःफलं स्यात् किमतः परं वद ॥ ४१ ।
किमित्यपास्याभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्द्धकशोभि वल्कलम् ।
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते ॥ ४२ ॥
भवत्यनिष्टादपि नाम दुःसहान्
मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरीदृशी ।

40. *a* P-5 अहोऽद्य—. *d* So F., P-5, G., S., T., Bh., Mallinātha in I-8; प्रतिगोप्तुमर्हसि Vā-1, P-2, P-3, P-4, I-1, I-2, I-3, H-1; I-5 प्रतिगोप्तुमिच्छसि; Bṛhaspati and Bharata प्रतिगोपयिष्यसि in I-8; left out by Gop.

41. *d* I-1, Vā-1, I-6, I-8, B-1 परं तव.

42. Śloka omitted by Vā-3. It is read after अलभ्यशोका— (44) by Bh., F., I-8, P-3, P-4, P-5, I-1, I-2, I-3, I-5, I-6, G., S., T.; S. agrees with our order. *b* त्वया धृतं I-6. *c* I-5, I-6 विनिकीर्णतारका; I-8 Bṛhaspati, Bharata and Gopāla विनिकीर्य तारकाः (= सत्यज्य, त्यक्त्वा); others स्फुटचन्द्रतारका, followed by Mallinātha in I-8; but in G., S., T., Mallinātha's commentary concludes: "दीप्यमानशशाङ्कतारके प्रदोषे यद्यरुण उदेति ततो विभूषणापहारेण तव वल्कलधारणं संघटत इति भावः". This may imply—तारके in the text. I-8 omits this portion.

विचारमार्गप्रहितेन चेतसा
न दृश्यते तच्च तनूदरि त्वयि ।। ४३ ।।
अनन्यशोभाभिभवेयमाकृतिर्
विमानना सुभ्रु कुतः पितुर्गृहे ।
पराभिमर्शो न तवास्ति कः करं
प्रसारयेत् पन्नगरत्नसूचये ।। ४४ ।।
दिवं यदि प्रार्थयसे वृथा श्रमः
पितुः प्रदेशास्तव देवभूमयः ।
अथोपयन्तारमलं समाधिना
न रत्नमन्विष्यति मृग्यते हि तत् ।। ४५ ।।
निवेदितं निश्वसितेन सोष्मणा
मनस्तु मे संशयमेव गाहते ।
न दृश्यते प्रार्थयितव्य एव ते
भविष्यति प्रार्थितदुर्लभः कथम् ।। ४६ ।।
अहो स्थिरः कोऽपि तवेप्सितो युवा
चिराय कर्णोत्पलशून्यतां गते ।
उपेक्षते यः श्लथलम्बिनीरिमा
जटाः कपोले कलमाग्रपिङ्गलाः ।। ४७ ।।

43. *d* So P-5, H-1; others कृशोदरि, followed by commentators.

44. So I-5, I-6, I-7, I-8 in Bṛ., Bhar., Gop.; majority अलभ्यशोकाभि—, found also in F., Bh. *c* P-5 परावमर्शो; I-8 पराभिमर्षो. *d* I-5, I-6—सूचिषु noted by I-8.

46. *a* P-2, P-4, I-8 निःश्व—.

47. *c* and *d*: P-4 अपेक्षते; I-8 उपेक्षते but cp. Gopāla: उपेक्षते अङ्गीकरोति implying अपेक्षते; we follow F. which gives in foot-notes: "उपेक्षते यः कलमाग्रपिङ्गला जटाः कपोले श्लथलम्बिनीरिमाः।". Vā-3, P-5: उपेक्षते यः श्लथबन्धलम्बिनीर्जटाः कपोले...।. I-8: उपेक्षते यः श्लथबन्धना जटाः कपोलदेशे कलमा—; Vā-1, P-2,

मुनिव्रतैस्त्वामतिमात्रकर्शितां
दिवाकराप्लुष्टविभूषणास्पदाम् ।
शशाङ्करेखामिव पश्यतो दिवा
सचेतसः कस्य मनो न दूयते ।। ४८ ।।
अवैमि सौभाग्यमदेन वञ्चितं
तव प्रियं यश्चतुरावलोकिनः ।
करोति लक्ष्यं रविमस्य चक्षुषो
न वक्त्रमात्मीयमरालपक्ष्मणः ।। ४९ ।।
कियच्चिरं श्राम्यसि गौरि विद्यते
ममापि पूर्वाश्रमसंचितं तपः ।
तदर्धभागेन लभस्व काङ्क्षितं
वरं तमिच्छामि च साधु वेदितुम् ।। ५० ।।
इति प्रविश्याभिहिता द्विजन्मना
मनोगतं सा न शशाक शंसितुम् ।
अथो वयस्यां परिपार्श्ववर्तिनीं
विवर्तितानञ्जननेत्रमैक्षत ।। ५१ ।।
सखी तदीया तमुवाच वर्णिनं
निबोध साधो तव चेत्कुतूहलम् ।
यदर्थमम्भोजमिवोष्णवारणं
कृतं तपःसाधनमेतया वपुः ।। ५२ ।।

P-3, P-4, I-3, H-1, I-2: उपेक्षते यः श्लथबन्धिनीर्जटाः कपोलदेशे कलमाग्र—; Bh. उपेक्षते यः श्लथलम्बिनीर्जटाः कपोलदेशे कलमाग्र-पिङ्गलाः.

48. *b* P-4 दिवाकरस्पृष्टविभू—. *c* So F., others लेखा—.

49. *c* So I-8 according to Bṛhaspati, Bharata and Gopāla, I-5, I-6; others चिरमस्य चक्षुषो; P-3 reads 49 after 50.

50. *a* B-1 सुभ्रु वि—.

51. *c* P-3 अतो वयस्यां; I-8 ततो.

52. *a* P-5, I-1, I-3—या निजगाद व—. *b* I-5 विबोध.

इयं महेन्द्रप्रभृतीनधिश्रियश्
चतुर्दिगीशानवमन्य मानिनी ।
अरूपहार्यं मदनस्य निग्रहात्
पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति ।। ५३ ।।

असह्यहुंकारनिवर्तितः पुरा
स्मरारिमप्राप्तमुखः शिलीमुखः ।
इमां हृदि व्यायतपातमक्षिणोद्
विशीर्णमूर्तेरपि पुष्पधन्वनः ।। ५४ ।।

तदा प्रभृत्युन्मदना पितुर्गृहे
ललाटिकाचन्दनधूसरालका ।
न जातु बाला लभते स्म निर्वृतिं
तुषारसंघातशिलातलेष्वपि ।। ५५ ।।

उपात्तवर्णे चरिते पिनाकिनः
सबाष्पकण्ठस्खलितैः पदैरियम् ।
अनेकशः किंनरराजकन्यका
वनान्तसंगीतसखीर्व्यरोदयत् ।। ५६ ।।

त्रिभागशेषासु निशासु च क्षणं
निमील्य नेत्रे सहसा व्यबुध्यत ।
क्व नीलकण्ठ व्रजसीत्यलक्ष्यवाग्
असत्यकण्ठार्पितबाहुबन्धना ।। ५७ ।।

53. *a* Cp. 31 अधिगौरवाः. *b* So Bh., I-8 with commentators; others—मत्य. *c* I-5 विग्रहात्.

54. *b* F. पुरारि—. *c* Cp. IV, 21 क्षिता. *d* F. विनष्टमूर्ते—.

55. *a* P-5, I-3, I-5, I-6 ततः प्रभृत्यु—; I-8 corrects ततः into तदा.

56. *a* I-5 उपात्तवर्णैश्चरितैः; I-8 उदात्तवर्णैश्चरितैः (according to Bṛhaspati, Bharata and Gopāla) recording उपात्तवर्णे चरिते as a variant. *d* Vā-1, F., Bh., G.—ररोदयत्; cp. 14 व्यवर्धयत्.

57. *a* P-5—सु निमीलिता क्षणं.

यदा बुधैः सर्वगतस्त्वमुच्यसे
न वेत्सि भावस्थमिमं कथं जनम् ।
इति स्वहस्तालिखितश्च मुग्धया
रहस्युपालभ्यत चन्द्रशेखरः ।। ५८ ।।
यदा च तस्याधिगमे जगत्पतेर्
अपश्यदन्यं न विधिं विचिन्वती ।
तदा सहास्माभिरनुज्ञया गुरोर्
इयं प्रपन्ना तपसे तपोवनम् ।। ५९ ।।
द्रुमेषु सख्या कृतजन्मसु स्वयं
फलं तपःसाक्षिषु दृष्टमेष्वपि ।
न तु प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते
मनोरथोऽस्याः शशिमौलिसंश्रयः ।। ६० ।।
न वेद्मि स प्रार्थितदुर्लभः कदा
सखीभिरस्राकुलमीक्षितामिमाम् ।
तपःकृशामभ्युपपत्स्यते सखीं
वृषेव सीतां तदवग्रहक्षताम् ।। ६१ ।।

58. *a* So F., G., I-5, I-6, I-8, G., S., T.; P-2 corrects सदा into यतो; F. यदा बुधैः स्वप्नगतस्त्वमुच्यसे. *c* So Vā-1, P-5; I-8, P-2 स्वहस्तालिलिखि—; P-2 corrects स्वहस्तोल्लिखि—into—स्तालि—; I-1, I-3, G., S., T., Bh. स्वहस्तोल्लिखि— (cp. Rv. VI, 32 यत्नोल्लि.); B-2 स्वहस्तोल्लिपितः (with comment लिखितः) perhaps original reading replaced by its meaning उल्लिखितः. But cp. *A. Śākuntala* VI, 6 संस्कारोल्लिखित etc.,—Rv. III, 15 बभूवुरालेख्यसमर्पिता इव showing Kālidāsa's preference for आ + √लिख् 'paint'.

59. *a* F. यदापि. *b* P-5 निचिन्वती.

60. *a* So F.; others न च.

61. *b* So Vā-1, P-2, P-3, P-4, P-5, I-1, I-3; I-5 अश्रान्तरवीक्षिता—; I-6—अश्रान्तनिरीक्षिता—; H-1—रश्रोत्तरमीक्षिता—; Vā-3—रस्रान्तनिरी—but in comment अस्रोत्तरमश्रुप्रधानं यथा तथा; I-8—रस्रोत्तरवीक्षिता—; G. रस्रोत्तरमीक्षिता—. So S., T., Bh.

अगूढसद्भावमितीङ्गितज्ञया
निवेदितो नैष्ठिकसुन्दरस्तया ।
अयीदमेवं परिहास इत्युमाम्
अपृच्छदव्यञ्जितहर्षलक्षणः ॥ ६२ ॥
अथाग्रहस्ते मुकुलीकृताङ्गुलौ
समर्पयन्ती स्फटिकाक्षमालिकाम् ।
कथंचिदद्रेस्तनया मिताक्षरं
चिरव्यवस्थापितवागभाषत ॥ ६३ ॥
यथाश्रुतं वेदविदां वर त्वया
जनोऽयमुच्चैःपदलङ्घनोत्सुकः ।
तपः किलेदं तदवाप्तिसाधनं
मनोरथानामगतिर्न विद्यते ॥ ६४ ॥
अथाह वर्णी विदितो महेश्वरस्
तदर्थिनी त्वं पुनरेव वर्तसे ।
अमङ्गलाभ्यासरतं विचिन्त्य तं
तवानुवृत्तिं न च कर्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥
अवस्तुनिर्बन्धपरे कथं नु ते
करोऽयमामुक्तविवाहकौतुकः ।

62. *b* निवेदिते Bharata and Gopāla in I-8. *c* P-5 अपीदमेवं; I-8—हासमित्यु—justified by Bṛ. and Bhar.

63. F. अथार्द्रहस्ते. *b* Vā-3, I-2 समर्थयन्ती.

65. *a* F. तथाह. *c* So P-5, I-1, I-2, I-3, Vā-1; F., I-8 अमङ्गलाभ्यासरतिं with Mallinātha (अमङ्गलाभ्यासेऽमङ्गलाचारे रतिर्यस्य), Bṛhaspati (अमङ्गलेषु अस्थिधारणश्मशानवासादिषु अभ्यासेन रतिर्यस्य), Bharata (अमङ्गलस्यास्थिभस्मश्मशानवासादिरूपस्य कर्मणोऽभ्यासे परिशीलने रतिर्यस्य) and Gopāla (अमङ्गलं श्मशानं तस्याभ्याशः समीपं तत्र रतिर्यस्य) cp. note on 13. *d* I-5—नुवृत्तं; P-5 न हि.

करेण शम्भोर्वलयीकृताहिना
सहिष्यते तत्प्रथमावलम्बनम् ॥ ६६ ॥
त्वमेव तावत् परिचिन्तय स्वयं
कदाचिदेते यदि योगमर्हतः ।
वधूदुकूलं कलहंसलक्षणं
गजाजिनं शोणितबिन्दुवर्षि च ॥ ६७ ॥
चतुष्कपुष्पप्रकरावकीर्णयोः
परोऽपि को नाम तवानुमंस्यते ।
अलक्तकाङ्कानि पदानि पादयोर्
विकीर्णकेशास्थिपरेतभूमिषु ॥ ६८ ॥
अयुक्तरूपं किमतः परं वद
त्रिनेत्रवक्षःसुलभं तवापि यत् ।
स्तनद्वयेऽस्मिन् हरिचन्दनास्पदे
पदं चिताभस्मरजः करिष्यति ॥ ६९ ॥
इयं च तेऽन्या पुरतो विडम्बना
यदूढया वारणराजहार्यया ।
विलोक्य वृद्धोक्षमधिष्ठितं त्वया
महाजनः स्मेरमुखो भविष्यति ॥ ७० ॥

66. *b* P-5—विवाहकङ्कणः; others—कौतुकः (=मङ्गलसूत्रम्). *c* Vā-1, H-1 भुजेन.

67. *c* So F., Bh.; others—दुकूलं च सहंस—with च redundant.

68. *b* F., Bh.—नुमन्यते. *c* and *d*: पादयोः प्रकीर्ण—I-5. *d* So I-6; others—केशासु परेतभूमिषु; a typical illustration of how a manuscript, though alone in a particular reading, helps to establish the original text. No commentator has —केशास्थिपरे—.

69. *a* So P-5, F., Vā-3, G.; others भवेत्. *c* P-5 कुचद्वये—; Vā-3, P-3, P-5, I-1, I-2, I-3—चन्दनाङ्किते perhaps under influence of हरिचन्दनाङ्किते, Rv. III, 59.

द्वयं गतं संप्रति शोचनीयतां
समागमप्रार्थनया कपालिनः ।
कला च सा कान्तिमती कलावतस्
त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ।। ७१ ।।
वपुर्विरूपाक्षमलक्ष्यजन्मता
दिगम्बरत्वेन निवेदितं वसु ।
वरेषु यद् बालमृगाक्षि मृग्यते
तदस्ति किं व्यस्तमपि त्रिलोचने ।। ७२ ।।
निवर्तयास्मादसदीप्सितान्मनः
क्व तद्विधस्त्वं क्व च पुण्यलक्षणा ।
अपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी
श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया ।। ७३ ।।
इति द्विजातौ प्रतिकूलवादिनि
प्रवेपमानाधरलक्ष्यकोपया ।
विकुञ्चितभ्रूलतमाहिते तया
विलोचने तिर्यगुपान्तलोहिते ।। ७४ ।।
उवाच चैनं परमार्थतो हरं
न वेत्सि नूनं यत एवमात्थ माम् ।

71. *a* B-1 omits this śloka. *b* So I-8, F.; others कपालिनः.

72. *a* Vā-3 अलक्ष्यरूपता (perhaps for alliteration), 73. *d* So F., Bh., Vā-1; P-5 reads उपेक्षते साधुजनो न वैदिकीं but in comment: अपेक्षते अर्थयते। अत्र परार्धे त्रिचतुराणि पाठान्तराणि प्रचरन्ति। I-8: उपेक्ष्यते साधुजनेन वैदिकी श्मशानशूलस्य न यूपसत्क्रिया (but the four commentators अपेक्ष्यते); I-1: अपेक्षते साधुजनेन वैदिकी...on which H-1 is an improvement: अपेक्षते साधुजनो न वैदिकीं श्म...यूपसत्क्रियाम्.

74. *c* Vā-1—भ्रुलतया—; I-8—लतया कृते तया—(noted by Bṛhaspati, Bharata and Gopāla).

अलोकसामान्यमचिन्त्यहेतुकं
द्विषन्ति मन्दाश्चरितं महात्मनः ।। ७५ ।।
विपत्प्रतीकारपरेण मङ्गलं
निषेव्यते भूतिसमुत्सुकेन वा ।
जगच्छरण्यस्य निराशिषः सतः
किमेभिराशोपहृतात्मवृत्तिभिः ।। ७६ ।।
अकिंचनः सन् प्रभवः स संपदां
स लोकनाथः पितृसद्मगोचरः ।
स भीमरूपः शिव इत्युदीर्यते
न सन्ति याथार्थ्यविदः पिनाकिनः ।। ७७ ।।
विभूषणोद्भासि पिनद्धभोगि वा
गजाजिनालम्बि दुकूलधारि वा ।
कपालि वा स्यादथवेन्दुशेखरं
न विश्वमूर्तेरवधार्यते वपुः ।। ७८ ।।
तदङ्गसंस्पर्शमवाप्य कल्पते
ध्रुवं चिताभस्मरजो विशुद्धये ।

75. *d* So Vā-1, P-1; F. with majority—त्मनाम्, read by I-8 according to Mallinātha, Bharata and Gopāla. Bṛhaspati, however, reads पिनाकिनः which supports our 'singular' reading; for a similar confusion cp. 83 महतां—महतः.

76. *d* F. किमेभिराशोपहृतात्म—; I-8 reads किमाभिः recording किमेभिः; cp. Bṛhaspati (आभिः आशोपहतात्मवृत्तिभिः विषयस्पृहोपप्लुताभिरात्मवृत्तिभिर्बुद्धिप्रवृत्तिभिः किम्), Bharata (आभिः वैषयिकीभिः आशया तृष्णया उपहत आत्मा येषां ते तादृशानां जनानां वृत्तिभिः क्रियाभिः मङ्गलचेष्टाभिः किम्) and Gopāla who leaves the word unexplained. एभिः मङ्गलैः Mallinātha.

77. *a* P-4 अकिंचनः संप्रभवः स. *b* G., Bh. त्रिलोकनाथः. *d* Vā-1, I-2, H-1 याथात्म्यविदः. I-2 reads 81 (असंपदस्तस्य . . .) after 77.

78. *a* F. विभीषणोद्भासि. *c* Vā-1, P-2, I-6—दथ चन्द्र—through अथ चेन्दुशेखरं read by Vā-3.

तथा हि नृत्याभिनयक्रियाच्युतं
विलुप्यते मौलिभिरम्बरौकसाम् ।। ७९ ।।
असंपदस्तस्य वृषेण गच्छतः
प्रभिन्नदिग्वारणवाहनो वृषा ।
करोति पादावुपगम्य मौलिना
विनिद्रमन्दाररजोऽरुणाङ्गुली ।। ८० ।।
विवृण्वता दोषमपि च्युतात्मना
त्वयैकमीशं प्रति साधु भाषितम् ।
यमामनन्त्यात्मभुवोऽपि कारणं
कथं स लक्ष्यप्रभवो भविष्यति ।। ८१ ।।
अलं विवादेन यथा श्रुतस्त्वया
तथाविधस्तावदशेषमस्तु सः ।
ममात्र भावैकरसं मनः स्थितं
न कामवृत्तिर्वचनीयमीक्षते ।। ८२ ।।
निवार्यतामालि किमप्ययं वटुः
पुनर्विवक्षुः स्फुरितोत्तराधरः ।
न केवलं यो महतोऽपभाषते
शृणोति तस्मादपि यः स पापभाक् ।। ८३ ।।

79. *a* G., Bh. तदङ्गसंसर्ग—; cp. III, 36 अङ्गेण संस्पर्श—. *c* I-8 तथाभिनृत्याभिनय—; P-5 तथा हि नृत्ताभि—. *d* So Vā-1, P-3, P-5, I-1, I-2, I-3, I-6, H-1 (with विलुप्यते ध्रियते); I-8 with Bhar., Gop. विलुप्यते गृह्यते but विलिप्यते in F., Bh. (comment विलिप्यते ध्रियते), Vā-3, P-2, G., S., T.

80. *d* F.—रुणाङ्गुलौ.

81. *a* Vā-1, F., G., Bh. विवक्षता, recorded by I-8 as a variant.

82. *a* I-8, Bh. यथा श्रुतं—. *d* F.—कामवृत्तिर्वशनीयमी—; P-5—वृत्तिर्वचनीयदर्शिनी.

83. *a* Bh. बटुः. *c* Vā-1, I-1, I-2 महतोऽवभा—; B-1, B-2—महतो विभाषते; H-1 महतोऽवभाषते; Bh., I-8 (with four comments

इतो गमिष्याम्यथवेति वादिनी
चचाल साग्रस्तनभिन्नवल्कला ।
स्वरूपमास्थाय च तां कृतस्मितः
समाललम्बे वृषराजकेतनः ॥ ८४ ॥
तं वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टिर्
निक्षेप एव पदमुद्धृतमर्पयन्ती ।
मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ८५ ॥
अद्य प्रभृत्यवनताङ्गि तवास्मि दासः
क्रीतस्तपोभिरिति वादिनि चन्द्रमौलौ ।
अह्नाय सा नियमजं क्लममुत्ससर्ज
क्लेशः फलेन हि पुनर्नवतां विधत्ते ॥ ८६ ॥

॥ इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ उमातपःफलप्रदानं नाम पञ्चमः सर्गः ॥

महतोऽपभाषते) with majority महतोऽपभाषते; cp. note on 18. *d* F. श्रुणोति.

84. *b* I-8—गौरी स्तनि—; P-5—सा च स्तन—; majority—बाला-स्तन—. We follow F. which is significant; for अग्रस्तन cp. Mallinātha on अथाग्रहस्ते 63. *c* So majority; F. शुचिस्मितः.

85. *b* So Vā-1, Bṛhaspati, Bharata and Gopāla in I-8; Bh., F., Mal. निक्षेपणाय पद—; so Vā-3, G., S., T.;—मुद्धतमु—Vā-3, Bh.; so I-8 with Bṛhaspati, Bharata, Gopāla and Mallinātha; others—मुद्वहन्ती.

Colophon: Vā-3—गौरीतपःफलोदयो नाम—; P-3—गौरीतपःफलो नाम—; P-4—उमातपःफलोदयो नाम—; I-1—पार्वतीफलोदयो नाम—; I-1 omits 4th canto without even remotest mention of it; I-5—उमाफलोदयो नाम—with which agrees I-8; G.—गौरीतपःफलोदयो नाम—; S.—तपःफलोदयो नाम—with which agrees T.; F.: इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये पञ्चमः सर्गः । श्रीरामचन्द्रार्पणमस्तु । श्रीकाकुलेशाय मङ्गलम् । श्रीराम । Bh.: इति कालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये फलोदयो नाम पञ्चमः सर्गः.

।। षष्ठः सर्गः ।।

अथ विश्वात्मने गौरी संदिदेश मिथः सखीम् ।
दाता मे भूभृतां नाथः प्रमाणीक्रियतामिति ।। १ ।।
तया व्याहृतसंदेशा सा बभौ निभृता प्रिये ।
चूतयष्टिरिवाभ्याशे मधौ परभृतोन्मुखी ।। २ ।।
स तथेति प्रतिज्ञाय विसृज्य कथमप्युमाम् ।
ऋषीन् ज्योतिर्मयान् सप्त सस्मार स्मरशासनः ।। ३
ते प्रभामण्डलैर्व्योम द्योतयन्तस्तपोधनाः ।
सारुन्धतीकाः सपदि प्रादुरासन् पुरः प्रभोः ।। ४ ।।
आप्लुतास्तीरमन्दारकुसुमोत्करवीचिषु ।
आकाशगङ्गास्रोतःसु दिङ्नागमदगन्धिषु ।। ५ ।।
मुक्तायज्ञोपवीतानि बिभ्रतो हेमवल्कलाः ।
रत्नाक्षसूत्राः प्रव्रज्यां कल्पवृक्षा इवाश्रिताः ।। ६ ।।
अधःप्रस्थापिताश्वेन समावर्जितकेतुना ।
सहस्ररश्मिना शश्वत् सप्रणाममुदीक्षिताः ।। ७ ।।

1. *b* I-5 सखीं पिता.

2. *b* So P-5, I-1, I-3 ; majority भ्यासे, cp. V, 65*c*.

4. *d* P-5 पुरोगताः; B-1, B-2 प्रभोः पुरः.

5. Śloka omitted by I-8. *b* F., H-1, G., Bh.—कुसुमोत्किर— (comm. उत्किरन्ति विक्षिपन्ती व्युत्किराः); H-1—त्करवाहिषु. *c* G. व्योमगङ्गाप्रवाहेषु; Vā-1, Vā-3, H-1—श्रोतःसु; Va-1 दिग्नाग—.

6. *b* B-1, I-8 बिभ्राणाः in Bṛhaspati, Bharata and Gopāla ; but बिभ्रतो according to Mallinātha. हैमबन्धनाः I-8 in Bharata but हैमवल्कलाः (Bh.) in Gopāla ; cp. हेमवेत्रः III, 41. *c* रत्नाक्षयुक्ताः noted by Bharata in I-8 as a variant.

7. *a* B-1 प्रस्वापिता—. *c* रश्मिना साक्षात् F., G., Bh. B-1 puts this śloka after 8th.

आसक्तबाहुलतया सार्धमुद्धृतया भुवा ।
महावराहदंष्ट्रायां विश्रान्ताः प्रलयापदि ॥ ८ ॥
सर्गशेषप्रणयनाद् विश्वयोनेरनन्तरम् ।
पुरातनाः पुराविद्भिर्धातार इति कीर्तिताः ॥ ९ ॥
प्राक्तनानां विशुद्धानां परिपाकमुपेयुषाम् ।
तपसामुपभुञ्जानाः फलान्यपि तपस्विनः ॥ १० ॥
तेषां मध्यगता साध्वी पत्युः पादार्पितेक्षणा ।
साक्षादिव तपःसिद्धिर्बभासे बह्वरुन्धती ॥ ११ ॥
तामगौरवभेदेन मुनींश्चापश्यदीश्वरः ।
स्त्रीपुमानित्यनास्थैषा वृत्तं हि महितं सताम् ॥ १२ ॥
तद्दर्शनादभूच्छंभोर्भूयान् दारार्थमादरः ।
क्रियाणां खलु धर्म्याणां दांपत्यं मूलसाधनम् ॥ १३ ॥
धर्मेणापि पदं शर्वे कारिते पार्वतीं प्रति ।
पूर्वापराधभीतस्य कामस्योच्छ्वसितं मनः ॥ १४ ॥
अथ ते मुनयः सर्वे पूजयित्वा जगद्गुरुम् ।
इदमूचुरनूचानाः प्रीतिकण्टकितत्वचः ॥ १५ ॥

8. *b* F.—उद्भ्रुतया.
9. *d* P-5 धातार इव; so I-5, Vā-1.
10. *c* B-1 तपसां परिभु—.
12. *b* Bharata in I-8 records—चार्चयदी—as a variant. *c* I-8 —पुमानिति नास्थैषा, but even here the commentators read अनास्थैषा.
13. *b* So F., G., Bh., P-5; Vā-1, H-1 भूयो. *d* So P-4; Vā-1, I-2, P-5, I-5, B-2 सत्पत्न्यो मूलसाधनम्; Bh., B-1, F. सत्पत्न्यो मूलकारणम्; I-1, I-3, I-8 दांपत्यं मूलसाधनम् with Mallinātha : सत्पत्न्यो मूलकारणम्, Bṛhaspati दांपत्यं मूलकारणम्, Bharata and Gopāla : दांपत्यं मूलसाधनम्.
15. *a* G., Bh., B-2 मानयित्वा जग—; H-1, H-2 प्रणिपत्य ज—; B-1 मानयित्वा जगत्पतिम्. *d* P-4—कितं वचः, noted by Gop. in I-8.

यद् ब्रह्म सम्यगाम्नातं यदग्नौ विधिवद् धुतम् ।
यच्च तप्तं तपस्तस्य विपक्वं फलमद्य नः ।। १६ ।।
यदध्यक्षेण जगतां वयमारोपितास्त्वया ।
मनोरथस्याप्यपथं मनोविषयमात्मनः ।। १७ ।।
यस्य चेतसि वर्तेथाः स तावत् कृतिनां वरः ।
किं पुनर्ब्रह्मयोनेर्यस्तव चेतसि वर्तते ।। १८ ।।
सत्यमर्काच्च सोमाच्च परमध्यास्महे पदम् ।
अद्य तूच्चैस्तरं तस्मात् स्मरणानुग्रहात्तव ।। १९ ।।
त्वत्संभावितमात्मानं बहु मन्यामहे वयम् ।
प्रायः प्रत्ययमाधत्ते स्वगुणेषूत्तमादरः ।। २० ।।
या नः प्रीतिर्विरूपाक्ष त्वदनुध्यानसंभवा ।
सा किमावेद्यते तुभ्यमन्तरात्मासि देहिनाम् ।। २१ ।।
साक्षाद् दृष्टोऽसि न पुनर्विद्मस्त्वां वयमञ्जसा ।
प्रसीद कथयात्मानं न धियां पथि वर्तसे ।। २२ ।।
किं येन सृजसि व्यक्तमुत येन बिभर्षि तत् ।
अथ यस्तस्य संहर्ता भागः कतम एष ते ।। २३ ।।

16. *b* So P-5 explained by Bhar. in I-8; others विधिना.

17. *c* Bh., G., F. :—स्याविषय obviously an explanation from comment.

19. *b* I-8, H-1—पदमध्यास्महे वयम्; F. नित्यमर्काच्च सोमाच्च पदमध्यास्महे वयम्. *c* Vā-1 तूच्चैस्तरा; Bh.—तरं ताभ्यां; H-1 तूच्चैस्तरामन्तस्मर—(with comment अन्तः मध्ये). I-8 तूच्चतरैस्तस्मात् but in comment Mallinātha, Bṛhaspati, Bharata and Gopāla alike follow तूच्चैस्तरम्.

21. *a* I-5, I-8—तिर्विंशालाक्ष in Bṛ., Bhar., Gop. *c* P-4, P-5, I-1, I-2, I-3, H-1 किमाख्यायते.

22. *c* H-1, H-4 दर्शयात्मानं.

23. *c* I-5, H-1, H-4, B-1, G., Bh. अथ विश्वस्य सं—; so I-8 with Bharata following योऽथ वि—संहर्ता.

अथवा सुमहत्येषा प्रार्थना देव तिष्ठतु ।
चिन्तितोपस्थितांस्तावच्छाधि नः करवाम किम् ।। २४ ।।
अथ मौलिगतस्येन्दोर्विशदैर्दशनांशुभिः ।
उपचिन्वन् प्रभां तन्वीं प्रत्याह परमेश्वरः ।। २५ ।।
विदितं वो यथा स्वार्था न मे काश्चित् प्रवृत्तयः ।
ननु मूर्तिभिरष्टाभिरित्थंभूतोऽस्मि सूचितः ।। २६ ।।
सोऽहं तृष्णातुरैर्वृष्टिं विद्युत्वानिव चातकैः ।
अरिविप्रकृतैर्देवैः प्रसूतिं प्रति याचितः ।। २७ ।।
अत आहर्तुमिच्छामि पार्वतीमात्मजन्मने ।
उत्पत्तये हविर्भोक्तुर्यजमान इवारणिम् ।। २८ ।।
तामस्मदर्थे युष्माभिर्याचितव्यो हिमालयः ।
विक्रियायै न कल्पन्ते संबन्धाः सदनुष्ठिताः ।। २९ ।।
उन्नतेन स्थितिमता धुरमुद्वहता भुवः ।
तेन योजितसंबन्धं वित्त मामप्यवञ्चितम् ।। ३० ।।
एवं वाच्यः स कन्यार्थमिति वो नोपदिश्यते ।
भवत्प्रणीतमाचारमामनन्ति हि साधवः ।। ३१ ।।
आर्याप्यरुन्धती तत्र व्यापारं कर्तुमर्हति ।
प्रायेणैवंविधे कार्ये पुरंध्रीणां प्रगल्भता ।। ३२ ।।
तत्प्रयातौषधिप्रस्थं सिद्धये हिमवत्पुरम् ।
महाकोशीप्रपातेऽस्मिन् संगमः पुनरेव नः ।। ३३ ।।

25. *c* H-1 विस्तारयन् प्रभां.

26. *a* H-4 स्वार्थं न—. *c* P-4 न तु भू—.

28. *c* I-5, I-8 उत्पादाय but even here Mallinātha follows उत्पत्तये; F. reads with उत्पादाय हविर्भास्तुर्यज—.

29 *a* H-4—मस्मदर्थं.

31. *d* F :—मनन्तीह साधवः.

33. *c* and *d* : F. : महाकालीप्रपातेऽस्मिन् संगमः पुनरस्तु नः; Vā-3 महाकोशीप्रपातोऽस्मिन् . . . ; I-8 महाकोषीप्रपाते—with Mallinātha, Bṛhaspati and Bharata—कोषी—but Gopāla—कोशी—.

तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोन्मुखे ।
जहुः परिग्रहव्रीडां प्राजापत्यास्तपस्विनः ।। ३४ ।।
ततः परममित्युक्त्वा प्रतस्थे मुनिमण्डलम् ।
भगवानपि संक्रान्तः प्रथमोद्दिष्टमास्पदम् ।। ३५ ।।
तेऽप्याकाशमसिश्याममुत्पत्य परमर्षयः ।
आसेदुरोषधिप्रस्थं मनसा सह मानसाः ।। ३६ ।।
अलकामतिवाह्येव वसतिं वसुसंपदाम् ।
स्वर्गाभिष्यन्दवमनं कृत्वेवोपनिवेशितम् ।। ३७ ।।

34. *b* Vā-3, I-1—णयोत्सुके. *c* Vā-1 जह्रुः. *d* So Vā-1, G., I-5, Bh.; others तपोधनाः.

35. *a* I-1, I-3 ततः प्रयाम इत्युक्त्वा; I-5 ततः परममोमित्यु—clearly a combination of परममित्युक्त्वा and परममोमुक्त्वा the intended reading; H-1 ततः प्रमाणमित्युक्त्वा; I-8 agrees with ours; but even here Mallinātha reads: ततः प्रयाम इ—. *c* So I-8; others संप्राप्तः. *d*—ष्टमाश्रमम् Vā-1, P-3, P-4, I-1, I-2, I-3, H-1, which corrects आस्पदं into आश्रमम्; I-8 reads आस्पदम् but even here Bṛhaspati and Bharata accept आश्रमम्; P-5—ष्टमासनम्.

36. *a* So Vā-1, P-2, P-3, B-1, I-8 (where Mallinātha explains ते चाकाशं—" महर्षयश्चापि," चकारः समुच्चयार्थः); but Bharata (अपिः पूर्वापेक्षया समुच्चये) and Gopāla (तेऽपि परमर्षादयोऽपि) read तेऽपि; F., G., Bh. ते चाकाश—; Vā-3, P-5 ते आकाश—. *b* I-8 उपेत्य परमर्षयः but strangely Mallinātha, Bṛhaspati, Bharata and Gopāla follow उत्पत्य; I-1, I-3 उद्ययुः प—. *c* F. आजग्मुरो—. *d* So P-5 alone with comment मनसा निर्मिता मानसाः सप्तर्षयः मनसा सह मन इवातिचातुर्योक्तिः यदैव गमनाय मनः कृतं तदैव प्रापुः; I-1, I-3, I-8 मनसा तुल्यरंहसः in Bṛhaspati, Bharata and Gopāla; even here Mallinātha समरंहसः; Vā-3 मनसा सहरंहसः but comments: मनसा समरंहसः.

37. *a* So Vā-1, F., P-4, P-2, P-3, I-1, B-1;—मतिवाह्यैव Bh., P-5 (but comment—ह्येव), I-1, I-8 (where Mallinātha explains

गङ्गास्रोतःपरिक्षिप्तं वप्रान्तर्ज्वलितौषधि ।
बृहन्मणिशिलासालं गुप्तावपि मनोहरम् ।। ३८ ।।
जितसिंहभया नागा यत्राश्वा बिलयोनयः ।
यक्षाः किंपुरुषाः पौराः योषितो वनदेवताः ।। ३९ ।।
शिखरासक्तमेघानां व्यज्यन्ते यत्र वेश्मनाम् ।
अनुगर्जितसंदिग्धाः करणैर्मुरजस्वनाः ।। ४० ।।

अतिवाह्येव); but Bharata and Gopāla अतिवाह्यैव अतिक्रम्यैव; Vā-3—ह्यैवं. *c* So Vā-1, P-5 (comment: साराश्रयं विधायैव रचितम्), P-2, F., Mallinātha in I-8 (=अभिष्यन्दोऽतिरेकः अतिरिक्तजन इति यावत्) but Bṛhaspati, Bharata and Gopāla explain अभिष्यन्दि (वमनं न्यक्कारं वा कृत्वा, स्वर्गस्य अभिष्यन्दि-वमनं शाखानगरमिव कृत्वा; स्वर्गसुखं स्यन्दितुं शीलं यस्य स तथा अथवा स्थानात् स्थानान्तराकर्षणमभिष्यन्दिवमनशब्देनोच्यते); cp. also comment on 47. *d* So Bh., F., P-5 supported by Rv. XV, 29*d*. H-1 कृत्वा इव निवे—; others—व विनि—.

38. *a* and *b*: F.—परिक्षिप्तवप्रान्त—; Vā-1, P-2, P-3, I-5, I-8 गङ्गाश्रोतः—. *c* So P-5, G., Bh.; others शिलाशालं. *d* So F., P-5, G., S., T. and I-8 (Mallinātha गुप्तावपि संवरणेऽपि; Bharata परचक्ररोधाय दुर्गरचना गुप्तिः तस्यां recording स्वर्गादपि as a variant); Vā-1, I-1, I-3, I-8 स्वर्गादपि मनोहरम्; P-3 स्वर्गादपि मनोरमम्.

39. *a* I-8 वीतसिंहभया—; but the four commentators explain जितसिंह—, Mallinātha recording वीतवीतभया नागा (वीतं वीतात् पादाङ्कुशकर्मभ्या भयं येषां ते) as a variant. *b* Mark Mallinātha on बिल citing a quotation where बिल does not occur; *bila*=*Uccaiḥśravas*? Cp. however:

वामकर्णस्य विवरात् कृष्णस्य परमात्मनः ।
गणः श्वेततुरंगाणामाविर्भूतो मनोहरः ।।

Brahmavaivarta I, 5, 49.

40. *b* वीज्यन्ते I-2; वेश्मसु P-2. *c* Vā-1, P-3, I-1, I-2 मन्द्रगर्जित—; Bh., F., P-2, P-4, P-5, I-8 अनुगर्जित according to Mallinātha but अन्तर्गर्जित according to Bṛhaspati, Bharata and

यत्र कल्पद्रुमैरेव विलोलविटपांशुकैः ।
गृहयन्त्रपताकाश्रीरपौरादरनिर्मिता ॥ ४१ ॥
यत्र स्फटिकहर्म्येषु नक्तं सोपानपङ्क्तिषु ।
ज्योतिषां प्रतिबिम्बानि प्राप्नुवन्त्युपहारताम् ॥ ४२ ॥
यत्रौषधिप्रकाशेन नक्तं दर्शितसंचराः ।
अनभिज्ञास्तमिस्राणां दुर्दिनेष्वभिसारिकाः ॥ ४३ ॥
यौवनान्तं वयो यस्मिन्नातङ्कः कुसुमायुधः ।
रतिः स्वेदसमुत्थानं निद्रा संज्ञाविपर्ययः ॥ ४४ ॥

Gopāla. *d*—मुरज—F., I-8, Vā-3, P-2, I-1, I-3, I-5; —मरुज—Vā-1, I-2;—मुरुज—P-3, P-5.

41. *c*—पताकश्री—F.; गृहच्छत्रपताकाश्री—I-8 followed by Bṛhaspati, Bharata and Gopāla.

42. *a* I-8—हर्म्याणां but all the commentators explain—हर्म्येषु; but Bharata records it. *b* So Vā-1, P-3, P-4, I-2, I-5, I-8 with Mallinātha, Bṛhaspati, Bharata and Gopāla none recording any variant; I-1, I-3, Vā-3 सोपानभूमिषु (but comment—आपानभूमिषु); Vā-1 records, on margin नक्तमापानभूमिषु as a variant, which is followed by P-5, F., Bh., P-2, S., T., G., B-2 (curiously Mallinātha in them explains आपानभूमिषु आपानपङ्क्तिषु?). *d* I-1, I-3—उपकारताम्.

44. *b* F., Bh. नान्तकः कुसुमायुधात् followed by G., S., T.; P-5 आतङ्कः कुसुमायुधः (comment: यत्र सायकक्षेपान्मदन एवातङ्कः न तु व्याध्यादि—; may be: न+आतङ्कः no fear of death from over-indulgence); cp. नैषां शिश्नं प्र दहति जातवेदाः AV. IV, 34.2; Vā-1, H-4 अन्तकः कुसुमायुधः (*see* Mallinātha); I-8 नानङ्गः कुसुमायुधः followed by Bṛhaspati, Bharata and Gopāla. Cp. Md. II, 4*b*.

c and *d*: cp. Rv. VIII, 51; I-1, Vā-1, H-4, B-1, B-2 रतिखेदसमुत्थाना; F., Bh. रतिखेदसमुत्पन्ना recording रतिभेदसमु— as a variant meaning 'sleep caused by a variety of (sexual) enjoyment'; I-5 रतिः खेदसमुत्थानं accepted by I-8

भ्रूभेदिभिः सकम्पोष्ठैर्ललिताङ्गुलितर्जनैः ।
यत्र कोपैः कृताः स्त्रीणामाप्रसादार्थिनः प्रियाः ॥ ४५ ॥
संतानकतरुच्छायासुप्तविद्याधराध्वगम् ।
यस्य चोपवनं बाह्यं सुगन्धिर्गन्धमादनः ॥ ४६ ॥
तत् कान्तमृषयो दिव्याः प्रेक्ष्य हैमवतं पुरम् ।
स्वर्गाभिसंधिसुकृतं वञ्चनामिव मेनिरे ॥ ४७ ॥
ते सद्मनि गिरेर्वेगादुन्मुखद्वास्थवीक्षिताः ।
अवतेरुर्जटाभारैर्लिखितानलनिश्चलैः ॥ ४८ ॥

and followed by Bṛhaspati, Bharata and Gopāla explaining: आयासकारणं रतिरेव नान्यत् किमपि. The sense is: the gods get perspiration only in *rati*; otherwise they never have it. *d* F. records सुप्तिः संज्ञा—in footnotes.

45. *a* Vā-1 भ्रूभङ्गिभिः (perhaps from comment: भ्रूभेदिभिः भ्रूभङ्गवद्भिः). *d* Vā-3 प्रसादप्रार्थिनः प्रियाः; P-5 अप्रसादार्थिनः प्रियाः. Note सकम्पोष्ठैः. in all the MSS. for which cp. I, 45.

46. Śloka omitted by I-2, I-8. *d* So F., P-4, P-5, G., S., T. —मादनम्; B-1, Vā-1, P-2, P-3, I-1, I-3, I-5 सुगन्धिग—; Bh., Vā-3 गन्धवद् गन्धमादनम् with comment: गन्धवद् गन्धाढ्यं गन्धमादनं नाम गिरिर्यस्य पुरस्य बहिर्भवं बाह्यमुपवनम् । गन्धवद् गन्धमादनमित्यागन्तुकः पाठः। प्राचीनस्तु सुगन्धिर्गन्धमादन इति पुंल्लिङ्गान्तः.

47. *a* So Vā-1, B-1, H-4, I-5; अथ ते मुनयो दिव्याः Bh., F., G., S., T., Vā-3, I-2, I-3, I-8; rest as ours; P-5 अथ ते मुनयः सर्वे; P-4 ततस्ते मुनयः सर्वे; Vā-3 ततस्ते मुनयो दिव्याः (but in comment अथ दिविभवा दिव्या मुनयः). *c* So Vā-1, F., Bh., G., S., T., Vā-3, I-2, I-3, I-8, I-1, I-3; P-5, H-4 स्वर्गाभिष्यन्दसुकृतं but in comment स्वर्गमभिसंधायोद्दिश्य सुकृतम् उपवञ्चनामिव मेनिरे which implies स्वर्गाभिसंधिसुकृतं; P-4, I-5 स्वर्गाभिस्यन्दि सुकृतं, noted by I-8 and followed by Bṛ., Bhar.—ष्यन्दि = स्वर्गप्रसवि.

48. *b* F.—मुखद्वार्स्थवी—noting—मुखद्वारस्थवीक्षिताः. *d* H-4—नलसंनिभैः.

गगनादवतीर्णा सा यथावृद्धपुरःसरा ।
तोयान्तर्भास्करालीव रेजे मुनिपरंपरा ।। ४९ ।।
तानर्घ्यानर्घ्यमादाय दूरात् प्रत्युद्ययौ गिरिः ।
नमयन् सारगुरुभिः पादन्यासैर्वसुंधराम् ।। ५० ।।
धातुताम्राधरः प्रांशुर्देवदारुबृहद्भुजः ।
प्रकृत्यैव शिलोरस्कः सुव्यक्तो हिमवानिति ।। ५१ ।।
विधिप्रयुक्तसत्कारैः स्वयं मार्गस्य देशकः ।
स तैराक्रमयामास शुद्धान्तं शुद्धवर्त्मभिः ।। ५२ ।।
तत्र वेत्रासनासीनान् नीचासनपरिग्रहः ।
इत्युवाचेश्वरान् वाचं प्राञ्जलिः पृथिवीधरः ।। ५३ ।।
अपमेघोदयं वर्षमदृष्टकुसुमं फलम् ।
अतर्कितोपपन्नं वो दर्शनं प्रतिभाति मे ।। ५४ ।।
मूढं बुधमिवात्मानं हैमीभूतमिवायसम् ।
भूमेर्दिवमिवारूढं मन्ये भवदनुग्रहात् ।। ५५ ।।

49. Vā-1 reverses the order of 49-50; rest as ours.

50. *a* Vā-1, P-4, I-1, I-3, I-5, I-8 in Bṛhaspati अर्घमा—; F., Bh., P-5, I-2, G., S., T., I-8 in Mallinātha, Bharata and Gopāla अर्घ्य—. *b* P-4, P-5 नगः for गिरि.

51. *d* P-5 हिमवानिव; I-5, I-8 हिमवान् गिरिः.

52. *a* B-2—क्तसंस्कारैः. *b* P-5 दैशिकः (=उपदेशी); I-1, I-3, I-5, I-8, Bh. दर्शकः. *c* Vā-3 स तदाक्रमयामास (but comment: तैर्मुनिभिः); F., P-5 स तैराक्रामया—(but comment: आक्रमयामास निनाय); cp. 79. *d* So P-5; others शुद्धकर्मभिः.

53. *b* So Vā-1, P-2, P-3, P-4, I-2, B-1, B-2; कृतासनपरि—Vā-3, P-5, F., I-1, I-3, I-5, I-8, H-4, Bh., G., S., T. *c* Vā-1 प्रत्युवाचे—; H-4 प्रत्युवाच मुनीन् सर्वान्; I-1 इत्युवाच ऋषीन् सर्वान्; I-5 इत्युवाच मुनीन् सम्यक्. *d* Bh., F. भूधरेश्वरः.

55. *a* So Vā-1, I-8 (with four commentators), P-4, I-1, I-2, I-3, I-5, B-1, B-2; note Mallinātha: बुधम् in I-8; but बुद्धम्

अद्य प्रभृति भूतानामभिगम्योऽस्मि शुद्धये ।
यदध्यासितमर्हद्भिस्तद्धि तीर्थं प्रचक्षते ॥ ५६ ॥
अवैमि पूतमात्मानं द्वयेनैव द्विजोत्तमाः ।
मूर्ध्नि गङ्गाप्रपातेन धौतपादाम्भसा च वः ॥ ५७ ॥
जङ्गमं प्रैष्यभावेन स्थावरं चरणाङ्कितम् ।
विभक्तानुग्रहं मन्ये द्विरूपमपि मे वपुः ॥ ५८ ॥
भवत्संभावनोत्थाय परितोषाय मूर्छते ।
अभिव्याप्तदिगन्तानि नाङ्गानि प्रभवन्ति मे ॥ ५९ ॥
न केवलं दरीसंस्थं भास्वतां दर्शनेन वः ।
अन्तर्गतमपास्तं मे रजसोऽपि परं तमः ॥ ६० ॥
कर्तव्यं वो न पश्यामि स्याच्चेत् किं नोपदिश्यते ।
मन्ये मत्पावनायैव प्रस्थानं भवतामिह ॥ ६१ ॥

in G., S., T., Bh. *b* P-3, I-3 हेमीभूत—and so is Gopāla in I-8. *d* P-5—भवदनुग्रहम्.

56. *b* P-2, I-5, Bh. अधि—; note अधृष्यश्चाभिगम्यश्च यादोरत्नैरिवार्णवः Rv. I, 16; —स्मि सिद्धये I-2, P-5. *d* I-5 तीर्थं प्रचक्ष्यते.

57. *c* P-5—प्रवाहेन. *d* धृतपादा—I-2.

58. *a* So F., I-8 with four commentators; Vā-1 प्रेष्यभावेन; Bh. प्रैष्यभावे वः; H-4 प्रेक्षपक्षे वः; P-5 प्रैष्यपक्षे वः. *b* I-8 notes —ङ्कितैः followed by Gop. *c* and *d*: So Vā-1, P-3, P-4, I-1, I-8 in Bṛhaspati, Bharata and Gopāla; P-5—ग्रहं तद्धि द्वैरूप्यमिति मे कृतम्. I-5 विभक्तानुग्रहं मन्ये द्वैरूप्यमपि मे कृतम्; G., S., T. विभक्तानुग्रहं मन्ये द्विरूपमपि . . ., so Mallinātha in I-8.

59. *c* So Vā-3, P-4, B-1; Vā-3 अधिव्याप्त—(but comment: अपि व्याप्त—); P-5, I-1, I-5, I-8, F., Bh., G., S., T. अपि व्याप्त—; P-2 अपि व्याप्त—with अतिव्या—on top of line. After this Vā-3 reads कर्तव्यं वो न पश्यामि . . . (61).

60. *c* Vā-3—गतमपि ध्वस्तं रज—.

61. *b* F.—किं नोपपद्यते. *c* Vā-1, B-2, H-4 शङ्के मत्पा—. *d* Vā-3 —भवतामिदम्; so P-3, P-5.

तथापि तावत् कस्मिंश्चिदाज्ञां मे दातुमर्हथ ।
विनियोगप्रसादा हि किंकराः प्रभविष्णुषु ।। ६२ ।।
एते वयममी दाराः कन्येयं कुलजीवितम् ।
ब्रूत येनार्थिनो यूयमनास्था बाह्यवस्तुषु ।। ६३ ।।
इत्युक्तवांस्तमेवार्थं दरीमुखविसर्पिणा ।
द्विरिव प्रतिशब्देन व्याजहार हिमाचलः ।। ६४ ।।
अथाङ्गिरसमग्रण्यमुदाहरणवस्तुषु ।
ऋषयः प्रेरयामासुः प्रत्युवाच स भूधरम् ।। ६५ ।।
उपपन्नमिदं सर्वमतः परमपि त्वयि ।
मनसः शिखराणां च सदृशी ते समुन्नतिः ।। ६६ ।।
स्थाने त्वां स्थावरात्मानं विष्णुमाहुस्तथा हि ते ।
चराचराणां भूतानां कुक्षिराधारतां गतः ।। ६७ ।।
गामधास्यत् कथं नागो मृणालमृदुभिः फणैः ।
आरसातलमूलात् त्वमवालम्बिष्यथा न चेत् ।। ६८ ।।
अच्छिन्नामलसंतानाः समुद्रोर्म्यनिवारिताः ।
पुनन्ति लोकान् पुण्यत्वात् कीर्तयः सरितश्च ते ।। ६९ ।।

63. *b* I-5, I-8 कुलभूषणा; followed by Bṛ., Bhar., Gop. *c* So I-8 noting केनार्थिनो यूयं; others येनात्र वः कार्य—.

64. F. with others ऊचिवान्; P-4 इत्युदीरितमेवार्थं. *b* गुहामुख— Bh., G., S., T. *c* P-5 द्विरेव. *d* Vā-3 and Bh. with others हिमालयः.

65. *c* F., Bh. ऋषयश्चोदयामासुः; mark F.'s preference for चोदयामासुः.

66. B-1 इतः परमपि—.

67. *a* I-5 स्थावराणां तु.

68. *a* F. आधास्यत्. *b* Vā-1, H-3, B-1, B-2, I-8—लसदृशैः. *c* P-2, P-3—मूलाच्च त्वमा—; I-8, Vā-3—मूलं त्वमवा—; so F.; Vā-1—लात्त्वमवालम्बि—.

69. Vā-1 reads this śloka after 71. *a* H-4 अच्छिन्नमूलसंतानाः with comment: न छिन्नः छेदं प्राप्तः मूलस्य संतानः विस्तरः यासां

यथैव श्लाघ्यते गङ्गा पादेन परमेष्ठिनः ।
प्रसवेन द्वितीयेन तथैवोच्छ्रिरसा त्वया ॥ ७० ॥
तिर्यगूर्ध्वमधस्ताच्च व्यापको महिमा हरेः ।
त्रिविक्रमोद्यतस्यासीत् स तु स्वाभाविकस्तव ॥ ७१ ॥
यज्ञभागभुजां मध्ये पदमाक्रम्य तस्थुषा ।
उच्चैर्हिरण्मयं शृङ्गं सुमेरोर्वितथीकृतम् ॥ ७२ ॥
काठिन्यं स्थावरे काये भवता सर्वमर्पितम् ।
इदं तु ते भक्तिनम्रमर्हदाराधनं वपुः ॥ ७३ ॥
तदागमनकार्यं नः शृणु कार्यं तवैव तत् ।
श्रेयसामुपदेशात्तु वयमप्यंशभागिनः ॥ ७४ ॥

ताः. *b* So F., Bh., Vā-3 (—र्म्यनि—: परगमनादन्तःप्रवेशाच्च), S., T., G.; but Vā-1, P-4, I-1, I-2, I-3, H-3, P-5, I-5, I-8, B-1, B-2—र्मिनिवा—; but Kālidāsa describes fame as crossing oceans in Rv. VI, 77:—आरूढमद्रीनुदधीन् वितीर्णं भुजंगमानां वसतिं प्रविष्टम् etc., and we should adopt—र्म्यनि— here accordingly; cp. XV, 8 where also Vā-2 reads—निर्विवारितक्रमं, while other MSS have—ध्यनि—. *c* Vā-1 लोकं.

70. *c* So Vā-1; H-3, B-1, H-4, P-2, P-3, P-4, P-5, I-2, I-3, I-5, I-8, Bh. प्रभवेन; G., S., T. प्रभवेण; so Bharata in I-8.

71. *d* P-3, I-1 स च स्वाभा-•-; H-3, H-4 स तु स्वाभाविको हरेः.

72. *a* So F.; others with Bh. पदमातस्थुषा त्वया. *d* Vā-3—विफलीकृतम् but in comm.—वितथी—.

73. *c* and *d*: So F.; Bh. इदं तु ते भक्तिनम्रं सतामाराधनं वपुः; Vā-1—नम्रं महदा—; P-5 इदं तु ते भक्तिनम्रमभूदाराधनं वपुः; B-1 इदं ते भक्तिनम्रस्य सतामाराधनं वपुः (=P-2 except in—माराधकं—); I-1, H-3, I-8 इदं ते भक्तिनम्रस्य महोदारतरं वपुः followed by Bṛhaspati, Bharata and Gopāla; G., S., T. इदं तु ते भक्तिनम्रं सतामाराधनं वपुः.

74. *a* So F.; Vā-1, I-8 यदाग—. *b* F. तवैव च. *c* So F.; others —शाच्च. *d* So Vā-1, P-5; F., P-2, Bh., I-5, I-8—मत्रांश—.

अणिमादिगुणोपेतमस्पृष्टपुरुषान्तरम् ।
शब्दमीश्वर इत्युच्चैः सार्धचन्द्रं बिभर्ति यः ॥ ७५ ॥
कल्पितान्योन्यसामर्थ्यैः पृथिव्यादिभिरात्मभिः ।
यस्येदं ध्रियते विश्वं धुर्यैर्यानमिवाध्वनि ॥ ७६ ॥
योगिनो यं विचिन्वन्ति क्षेत्राभ्यन्तरवर्तिनम् ।
अनावृत्तिभयं यस्य पदमाहुर्मनीषिणः ॥ ७७ ॥
स ते दुहितरं साक्षात् साक्षी विश्वस्य कर्मणः ।
वृणुते वरदः शंभुरस्मत्संक्रामितैः पदैः ॥ ७८ ॥
तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि ।
अशोच्या हि पितुः कन्या सद्भर्त्रे प्रतिपादिता ॥ ७९ ॥

75. *a*—गुणस्थान—I-5, I-8, with गुणोपेतं on margin, which is the reading followed by Mallınātha and Bharata; Bṛhaspati prefers—गुणैर्व्याप्तं—; P-4, I-2, H-4—गुणोत्थान—; I-3 अणिमादिगुणैश्वर्यमस्पष्टपुरु—. *c* So Vā-1, F.; I-5 शब्दमीश्वर-मित्यु—which is accepted by I-8 in Bharata, Bṛhaspati and Gopāla; Bharata recording अत्युच्चैः as a variant.

76. *a* G., S., T. (with कलितान्योन्य—explained by Mallinātha as: कलितं धृतिसंग्रहादिस्वस्वगुणसंपादितम् अन्योन्यसामर्थ्यं यैः). *b* I-1, I-2—रात्मनि. *c* So F., I-8, Bh., Vā-1 येनेदं; P-2, I-1, I-3 येनेदं धार्यते व्यक्तं; P-5 येनेदं तन्यते व्यक्तं; H-4 येनेदं धार्यते विश्वं; I-2 यस्येदं धार्यते विश्वं.

77. *a* Vā-1 निचि, for which cp. निचेता (=observer) ṚV. 1, 184, 2;

78. *b* F., Bh. कर्मणाम्. *d* So Vā-1, F., T., G., S., Bh., cp. 52 स तैराक्रमयामास; Vā-3 संक्रमितैः (comment: अस्मासु निवेशितैः); I-1, H-3 (comment: अस्माभिः संक्रमितानि कथितानि तैः); H-4, I-8 in Mallinātha, Bṛhaspati and Bharata (but Gopāla संक्रामितैः).

79. *d* Vā-1 सद्भर्तुः; Bh., G. सद्भर्तृ—.

यावन्त्येतानि भूतानि स्थावराणि चराणि च ।
मातरं कल्पयन्त्वेनामीशो हि जगतः पिता ।। ८० ।।
प्रणम्य शितिकण्ठाय विबुधास्तदनन्तरम् ।
चरणौ रञ्जयन्त्वस्याश्चूडामणिमरीचिभिः ।। ८१ ।।
उमा वधूर्भवान् दाता याचितार इमे वयम् ।
वरः शंभुरलं ह्येष स्वकुलोद्भूतये विधिः ।। ८२ ।।
अस्तोतुः स्तूयमानस्य वन्द्यस्यानन्यवन्दिनः ।
सुतासंबन्धविधिना भव विश्वगुरोर्गुरुः ।। ८३ ।।
एवंवादिनि देवर्षौ पार्श्वे पितुरधोमुखी ।
लीलाकमलपत्राणि गणयामास पार्वती ।। ८४ ।।
शैलः संपूर्णकामोऽपि मेनामुखमुदैक्षत ।
प्रायेण गृहिणीनेत्राः कन्यार्थेषु कुटुम्बिनः ।। ८५ ।।
मेने मेनापि तत्सर्वं पत्युः कार्यं समीप्सितम् ।
भवन्त्यव्यभिचारिण्यो भर्तुरिष्टे पतिव्रताः ।। ८६ ।।
इदमत्रोत्तरं न्याय्यमिति बुद्ध्या विमृश्य सः ।
आददे वचसामन्ते मङ्गलालंकृतां सुताम् ।। ८७ ।।

80. *a* P-5 यावन्मयानि; F. records यावद्द्वयानि; यानि द्वयानि. *b* F. records चराणि स्थावराणि च. *d* P-2 corrects जगतः into जगता.

81. *c* Bh. अस्या चूडा—.

82. *d* So F.; others—एषः स्वत्कुलो—.

85. *a* I-8 शैलस्तु पूर्णकामोऽपि in Bṛhaspati, Bharata and Gopāla. *b* F., Vā-3, P-5, I-3, H-3, H-4—मुखमवैक्षत. *c* I-8 गृहिणीतन्त्राः; I-1 गृहिणीमुख्याः. *d* So F., G., S., T., Bh. with Mal. and Bṛ. in I-8; others कन्यार्थे हि—.

86. Śloka omitted by F., P-5, I-5. *a* मेनापि मेने तत्सर्वं Vā-3; B-1, B-2 मेने मेनापि तत्साधु. *b* Vā-3 कार्यं समीक्षितम्; P-3 समीहितम्. G., Bh.—र्यमभीप्सितम्. *c* So I-5; I-1, I-3 न भवन्त्यभि—. *d* B-1 भवन्त्यव्यभिचारिण्योऽभर्तृष्वेव पतिव्रताः.

87. Omitted by H-3. *a* I-1 इदमेवान्तरं न्याय्य—; B-1 इदमेवोत्तर. *b* Vā-3 विचार्य; P-4, P-5, I-1 विचिन्त्य.

एहि सर्वात्मना वत्से भिक्षा त्वं परिकल्पिता ।
अर्थिनो मुनयः प्राप्तं गृहमेधिफलं मया ॥ ८८ ॥
एतावदुक्त्वा तनयां मुनीनाह महीधरः ।
इयं नमति वः सर्वांस्त्रिलोचनवधूरिति ॥ ८९ ॥
ईप्सितार्थक्रियोदारं तेऽभिनन्द्य गिरेर्वचः ।
आशीर्भिरेधयामासुः पुरःपाकाभिरम्बिकाम् ॥ ९० ॥
तां प्रणामादरस्रस्तजाम्बूनदवतंसकाम् ।
अङ्कमारोपयामास लज्जमानामरुन्धती ॥ ९१ ॥
तन्मातरं चाश्रुमुखीं दुहितृस्नेहविक्लवाम् ।
वरस्यानन्यपूर्वस्य विशोकामकरोद् गुणैः ॥ ९२ ॥
वैवाहिकीं तिथिं पृष्टास्तत्क्षणं हरबन्धुना ।
ते त्र्यहादूर्ध्वमाख्याय चेरुश्चीरपरिग्रहाः ॥ ९३ ॥
ते हिमाचलमामन्त्र्य पुनः प्रेक्ष्य च शूलिनम् ।
सिद्धं चास्मै निवेद्यार्थं तद्विसृष्टाः खमुद्ययुः ॥ ९४ ॥

88. *a* Bh., F. एहि विश्वात्मने, Vā-3 (comment); I-1, I-3 शर्वात्मने, so G.; I-2, P-2, I-5 सर्वार्पणे; H-3, H-4, B-1, B-2 सर्वात्मने; I-8 सर्वात्मना in Bṛhaspati, Bharata and Gopāla explaining सर्वेषामात्मस्वरूपेण शिवेन recording विश्वात्मने, सर्वात्मने as variants; Vā-1 शर्वार्पणे, cp. 29 and 78. *b* Bh., G. भिक्षासि.

89. *b* Bh. मृषीनाह महीधरः; स भूधरः P-5. *d* I-8—वधूरियम्.

90. *c* H-3—भिर्वर्धयामासुः.

91. *a* P-2—दरश्रस्त—. *b* P-4—तंसिकाम्; so I-8 in Mallinātha and Gopāla clear, in Bharata and Bṛhaspati doubtful; note Mallinātha वतसकाम् in G., T., S.

92. *b* Vā-1 दहितुः स्नेह—; I-5 दुहितुः स्नेहव्याकुलाम्; H-3—तृस्नेहविह्वलाम्; I-8 दुहितृस्नेहव्याकुलाम्. *c* H-4 वरस्य नान्यपूर्व—.

93. *a* Vā-1, I-3 पृष्ट्वा. *d* So I-5, I-8, H-1, G., Bh.; I-1 with others चेलुश्चीरप—.

94. *a* I-5, Vā-3, P-4, P-5, I-1, I-2, I-8, Bh. हिमालयमा—. *b* B-1 पुनर्दृष्ट्वा; Bh., G. पुनः प्राप्य. *c* F., Bh. सिद्धं तस्मै; I-8 records प्रियं चास्मै as variant.

पशुपतिरपि तान्यहानि कृच्छ्राद्
अगमयदद्रिसुतासमागमोत्कः ।
कमपरमवशं न विप्रकुर्युर्
विभुमपि तं यदमी स्पृशन्ति भावाः ॥ ९५ ॥

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ गौरीयाचनं नाम षष्ठः सर्गः ॥

शुभं भवतु ॥

95. *a* P-3 कृत्स्नाद्. *b* P-4 अगणयद्; H-4—समागमेप्सुः.

Colophon varies: Vā-3: इति श्रीकुमारसंभवे काव्ये कालिदासकृतौ षष्ठः सर्गः; P-3: इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कालिदासकृतौ उमाप्रदानो नाम षष्ठमः सर्गः, so I-2, I-3, I-5 (omitting कालिदासकृतौ); H-3: इति श्रीकुमारसभवे महाकाव्ये कालिदासकृतौ गौरीयाचनो नाम षष्ठः सर्गः, so H-4; B-1 . . . उमावरदानो नाम—; I-1—उमाप्रदानो . . . ; P-5: इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये सटीके षष्ठः सर्गः; F.: इति श्रीकालिदासस्य कृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये षष्ठः सर्गः; G., Bh. उमाप्रदानो . . =S.

॥ सप्तमः सर्गः ॥

अथौषधीनामधिपस्य वृद्धौ
तिथौ च जामित्रगुणान्वितायाम् ।
समेतबन्धुर्हिमवान् सुताया
विवाहदीक्षाविधिमन्वतिष्ठत् ॥ १ ॥
वैवाहिकैः कौतुकसंविधानैर्
गृहे गृहे व्यग्रपुरंध्रिवर्गम् ।
आसीत्पुरं सानुमतोऽनुरागाद्
अन्तःपुरं चैककुलोपमेयम् ॥ २ ॥
संतानकाकीर्णचतुष्पथं तच्
चीनांशुकैः कल्पितकेतुमालम् ।
भासा ज्वलत्काञ्चनतोरणानां
स्थानान्तरं स्वर्ग इवावभासे ॥ ३ ॥
एकेव सत्यामपि पुत्रपङ्क्तौ
चिरस्य दृष्टेव मृतोत्थितेव ।
उपोढपाणिग्रहणेति पित्रोर्
उमा विशेषोच्छ्वसितं बभूव ॥ ४ ॥

1. *b* I-8 यामित्र—.
2. *a* I-5, I-8 कौतुकसंनिधानैः according to Bharata and Gopāla ; Mallinātha संविधाभिः (?) ; Bṛhaspati संविधानैः, cp. संनिहितेऽपि 13. *b* P-5 दिने दिने. *c* P-4 सानुमतोऽनुरोधात्.
3. *a* Bh., F., P-4, P-5, I-5, G., S., T., Vā-3—कीर्णमहापथं— ; P-3—चतुःपथं— ; I-8 text चतुष्पथं—but all the commentators महापथं. *c* So Vā-1 and I-8 with all commentators ; but G., S., T. (with Bh., F., P-5) भासोज्ज्वलत्—with Mallinātha explaining उज्ज्वलत् in these. *d* Vā-1 स्वर्गमिवा—.
4. *a* So F. alone ; others एकैव. *b* I-8, I-3, P-4 चिराय; I-1, I-2 चिरेण; Bṛhaspati, Bharata and Gopāla—दृष्टेरमृतोत्थितेव in

अङ्काद्ययावङ्कमुदीरिताशीः
सा मण्डनान्मण्डनमन्वभुङ्क्त ।
संबन्धभिन्नोऽपि गिरेः कुलस्य
स्नेहस्तदेकायतनं जगाम ॥ ५ ॥
मैत्रे मुहूर्ते शशलाञ्छनेन
योगं गतासूत्तरफल्गुनीषु ।
तस्याः शरीरे प्रतिकर्म चक्रुर्
बन्धुस्त्रियो याः पतिपुत्रवत्यः ॥ ६ ॥
सा गौरसिद्धार्थनिवेशवद्भिर्
दूर्वाप्रवालैः प्रतिभिन्नरागम् ।
निर्नाभिकौशेयमुपात्तबाणम्
अभ्यङ्गनेपथ्यमलंचकार ॥ ७ ॥
बभौ च संपर्कमुपेत्य बाला
विवाहदीक्षाविधिसायकेन ।

I-8. *c* So F., उपोढपाणिग्रहणेव in Vā-1; I-5, Vā-3, I-1, I-3 आसन्नपाणिग्रहणेव; आसन्नपाणिग्रहणेति Bh. *d* F., I-8 (text alone)—च्छ्वसिता—; P-3—षोत्स्व—.

5. *b* P-5 अन्वयुङ्क्त alone; others अन्वभुङ्क्त. *c* Bh., S.—न्धि—; cp. Rv. III, 24; H-4 गिरेष्कुलस्य. *d*—तनं बभूव Va-1.

6. *a* H-3, H-4—शशलाञ्छनोत्थे (comment:—लाञ्छनस्य चन्द्रस्योत्थ उदयो यस्मिन्). *b* So F., P-5, I-1, I-2, I-3, I-8; Vā-1, H-3, B-1—फा—.

7. *b* Bh., G. प्रतिभिन्नशोभम्. *c* So Vā-1, I-1, I-2, I-3, I-8, G., S., T., Bh.; Vā-3 उन्नाभि (comment: उत्क्रान्तनाभि), so F.; H-3 निर्धौतकौ—, so H-4; P-5 निर्भिन्नकौशेय—(comment: नाभिकौशेयं जघनाम्बरं यत्र नदादि (?) तदपास्यते घटिकानाशे); mark confusion of नाभि (in comment) and निर्भिन्न (of the text); cp. उन्नाभ in Rv. XVIII, 20; Vā-3—यमुपोढबाणम्.

करेण भानोर्बहुलावसाने
संधुक्ष्यमाणेव शशाङ्कलेखा ॥ ८ ॥
तां रोध्रकल्केन हृताङ्गतैलाम्
आश्यानकालेयकृताङ्गरागाम् ।
वासो वसानामभिषेकयोग्यम्
नार्यश्चतुष्काभिमुखीमनैषुः ॥ ९ ॥
विन्यस्तवैडूर्यशिलातलेऽस्मिन्
आविद्धमुक्ताफलभक्तिचित्रे ।
आवर्जिताष्टापदकुम्भतोयैः
सतूर्यमेनां स्नपयांबभूवुः ॥ १० ॥
सा मङ्गलस्नानविशुद्धगात्री
गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा ।
निवृत्तपर्जन्यजलाभिषेका
प्रफुल्लकाशा वसुधेव रेजे ॥ ११ ॥

8. *b* So F., H-3; Bh., Vā-1, Vā-3, P-5, I-3, I-8 नवेन दीक्षा— (I-8 शाय—), cp. *24d*. *d* Vā-3, P-5, I-3, I-5—क्षमा—; F. संधुक्षमाणेव शशांकरेखा; Bh.—धुक्ष्यमाणेव शशाङ्करेखा.

9. *a* I-5, Vā-3, Bh., I-1, I-3, I-8 लोध्र (—कल्केन कृताङ्गतैलाम्); P-4—न हृताङ्ग—. *b* P-5—कालीयरसाङ्गरागाम्; I-8—कालीयकृताङ्गरागाम्. *d* P-4—मुखीं निषेदुः; I-5, I-8, Bh.—भिमुखं व्यनैषुः; so I-3.

10. *a* I-5, I-8 विन्यस्तवैदूर्यशिले च तस्मिन्; Bh.—वैडूर्यशिलातलेऽस्मिन्. *b* P-5 (विन्यस्तवैदूर्यशिले च तस्मि-) न्नाविद्धमुक्ता...; I-1, I-3, H-4, Bh. आबद्धमुक्ता....; H-4 आविद्धमुक्ता—; I-8 आरब्धमुक्ता—not followed in comments which have आबद्ध... (Mallinātha), आयुक्त—(=बद्ध Bṛhaspati), आरब्ध—(—ग्रथितं Bharata) and आबद्ध (Gopāla). *c* तोयाः P-5.

11. *b* Vā-1, I-8 (Bṛhaspati, Bharata and Gopāla)—तम्र—; H-4, P-2 गृहीतशुद्धोद्गमनीयवस्त्रा; H-3 गृहीतशुभ्रोद्गमनीयवस्त्रा; G., Bh. गृहीतपत्युद्गमनीयवस्त्रा; गृहीतवत्युद्गमनीयवस्त्रम् I-1, I-3, F.

तस्मात् प्रदेशाच्च वितानवन्तं
युक्तं मणिस्तम्भचतुष्टयेन ।
पतिव्रताभिः परिगृह्य निन्ये
क्लृप्तासनं कौतुकवेदिमध्यम् ।। १२ ।।
तां प्राङ्मुखीं तत्र निवेश्य तन्वीं
क्षणं व्यलम्बन्त पुरो निषण्णाः ।
भूतार्थशोभाह्रियमाणनेत्राः
प्रसाधने संनिहितेऽपि नार्यः ।। १३ ।।
धूपोष्मणा त्याजितमार्द्रभावं
केशान्तमन्तःकुसुमं तदीयम् ।
पर्याक्षिपत् काचिदुदारबन्धं
दूर्वावता पाण्डुमधूकदाम्ना ।। १४ ।।
प्रसक्तशुक्लागुरु चक्रुरस्या
गोरोचनापत्रविभङ्गमङ्गम् ।
सा चक्रवाकाङ्कितसैकतायास्
त्रिस्रोतसः कान्तिमतीत्य तस्थौ ।। १५ ।।

c So F., Vā-1, I-8 with four commentators, निर्वृत्त—Vā-3, I-1, I-3, G., S., T., Bh.

12. *a* ततः प्रदेशाच्च P-4, P-5. *c* So all the MSS. except Vā-1 with प्रतिगृह्य. *d* H-3, H-4 क्लिप्ता (comment: क्लिप्तः रचितः).

13. *b* Vā-1, I-5 विलम्बन्न—; H-3—षन्नाः, so H-4. *c* I-8 भूतात्मशोभाक्रियमाणनेत्राः in Bṛhaspati; भूतात्मशोभाह्रिय—in Bharata; भूतानुशोभाक्रियमाणनेत्राः in Gopāla, but भूतार्थशोभाह्रियमाणनेत्राः in Mallinātha.

14. *a* P-4, P-5 धूपेन संत्याजित—. *c* F. पर्यक्षिपत्; majority (with Bh.) पर्या—; cp. note on स्ववाहनक्षो—38.

15. *a* F. विन्यस्तकाला—, so I-1, I-3; H-3 प्रसक्तकाला...; H-4 प्रासक्तकाला—; I-8 प्रयुक्तकालागुरु चक्रुरस्या गोरोच.....in text,

लग्नद्विरेफं परिभूय पद्मं
समेघलेखं शशिनश्च बिम्बम् ।
तदाननश्रीरलकैः प्रसिद्धैश्
चिच्छेद सादृश्यकथाप्रसङ्गम् ॥ १६ ॥
कर्णार्पितो रोध्रकषायरूक्षे
गोरोचनाभेदनितान्तगौरे ।
तस्याः कपोले परभागलाभाद्
बबन्ध चक्षूंषि यवप्ररोहः ॥ १७ ॥
रेखाविभक्तः प्रविभक्तगात्र्याः
किंचिन्मधूच्छिष्टविसृष्टरागः ।
कामप्यभिख्यां स्फुरितैरपुष्यद्
आसन्नलावण्यफलोऽधरोष्ठः ॥ १८ ॥

but in Mallinātha विन्यस्तशुक्लागुरु—; Bṛhaspati प्रयुक्तशुक्ला-गुरु. . . ; Bharata प्रयुक्तशुक्लागुरु. . ; and Gopāla प्रयुक्तशुक्रा-गुरु—a typical illustration of the divergence between text and commentary; I-2 आसक्तशुक्लागुरु चक्रुरङ्गं गोरोचनापत्रविभङ्ग-मस्याः; I-1, I-3, Bh. विन्यस्तशुक्लागुरु. . . ; P-5 सरोचनापत्र—; गोरोचनापत्रविभक्तमङ्गम् I-1, I-3, I-8, B-1; G., Bh. विभङ्गमस्याः.

16. *a* So I-1, I-3, I-5, F., Bh., I-8 (with four commentators); for which cp. III, 30; others लीन—. *b* F., G.—मेघरेखं.

17. *a* I-1, I-3, I-5, I-8, G., F., Bh. लोध्र—(but mark रेखा in F.). *b* I-1, I-3, H-3 गोरोचनान्यास—; P-4, I-5 गोरोचनोद्भेदनि—; F., G., Bh. गोरोचनाक्षेप—; I-8 गोरोचनापत्र—in Mallinātha; गोरोचनाभेद in Bṛhaspati; गोरोचनाभंगनितान्तगौरे in Bharata (भंगःमण्डं, who records गोरोचनाभेद also); गोरोचनाभेद in Gopāla.

18. *a* Vā-1 लेखाविभक्तश्च विभक्त—; G., F., Bh. रेखाविभक्तः सुविभक्तगात्र्याः; I-8 लेखाविभक्तश्च विभक्तगात्र्याः (as in Vā-1) in text, but रेखाविभक्तश्च विभक्त—in Mallinātha; लेखा-विभक्तश्च पवित्रगात्र्याः in Bṛhaspati (who records लेखाविभक्तश्च

पत्युः शिरश्चन्द्रकलामनेन
स्पृशेति सख्या परिहासपूर्वम् ।
सा रञ्जयित्वा चरणौ कृताशीर्
माल्येन तां निर्वचनं जघान ।। १९ ।।
तस्याः सुजातोत्पलपत्रकान्ते
प्रसाधिकाभिर्नयने समीक्ष्य ।
न चक्षुषोः कान्तिविशेषबुद्ध्या
कालाञ्जनं मङ्गलमित्युपात्तम् ।। २० ।।
सा संभवद्भिः कुसुमैर्लतेव
ज्योतिर्भिरुद्यद्भिरिव त्रियामा ।
सरिद्विहंगैरिव लीयमानैर्
आमुच्यमानाभरणा चकाशे ।। २१ ।।
आत्मानमालोक्य च शोभमानम्
आदर्शबिम्बे स्तिमितायताक्षी ।

विभक्तगात्र्याः as a variant); लेखाविभक्तश्च विभक्त—in Bharata and Gopāla. *b* So Vā-1, I-8 in Bṛhaspati, Bharata and Gopāla; F., I-1, I-3, Bh.—विमृष्टरागः followed by Mallinātha in I-8; Vā-3 मधूत्सृष्टविसष्ट—. *d* H-3 —धरोष्टः—; I-8 फलाधरोष्ठः.

20. *b* F., P-2, I-1, I-2, I-3, Bh. निरीक्ष्य. *c* I-8 चक्षुषः कान्ति— followed by Bharata alone.

21. *c* B-1 गीयमानैः. *d* I-5, I-8—नीयमानै—रारोप्यमानाभरणा चकाशे followed by Mallinātha as नीयमानैराश्रयद्भिः; आमुच्य-मानाभरणाऽङ्गेषु प्रतिमुच्यमानाभरणा चकाशे; by Bṛhaspati: नीयमानैरासक्तैः; आरोप्यमानाभरणा; by Bharata: नीयमानैः संगच्छद्भिः आरोप्यमानाभरणा..; and by Gopāla: नीयमानैः संश्लिष्टैः आरोप्यमाणाभरणा...चकाशे; Vā-1 चकासे; H-3 —आबध्यमानाभरणैश्चकासे; H-4 आबध्यमानाभरणा चकासे.

हरोपयाने त्वरिता बभूव
स्त्रीणां प्रियालोकफलो हि वेषः ।। २२ ।।
अथाङ्गुलीभ्यां हरितालमार्द्रं
मङ्गल्यमादाय मनःशिलां च ।
कर्णावसक्तामलदन्तपत्र
माता तदीयं मुखमुन्नमय्य ।। २३ ।।
उमास्तनोद्भेदमनुप्रवृद्धो
मनोरथो यः प्रथमं बभूव ।
तमेव मेना दुहितुः कथंचिद्
विवाहदीक्षातिलकं चकार ।। २४ ।।
बबन्ध चास्राकुलदृष्टिरस्याः
स्थानान्तरे कल्पितसंनिवेशम् ।
धात्र्यङ्गुलीभिः प्रतिसार्यमाणम्
ऊर्णामयं कौतुकहस्तसूत्रम् ।। २५ ।।

22. *b* I-1, I-3, I-8 आदर्शबिम्बस्तिमिता—; but commentators: आदर्शबिम्बे स्ति—. *c* P-5, I-2—पयानत्वरिता—. *d* P-4 —फलो ह वेषः.

23. *a* So Vā-1, I-8, P-3, I-2, I-3, H-3;—लिभ्यां Vā-3, F., Bh., P-2, P-4, P-5, I-1, I-5. *b* G., Bh. मांगल्य—. *d* H-3 मेना तदीयं—; I-2—मुखमुन्ममज्ज (उन्ममार्ज ?); I-8 मुखमुन्ननाम in Bṛhaspati, Bharata and Gopāla; Mallinātha adopting मुखमुन्नमय्य which is also found in F.

24. *b* P-2, H-3, H-4, B-1 प्रथमो—. *c* I-8 records तेनैव मेना as a variant, followed by Bṛ., who says तमेवेति पाठोऽसंगतः.

25. *a* So F., Bh., Va-1 with majority; I-8 धात्र्यङ्गुलीभिः परिसार्यमाणं in text, but प्रतिसार्यमाणं in Mallinātha and Bharata; प्रतिसार्यमानं in Bṛhaspati and Gopāla. *d* P-2—मयं कङ्कणहस्तसूत्रम् but on top margin—कौतुक—; P-5—मयं कौतुकसूत्रहस्तम्, but comment: कौतुकहस्तसूत्रम्.

क्षीरोदवेलेव सफेनपुञ्जा
पर्याप्तचन्द्रेव शरत् त्रियामा ।
नवं नवक्षौमनिवासिनी सा
भूयो बभौ दर्पणमादधाना ।। २६ ।।
तामर्चिताभ्यः कुलदेवताभ्यः
कुलप्रतिष्ठां प्रणमय्य माता ।
अकारयत् कारयितव्यदक्षा
क्रमेण पादग्रहणं सतीनाम् ।। २७ ।।
अखण्डितं प्रेम लभस्व पत्युर्
इत्युच्यते ताभिरुमा स्म नम्रा ।
तया तु तस्यार्धशरीरलाभात्
पश्चात्कृता बन्धुजनाशिषोऽपि ।। २८ ।।
इच्छाविभूत्योरनुरूपमद्रिस्
तस्याः कृती कृत्यमशेषयित्वा ।
सभ्यः सभायां सुहृदास्थितायां
तस्थौ वृषाङ्कागमनप्रतीक्षः ।। २९ ।।

26. *c* I-8 नवं नवं क्षौम—in Bṛhaspati · नवं नवं बभौ; Bharata : नवं नवमदृष्टपूर्वमिव भूयोऽधिकं च यथा स्यात्; Gopāla : नव नवं यथा स्यादेवं क्षौम दुकूलं निवसितु शीलं यस्याः सा; but Mallinātha नवं नवक्षौमनिवासिनी सा. *d* P-5—माददाना.

27. *d* P-3 corrects सखीनाम् into सतीनाम्

28. *b* I-2 ताभिरसौ स्म नम्रा. *c* G., Bh.—शरीरभाजा. *d* I-8 तया तु तस्यार्धशरीरलाभादधः कृता— with Mallinātha : अर्धशरीरभाजा पश्चात्कृताः अधरीकृताः; Bṛhaspati : अर्धशरीरलाभाद्दूरीकृता—; Bharata : अर्धशरीरलाभात् अधःकृताः पश्चात्कृताः जिता इत्यर्थः; Gopāla : अर्धशरीरलाभात् अधःकृताः.

29. *a* F.—रूपमद्रेः. *d* So F., V-3, P-5, H-4, I-8 in Mallinātha, Bṛhaspati, Bharata and Gopāla (who prefers—कागमनं प्रतीक्ष्य but explains—गमनप्रतीक्षः also); Vā-1, P-3, P-4, B-1, I-1, I-3—गमनं प्रतीक्ष्य.

तावद्धरस्यापि कुबेरशैले
तत्पूर्वपाणिग्रहणानुरूपम् ।
प्रसाधनं मातृभिरादृताभिर्
न्यस्तं पुरस्तात् पुरशासनस्य ।। ३० ।।
तद्गौरवान्मङ्गलमण्डनश्रीः
सा पस्पृशे केवलमीश्वरेण ।
स एव वेषः परिणेतुरिष्टं
भावान्तरं तस्य विभोः प्रपेदे ।। ३१ ।।
बभूव भस्मैव सिताङ्गरागः
कपालमेवामलशेखरश्रीः ।
उपान्तभागेषु च रोचनाङ्को
गजाजिनस्यैव दुकूलभावः ।। ३२ ।।
शङ्खान्तरद्योति विलोचनं यद्
अन्तर्निविष्टामलपिङ्गतारम् ।
सांनिध्यपक्षे हरितालमय्यास्
तदेव जातं तिलकक्रियायाः ।। ३३ ।।
यथाप्रदेशं भुजगेश्वराणां
करिष्यतामाभरणान्तरत्वम् ।
शरीरमात्रं विकृतिं प्रपेदे
तथैव तस्थुः फणरत्नशोभाः ।। ३४ ।।

30. G., Bh. भवस्यापि; so I-8 in the four commentaries, P-5 कुबीरशैले. *d* Vā-1 स्मर—.

31. *c* H-3, H-4, I-8—णेतुरिष्टो in Bṛhaspati, Bharata and Gopāla; Mallinātha—णेतुरिष्टं—. *d* F. रूपान्तरं तस्य—.

32. *a* I-5 शिताङ्क—. *d* F. गजाजिन चैव—.

33. *a* H-3, H-4 नेत्रान्तरद्योति; P-5 शखान्तर द्योति—(शंखान्तरे द्योति ? cp. Mallinātha) accepted by Bharata in I-8. *b* G. तदन्त—. *c* B-1 सांनिध्ययोगे—; H-4 हरताल—. *d* So I-8; with Mallinātha, Bṛhaspati, Bharata and Gopāla all explaining तिलकक्रियायाः; P-4 तिलकं क्रि—.

दिवापि निष्ठ्यूतमरीचिभासा
बाल्यादनाविष्कृतलाञ्छनेन ।
चन्द्रेण नित्यं प्रतिभिन्नमौलेश्
चूडामणेः किं ग्रहणं हरस्य ।। ३५ ।।

इत्यद्भुतैकप्रभवः प्रभावात्
प्रसिद्धनेपथ्यविधेर्विधाता ।
आत्मानमासन्नगणोपनीते
खड्गे निषक्तप्रतिमं ददर्श ।। ३६ ।।

स गोपतिं नन्दिभुजावलम्बी
शार्दूलचर्मान्तरितोरुपृष्ठम् ।
तद्भक्तिसंक्षिप्तबृहत्प्रमाणम्
आरुह्य कैलासमिव प्रतस्थे ।। ३७ ।।

तं मातरो देवमनुव्रजन्त्यः
स्ववाहनक्षोभचलावतंसाः ।
मुखैः प्रभामण्डलरेणुगौरैः
पद्माकरं चक्रुरिवान्तरिक्षम् ।। ३८ ।।

35. *a* F.—निष्ठ्यूतमयूखभासा—; I-5—निष्ठ्यूतमनोज्ञभासा. *b* P-2, P-3, B-1—विःकृत—, P-5—अनाविष्कृतलक्षणेन. *c* I-5 नित्यं प्रतिबद्ध—.

36. *a* and *b*: I-1, I-3—प्रभवः प्रभावा (त्) स्वसिद्धनेप—; H-3, P-5 —नेपथ्यविधिर्वि—, I-8 उदारनेपथ्यविधे—in Bharata and Gopāla; Bh. प्रसिद्धनेपथ्य—. *d* Vā-3, P-5, G. निषिक्तप्र—; I-8 in Gopāla नियुक्तप्रतिम (=संक्रान्तप्रतिच्छायम्).

37. *b* P-4—चर्मापिहितोरुपृष्ठम्. *d* So majority; Vā-1, I-1, H-4 —कैलाश—.

38. *b* H-3, H-4 सवाहनक्षोभ—; I-2 स्ववाहनाक्षोभ—; cp. पर्यक्षिपत् and पर्याक्षिपत् in 14 for redundant आ. *c* So Vā-1, P-5, F., G., S.; P-2 corrects—रश्मिगौरैः into—रेणुगौरैः; I-8: मुखैश्चलत्कुण्डलरश्मिगौरैः in Bṛhaspati; but in Bharata प्रभामण्डलरश्मिगौरैः which is also the reading of Gopāla. *d* So Vā-1,

तासां च पश्चात् कनकप्रभाणां
काली कपालाभरणा चकाशे ।
बलाकिनी नीलपयोदराजिर्
दूरं पुरःक्षिप्तशतह्रदेव ।। ३९ ।।
ततो गणैः शूलभृतः पुरोगैर्
उदीरितो मङ्गलतूर्यघोषः ।
विमानशृङ्गाण्यवगाहमानः
शशंस सेवावसरं सुरेभ्यः ।। ४० ।।
उपाददे तस्य सहस्ररश्मिस्
त्वष्ट्रा नवं निर्मितमातपत्रम् ।
स तद्दुकूलादविदूरमौलिर्
बभौ वहन् गाङ्गमिव प्रवाहम् ।। ४१ ।।
मूर्ते च गङ्गायमुने तदानीं
सचामरे देवमसेविषाताम् ।
समुद्रगारूपविपर्ययेऽपि
सहंसपाते इव लक्ष्यमाणे ।। ४२ ।।

I-2, I-5, I-8; पद्माकरीचक्रु I-8 in Bharata, Gopāla, Bh., P-5 and majority; F. पद्मा·करं चक्रिरे—.

39. *b* Vā-1, H-3, H-4, B-1 चकासे. *c* I-8—राजी in Bharata and Gopāla; Mallinātha—राजिः; F. पयोदपंक्तिः. *d* Vā-3 दूरं परिक्षिप्तशतह्रदेव; I-8 दूर पुरःक्षिप्ततडिल्लतेव in Bṛhaspati, Bharata and Gopāla, while Mallinātha adheres to—शतह्रदेव.

40. *c* I-5, I-8 सुमेरुशृङ्गाण्य—in Bṛhaspati and Gopāla, while Mallinātha and Bharata read विमानशृङ्गाणि—.

41. *a* H-3, H-4 ममाददे—. *b* वनं नि P-4. *c* P-5—लादविभिन्नमौ— *d* So Vā-1, P-3, P-4, P-5, I-2, I-1, I-3, H-4, H-3, B-1; F. Bh. बभौ पतद्गङ्ग इवोत्तमाङ्गे; so G., S., T. (so P-2 with —गाङ्ग—) and I-8 with Mallinātha, Bṛhaspati, Bharata and Gopāla.

42 *a* H-3, H-4 पूते च (with comment).

तमन्वगच्छत् प्रथमो विधाता
श्रीवत्सलक्ष्मा पुरुषश्च साक्षात् ।
जयेति वाचा महिमानमस्य
संवर्धयन्तौ हविषेव वह्निम् ।। ४३ ।।

एकैव मूर्तिर्बिभिदे त्रिधासौ
सामान्यमेषां प्रथमावरत्वम् ।
विष्णोर्हरस्तस्य हरिः कदाचिद्
वेधास्तयोस्तावपि धातुराद्यौ ।। ४४ ।।

तं लोकपालाः पुरुहूतमुख्याः
श्रीलक्षणोत्सर्गविनीतवेषाः ।
दृष्टिप्रदाने कृतनन्दिसंज्ञास्
तद्दर्शिताः प्राञ्जलयः प्रणेमुः ।। ४५ ।।

कम्पेन मूर्ध्नः शतपत्रयोनिं
वाचा हरिं वृत्रहणं स्मितेन ।
आलोकमात्रेण सुरानशेषान्
संभावयामास यथाप्रधानम् ।। ४६ ।।

तस्मै जयाशीः ससृजे पुरस्तात्
सप्तर्षिभिस्तान् स्मितपूर्वमाह ।
विवाहयज्ञे विततेऽत्र यूयम्
अध्वर्यवः पूर्ववृता मयेति ।। ४७ ।।

विश्वावसुप्राग्रहरैः प्रवीणैः
संगीयमानत्रिपुरावदानः ।

43. *a* F., Vā-3, G., S., Bh. तमभ्यग—; I-5 प्रथमं वि—. *d* P-4, P-5 समेधयन्तौ.

44. *a* P-4, P-5, F., G., S., T., Bh.—धा सा. *d* H-3, H-4, F., P-5 —रीड्यौ.

45. *b* H-3, H-4 श्रीलञ्छनो—; P-4 श्रीलक्षणोत्संगवि—.

47. *a* P-4 जयाशिः. *b* Vā-1—महर्षिभिस्तान्—. *d* Vā-3 पूर्वकृतां—.

अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घ्यस्
ततार ताराधिपखण्डधारी ।। ४८ ।।
खे खेलगामी तमुवाह वाहः
सशब्दचामीकरकिंकिणीकः ।
तटाभिघातादिव लग्नपङ्के
धुन्वन् मुहुः प्रोतघने विषाणे ।। ४९ ।।
स प्रापदप्राप्तपराभियोगं
नगेन्द्रगुप्तं नगरं मुहूर्तात् ।
पुरोविलग्नैर्हरदृष्टिपातैः
सुवर्णसूत्रैरिव कृष्यमाणम् ।। ५० ।।
तस्योपकण्ठे घननीलकण्ठः
कुतूहलादुन्मुखपौरदृष्टः ।
स्वबाणचिह्नादवतीर्य मार्गाद्
आसन्नभूपृष्ठमियाय देवः ।। ५१ ।।
तमृद्धिमद्बन्धुजनाधिरूढैर्
वृन्दैर्गजानां गिरिचक्रवर्ती ।

48. *a* F. प्राग्रसरैः प्र—; H-3 प्राग्रयहरैः प्र—. *b* F.—नत्रिपुरापदानः; P-3, Vā-1—मानस्त्रिपुरावदानः (—वदाहः ?), H-3 संगीयमानत्रिपुरावदाहः (comment : त्रिपुराणामवदाहः भस्मकरः). *d* P-4 —धिपषण्डधारी; I-8 recording तारापतिखण्ड—as a variant.

49. *b* P-4, H-4—किंकणीकः. *c* I-5 तटप्रघातादिव; H-3, H-4 तटाविघाता—(comment : अविघातं ताडनं).

50. *c* P-5 पुरो विविग्नैर्हर—; Bṛhaspati in I-8 पुरो विलग्ने हरदृष्टिपात्रे (=ललाटे). *d* P-2, P-3, P-4, P-5, F., I-5, G., S., T., Bh. कृष्यमाणः.

51. *c* I-8 स्ववाहचिह्नादव—in Bṛhaspati (स्ववाहनं वृषः तेन चिह्नात्—), Bharata (स्ववाहचिह्नात् मार्गात्, कस्मिंश्चित् कल्पे हरस्य मेघो वाहनमासीत् अतएव मेघचिह्नमाकाशः; केचित्तु स्ववाहो वृषः स एव चिह्नं यस्य तदाकाशमित्याहुः तदसंगतम्) and Gopāla, but in Mallinātha स्वबाणचिह्नात्. *d* P-4—भूपृष्टिमि—.

प्रत्युज्जगामागमनप्रतीतः
प्रफुल्लवृक्षैः कटकैरिव स्वैः ॥ ५२ ॥
वर्गावुभौ देवमहीधराणां
द्वारे पुरस्योद्घटितापिधाने ।
समीयतुर्दूरविसर्पिघोषौ
भिन्नैकसेतू पयसामिवौघौ ॥ ५३ ॥
ह्रीमानभूद् भूमिधरो हरेण
त्रैलोक्यवन्द्येन कृतप्रणामः ।
पूर्वं महिम्ना स हि तस्य दूरम्
आवर्जितं नात्मशिरो विवेद ॥ ५४ ॥
स प्रीतियोगाद् विकसन्मुखश्रीर्
जामातुरग्रेसरतामुपेत्य ।
प्रावेशयन् मन्दिरमृद्धमेनम्
आगुल्फकीर्णापणमार्गपुष्पम् ॥ ५५ ॥
तस्मिन् मुहूर्ते पुरसुन्दरीणाम्
ईशानसंदर्शनलालसानाम् ।

52. *c* गमनप्रतीक्षः I-5, I-8 in Bṛhaspati, Bharata and Gopāla ; but Mallinātha—प्रतीतः (=हृष्टः); cp. तस्थौ वृषाङ्कागमनप्रतीक्षः 29.

53. *b* H-4—ताभिधाने. *d* Vā-1, I-5, I-8 मिवोघौ; Bharata records जलौघौ as a variant.

55. *a* H-3, H-4 न प्रीति—. *c* I-5, I-8 प्रावेशयन्मन्दिरमध्यमेनम् in Bharata and Gopāla; Mallinātha and Bṛhaspati not explaining ऋद्धम् or मध्यम्. *d* F. आगुल्भ—; I-2 माङ्गल्यकीर्णापणमार्गपुष्पम्; P-5 आगुल्फकीर्णाम्बरमार्गपुष्पम् (but comment: कीर्णापणमार्ग—); I-1 आगुल्पकीर्णान्तरपुष्पवर्षम्; I-5 आगुल्फपुष्पप्रकरावकीर्णम्; I-8 आगुल्फकीर्णान्तरपुष्पमार्गम्, not followed by any of the commentators who have: Mallinātha आगुल्फकीर्णापणपुष्पमार्गम्; Bṛhaspati आगुल्फमारोपितपुष्पमार्गम् which is adopted by Bharata and Gopāla.

प्रासादमालासु बभूवुरित्थं
त्यक्तान्यकार्याणि विचेष्टितानि ॥ ५६ ॥
आलोकमार्गं सहसा व्रजन्त्या
कयाचिदुद्वेष्टनवान्तमाल्यः ।
बद्धुं न संभावित एव तावत्
करेण रुद्धोऽपि हि केशपाशः ॥ ५७ ॥
प्रसाधिकालम्बितमग्रपादम्
आक्षिप्य काचिद् द्रवरागमेव ।
उत्सृष्टलीलागतिरागवाक्षाद्
अलक्तकाङ्कां पदवीं ततान ॥ ५८ ॥

56. *a* I-5 अस्मिन्. *d* I-1, B-1, I-5, I-8 मुक्तान्य—in text but त्यक्तान्यकार्याणि in the four commentators. *d* I-2 विचेष्टनानि.

57. *a* I-5 त्वरया व्रजन्त्या. *b* I-1, I-3—उद्वेष्ठभवान्त—; I-8 उद्वेष्टनवान्तमाल्यः in Bṛhaspati, Bharata and in the explanation offered by Gopāla while his reading is उद्वेष्टितवान्तमाल्यः. Mallinātha उद्वेष्टनवीतमाल्यः (= उद्गीर्णमाल्यः). *c* G. बन्धुं which is followed by Gopāla in I-8. P-4 वध्रेण सं—. *d* G. रुद्धोऽपि च; so Mallinātha in I-8; I-5, I-8 रुद्धोऽपि न केशपाशः in Bharata (बद्धुं न संभावित एव न पारित एव करेणापि न रुद्धो न धृतः केवलं विस्रस्तपतितोऽभूदित्यर्थः). Gopāla agrees with Mallinātha. He adds: केचित् पठन्ति—'करेण रुद्धोऽपि हि केशपाशः बद्धुं न संभावित एव तावत्' तदयुक्तम्; cp. Rv. VII, 6.

58. *b* Vā-3 आकृष्य काचि—(from "आक्षिप्य = आकृष्य" Mallinātha, Bharata, Gopāla). After this I-3 reads:

स्तनं धयन्तं तनयं विहाय कान्तं कुचापीडनलोलहस्तम् ।
तथैव कार्पासकमुद्वहन्ती ययौ तथान्या रभसा गवाक्षे ॥

P-3 modifies it as:

स्तनं धयन्तं तनयं विहाय विलोकनाय त्वरितं व्रजन्ती ।
संप्रस्नुताभ्यां (—प्रस्नुता) पदवीं सिसेच काचित् स्तनाभ्यां पयसागवाक्षात् ॥

विलोचनं दक्षिणमञ्जनेन
संभाव्य तद्वञ्चितवामनेत्रा ।
तथैव वातायनसंनिकर्षं
ययौ शलाकामपरा वहन्ती ॥ ५९ ॥
जालान्तरप्रेषितदृष्टिरन्या
प्रस्थानभिन्नां न बबन्ध नीवीम् ।
नाभिप्रविष्टाभरणप्रभेण
हस्तेन तस्थाववलम्ब्य वासः ॥ ६० ॥
अर्धाचिता सत्वरमुत्थितायाः
पदे पदे दुर्निमिते गलन्ती ।
कस्याश्चिदासीद् रशना तदानीम्
अङ्गुष्ठमूलार्पितसूत्रशेषा ॥ ६१ ॥
तासां मुखैरासवगन्धगर्भैर्
व्याप्तान्तराः सान्द्रकुतूहलानाम् ।
विलोलनेत्रभ्रमरैर्गवाक्षाः
सहस्रपत्राभरणा इवासन् ॥ ६२ ॥

•

I-1 reads:

प्रस्नापयन्ती पदवी स्तनाभ्यां सिसेच काचित् पयसागवाक्षात् ।

59. *b* I-1—वामनेत्रम्; cp. Rv. VII, 8.

60. Cp. Rv. VII, 9.

61. *a* P-4 अर्धाञ्चिता—. *b* So I-2, P-3; I-5 दुर्निमिता; P-5 दुर्निमितुं (comment: निधानं निक्षेपयेत्; may be—दुर्निमितं? adverbial use); F., Vā-1 दुर्नमिते; I-8 दुर्नमिते (=संभ्रमादुत्क्षिप्ते) in Mallinātha; दुर्निर्मिता (=एकत्रीकृता); दुर्निमिता? √*mī* 'fix') in Bṛhaspati and Bharata (दुर्निर्मिता बन्धनग्रन्थिरहिता) while Gopāla seems to follow दुर्निमिता; दुर्निमिते: correct from √*mī* 'fix'='ill-fixed'. *c* Vā-3, P-3, P-4, P-5, I-1, I-8 रसना; cp. Rv. VII, 10.

62. *a* P-4—गन्धिगर्भैः. *d* So all the MSS. except F. which reads —पत्रावरणा—; cp. Rv. VII, 11; XI, 93*d*.

तावत् पताकाकुलमिन्दुमौलिर्
उत्तोरणं राजपथं प्रपेदे ।
प्रासादशृङ्गाणि दिवापि कुर्वन्
ज्योत्स्नाभिषेकद्विगुणच्छवीनि ॥ ६३ ॥

तमेकदृश्यं नयनैः पिबन्त्यो
नार्यो न जग्मुर्विषयान्तराणि ।
तथा हि शेषेन्द्रियवृत्तिरासां
सर्वात्मना चक्षुरिव प्रविष्टा ॥ ६४ ॥

स्थाने तपो दुश्चरमेतदर्थम्
अपर्णया कोमलयाभितप्तम् ।
या दास्यमप्यस्य लभेत नारी
सा स्यात् कृतार्था किमुताङ्कशय्याम् ॥ ६५ ॥

63. P-3, P-5 reverse order of 63-64. *c* P-5 विमानशृङ्गाणि. *d* I-2 योत्स्ना—; B-1 ज्योत्स्नाभिषङ्गाद्द्वि—; H-4—भिषेकाद्द्वि—; Bh., G.—भिषेकद्विगुणद्युतीनि; P-3—द्विगुणत्सवीनि—; cp. Rv. VII, 4.

64. *a* F. ताः शंकरं दृष्टिभिरापिबन्त्यः; noted by Mallinātha as a variant. *c* P-4, P-5 तदाहि; B-1, Vā-3 तथाहि सर्वेन्द्रियवृत्ति—. *d* Bṛhaspati records विनोपघातेन खिलीबभूव as a variant explaining " उपघातेन आकस्मिकशब्दपातेन विना अन्येषां चक्षुषोऽन्येषामिन्द्रियाणां वृत्तिः खिलीभूतेति " खिलमप्रहतो वध इति भूरिः; Bharata: आसां शेषेन्द्रियवृत्तिः उपघातेन विष्टम्भेन रागादिविघ्नेन विना खिलीबभूव विफलीभूता; and so is Gopāla. Cp. Rv. VII, 12.

65. *a* Vā-3 दुष्कर—. *b* Bh. पेलवयापि तप्तम्; पेलवयाभितप्तम् F., I-8 but commentators—यापि तप्तम्. Gopāla reading पेलवया (=कोमलया); Vā-3, P-4 पेशलया पि—; cp. V, 21 तथाभितप्तं where MSS. misread—पि तप्तं—; P-2, I-2 read this śloka after न नूनमारूढरुषा (67).

परस्परेण स्पृहणीयशोभं
न चेदिदं द्वन्द्वमयोजयिष्यत् ।
अस्मिन् द्वये रूपविधानयत्नः
पत्युः प्रजानां विफलोऽभविष्यत् ॥ ६६ ॥
न नूनमारूढरुषा शरीरम्
अनेन दग्धं कुसुमायुधस्य ।
व्रीडादमुं देवमुदीक्ष्य मन्ये
संन्यस्तदेहः स्वयमेव कामः ॥ ६७ ॥
अनेन संबन्धमवाप्य दिष्ट्या
मनोरथप्रार्थितमीश्वरेण ।
मूर्धानमालि क्षितिधारणोच्चम्
उच्चैस्तरं वक्ष्यति शैलराजः ॥ ६८ ॥
इत्योषधिप्रस्थविलासिनीनां
शृण्वन् कथाः श्रोत्रसुखास्त्रिनेत्रः ।

66. *a* P-5—स्पृहणीयरूपं. *d* So F., I-5, I-8 with the four commentators; others वितथो—for which cp. Rv. VII, 14.

67. *c* I-5 व्रीडावशादेनमुदीक्ष्य मन्ये; noted on margin by I-8 and recorded by Bharata as a variant. H-3, H-4 reverse the order of 66-67.

68. *a* F., G.—न्धमुपेत्य—; P-4 दृष्ट्या; so I-8 in text but दिष्ट्या in Bharata (=भाग्येन) and Gopāla (=पुण्येन); Bṛhaspati दृष्ट्या (दिष्ट्या?) हर्षेण भाग्येन वा. *c* मालि क्षितिपालनोच्चं Vā-1; I-8 मूर्धानमाक्रम्य महीधराणाम्, followed by Bṛhaspati, Bharata and Gopāla; Mallinātha explaining our reading even in I-8. *d* So F., G., S., Bh.; so Mallinātha expressly in I-8; उच्चैस्तरां justified by Bṛhaspati, Bharata and Gopāla.

केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टिं
हिमालयस्यालयमाससाद ।। ६९ ।।
ततोऽवतीर्याच्युतदत्तहस्तः
शरद्घनाद् दीधितिमानिवोक्ष्णः ।
क्रान्तानि पूर्वं कमलासनेन
कक्षान्तराण्यद्रिपतेर्विवेश ।। ७० ।।
तमन्वगिन्द्रप्रमुखाश्च देवाः
सप्तर्षिपूर्वाः परमर्षयश्च ।
गणाश्च गिर्यालयमभ्यगच्छन्
प्रशस्यमारम्भमिवोत्तमार्थाः ।। ७१ ।।
तत्रेश्वरो विष्टरभाग् यथावत्
सरत्नमर्घ्यं मधुमच्च गव्यम् ।

69. *a* Vā-1, P-2, P-4 इत्यौषधि—. *c* So F., G., S., T.; केयूरचूर्णीकृतलाजमुष्टिः Vā-1; I-5 केयूरचूर्णैः कृतलाजवृष्टिं; I-1 केयूरकर्णकृतलाजमुष्टिः; I-8 कर्पूरचूर्णीकृतलाजवृष्टिं; but Mallinātha कर्पूरचूर्णीकृतलाजमुष्टिं; Bṛhaspati कर्पूरचूर्णिकृतलाजवर्षं (=कर्पूरचूर्णीभिः कृतमभिनीतमर्थात् पौरनारीभिर्लाजानां वर्षं यत्र); Bharata कर्पूरचूर्णीकृतलाजवृष्टिं (recording लाजवर्षम् also) and Gopāla कर्पूरचूर्णीकृतलाजमुष्टिः recording कर्पूरचूर्णीकृतराजमार्गम् as a variant. MSS. differ in their order of ślokas as: I-2 न नूनमारूढरुषा; अनेन संबन्धमवाप्य; परस्परेण स्पृहणीयशोभं. So is Vā-3; P-3 परस्परेण—न नूनमारूढरुषा—इत्योषधिप्रस्थ—अनेन संबन्ध—; P-5 follows our order except that it puts 63 (तावत्पताका—) after इत्योषधि—. Cp. Rv. VII, 16.

70. *a* I-2, P-2, F., S., Bh. तत्रावतीर्या—. *d* F., S., G., P-3, P-5, Bh. कक्ष्यान्त—; cp. Rv. VII, 17.

71. *a* H-3 सर्वे महेन्द्रप्रमुखाश्च देवाः; I-8 तमन्वपीन्द्रप्र—but the four commentators follow our reading. *c* I-8, Bh. अन्वगच्छन्. *d* Vā-3, Bh. प्रशस्तमारम्भ—; I-5 यशःसमारम्भमिवोत्तमार्थाः; so I-8, followed only by Gopāla.

नवे दुकूले च नगोपनीते
प्रत्यग्रहीत् सर्वममन्त्रवर्जम् ॥ ७२ ॥
दुकूलवासाः स वधूसमीपं
निन्ये विनीतैरवरोधरक्षैः ।
वेलासकाशं स्फुटफेनराजिर्
नवैरुदन्वानिव चन्द्रपादैः ॥ ७३ ॥
तया प्रवृद्धाननचन्द्रकान्त्या
प्रफुल्लचक्षुःकुमुदः कुमार्या ।
प्रसन्नचेतःसलिलः शिवोऽभूत्
संसृज्यमानः शरदेव लोकः ॥ ७४ ॥

72. *b* P-3—मर्घं; I-8—मघ्यं मधुपर्कहव्यम् in Bharata (=मधुपर्करूपं हव्यं देवभक्ष्यम्) and Gopāla; while Bṛ. reads मधुपर्कमिश्रम् which is the reading of Rv. VII, 18. *c* नगोपनीतं in Bh., F., G., S., T.; and Mallinātha in I-8, where Bṛhaspati follows नगोपनीते recording नगोपनीतं as a variant; followed by Bharata and Gopāla. *d* H-3—सर्वममन्त्रवाह्यम् (comment: न मन्त्रैर्वाह्यम्); G.—सर्वमतत्रवर्जम्; I-8 —सर्वममन्त्रवन्ध्यम्; followed by Bṛhaspati (=समन्त्रकं), Bharata (न मन्त्रेण वन्ध्यं रहितं) and Gopāla, while Mallinātha goes with our text. Cp. Rv. VII, 18.

73. *a* F. दुकूलवान् सोऽथ वधूसमीपं. *b* F., G., S., T.—धदक्षैः; cp. F. on III, 32; cp. Rv. VII, 19, VI, 20, 45 and VI, 45; B-1, I-5—धमुख्यैः; so I-8, followed by Bṛhaspati, Bharata and Gopāla, while Mallinātha adopts—अवरोधदक्षैः. *c* P-2, I-1, G. वेलासमीपं. *d* Bh. चन्द्रपादः.

74. *a* So F., G., S., T., I-2, I-5, I-8; Vā-1, H-3, H-4, B-1 विवृद्धा—. *d* P-2 on margin: संस्पृश्यमानः obviously as comment. I-8 शरदेव सिन्धुः, followed by Bṛhaspati and recorded by Bharata, who prefers शरदेव लोकः which alone is acceptable to Mallinātha. Gopāla reads संपूज्यमानः शरदेव सिन्धुः but adds: शरदेव लोकः इति च पाठः.

तयोः समापत्तिषु कातराणि
किंचिद्व्यवस्थापितसंहृतानि ।
ह्रीयन्त्रणामानशिरे मनोज्ञाम्
अन्योन्यलोलानि विलोचनानि ॥ ७५ ॥
तस्याः करं शैलगुरूपनीतं
जग्राह ताम्राङ्गुलिमष्टमूर्तिः ।
उमात्मना गूढतनोः स्मरस्य
तच्छङ्किनः पूर्वमिव प्ररोहम् ॥ ७६ ॥
रोमोद्गमः प्रादुरभूदुमायाः
स्विन्नाङ्गुलिः पुंगवकेतुरासीत् ।
वृत्तिस्तयोः पाणिसमागमेन
समं विभक्तेव मनोभवस्य ॥ ७७ ॥
प्रयुक्तपाणिग्रहणं यदन्यद्
वधूवरं पुष्यति कान्तिमग्र्याम् ।
सांनिध्ययोगादनयोस्तदानीं
किं कथ्यते श्रीरुभयस्य तस्य ॥ ७८ ॥
प्रदक्षिणप्रक्रमणात् कृशानोर्
उदर्चिषस्तन् मिथुनं चकाशे ।

75. *c* P-5—णामन्वभवन् मनोज्ञाम्; ह्रीयन्त्रणां तत्क्षणमन्वभूवन् F., Bh., P-2, G., S., T., I-8, followed by the four commentators. Cp. Rv. VII, 25.

76. *c* F., G., S., T., Bh., I-8 उमातनौ, followed by the four commentators. Cp. Rv. VII, 15.

77. *d* P-4, I-5, I-8 मनोभवेन but Mallinātha, Bṛhaspati and Bharata explain मनोभवस्य. Cp. Rv. VII, 22.

78. *c* I-8—योगादुभयो—, followed by Bṛhaspati and Gopāla while Mallinātha and Bharata have अनयोः. *d* P-4, P-5, B-1 कथ्यतां.

मेरोरुपान्तेष्विव वर्तमानम्
अन्योन्यसंसक्तमहस्त्रियामम् ॥ ७९ ॥
तौ दंपती त्रिः परिणीय वह्निम्
अन्योन्यसंस्पर्शनिमीलिताक्षौ ।
स कारयामास वधूं पुरोधास्
तस्मिन् समिद्धार्चिषि लाजमोक्षम् ॥ ८० ॥
सा लाजधूमाञ्जलिमिष्टगन्धं
गुरूपदेशाद् वदनं निनाय ।
कपोलसंसर्पिशिखः स तस्या
मुहूर्तकर्णोत्पलतां प्रपेदे ॥ ८१ ॥
तदीषदार्द्रारुणगण्डलेखम्
उच्छ्वासिकालाञ्जनरागमक्ष्णोः ।
वधूमुखं क्लान्तयवावतंसम्
आचारधूमग्रहणाद् बभूव ॥ ८२ ॥
वधूं द्विजः प्राह तवैष वत्से
वह्निर्विवाहं प्रति पूर्वसाक्षी ।

79. *a* I-8 प्रदक्षिणं प्रक्र—, not followed by the four commentators. *b* Vā-1 चकासे; I-8 बभासे in Mallinātha, and implied by Bṛhaspati; Bharata and Gopāla चकाशे. *d* I-5—न्यसंयुक्त—; I-6—न्यसंत्यक्तम—. Cp. Rv. VII, 24.

80. *a* F. परिणिय्य, a common practice in F. *b* P-4—ह्निं कराग्र-संस्पर्श—; so P-5; I-8—Bṛhaspati—संपर्कनि—; cp. III, 36 भृङ्गेण संस्पर्शनिमीलिताक्षीं. *d* Vā-1 लाजहोमम्; cp. लाजविसर्गमग्नौ, Rv. VII. 25 लाजमोक्षम्. Cp. Rv. VII, 25.

81. *a* Vā-3—गन्धिं (comment: गन्धं). *c* P-4—संस्पर्शिशिखः; I-8 —शिखं in text;—शिखः in commentaries = Rv. VII, 26.

82. *a* I-8 तदीषदार्द्रगुरुगण्डलेखं, not followed by any commentator; for Mallinātha and Bṛhaspati follow our reading, while Bharata and Gopāla adopt तदीषदार्द्रागुरुपत्रलेखं = Rv. VII, 27.

शिवेन भर्त्रा सह धर्मचर्या
कार्या त्वयामुक्तविचारयेति ॥ ८३ ॥
आलोचनान्तं श्रवणौ वितत्य
पीतं गुरोस्तद् वचनं भवान्या ।
निदाघकालोल्बणभेदयेव
माहेन्द्रमम्भः प्रथमं पृथिव्या ॥ ८४ ॥
ध्रुवेण भर्त्रा ध्रुवदर्शनाय
प्रयुज्यमाना प्रियदर्शनेन ।
सा दृष्ट इत्याननमुन्नमय्य
ह्रीसन्नकण्ठी कथमप्युवाच ॥ ८५ ॥
इत्थं विधिज्ञेन पुरोहितेन
प्रयुक्तपाणिग्रहणोपचारौ ।
प्रणेमतुस्तौ पितरौ प्रजानां
पद्मासनस्थाय पितामहाय ॥ ८६ ॥

83. *a* I-5—तवैष पुत्रि. *b* F., G., S., T., Bh.—कर्मसाक्षी—; so I-8 in Mallinātha but पूर्वसाक्षी—in Bṛhaspati, Bharata (who notes कर्मसाक्षी) and Gopāla. *d* I-8 युक्तविचारयेति in Bharata and Mallinātha (can be read as मुक्त—); Bṛhaspati: त्वयामुक्तविचारयेति (—या+आ—) citing "आमुक्तः प्रतिमुक्तश्च पिनद्धश्चापि लब्धवत्"; Bharata notes कार्या त्वया नात्र विचारणेति as a variant.

84. So Vā-1, P-2, P-3, I-2 and Mallinātha in I-8; P-4 आलोचनं तत् श्रवणौ वितत्य; P-5 आलोचनाच्छ्रवणौ वितत्य; आलोचनान्तं श्रवणे विवृत्य Vā-3, F., I-3, B-1, I-8 in Bṛhaspati, आलोचनान्तं श्रवणे वितत्य (Bh.) in Bharata. *c* —सप्तयेव Vā-1, P-2, I-2; Vā-3—ल्बणखेदयेव (comment: तापया—खेदया); F., Bh., G., S., T., P-4, P-5, I-3, I-8—ल्बणतापयेव in Mallinātha; Bṛhaspati and Bharata, निदाघकालोल्लल (ल्बण?) भेदयेव (="ग्रीष्मसमये उल्ललो महान् भेदो विदारणं यस्याः तया"). For the apt use of उल्बण cp. उल्बणो मार्गः Rv. IV, 33.

85. *c* I-3, I-5, I-8 दृष्टम् in Bṛhaspati and Bharata.

वधूर्विधात्रा प्रतिनन्द्यते स्म
कल्याणि वीरप्रसवा भवेति ।
वाचस्पतिः सन्नपि सोऽष्टमूर्ताव्
आशास्यचिन्तास्तिमितो बभूव ॥ ८७ ॥
क्लृप्तोपचारां चतुरस्रवेदीं
तावेत्य पश्चात् कनकासनस्थौ ।
जायापती लौकिकमेषितव्यम्
आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥ ८८ ॥
पत्रान्तलग्नैर्जलबिन्दुवृन्दैर्
आकृष्टमुक्ताफलजालशोभम् ।
तयोरुपर्यायतनालदण्डम्
आधत्त लक्ष्मीः कमलातपत्रम् ॥ ८९ ॥
द्विधा प्रयुक्तेन च वाङ्मयेन
सरस्वती तन्मिथुनं नुनाव ।
संस्कारपूतेन वरं वरेण्यं
वधूं सुखग्राह्यनिबन्धनेन ॥ ९० ॥
तौ संधिषु व्यञ्जितवृत्तिभेदं
रसान्तरेषु प्रतिभिन्नरागम् ।

87. *d* Bh., G. मूर्तौ त्वाशास्य—. Bharata—आशास्यचिन्तया आशंसनीयचिन्तया स्तिमितः.

88. *a* P-5—पकारां; F. चतुरश्रवेदीं; P-4, P-5 चतुरन्तवेदी. *b* I-8 उपेत्य पश्चात् but comment: एत्य. *c* Bh., F.—मेषणीय—. *d*=Rv. VII, 28*d*.

89. *a* P-4—बिन्दुबन्धैः; Vā-3, G., F., Bh., S., T.—बिन्दुजालैः; so I-8 in Bharata and Mallinātha, though the text has—बिन्दुवृन्दैः which is followed by Gopāla. *b* Vā-3 —मुक्ताफलभक्ति—.

अपश्यतामप्सरसां मुहूर्तं
प्रयोगमाद्यं ललिताङ्गहारम् ॥ ९१ ॥
देवास्तदन्ते हरमूढभार्यं
किरीटबद्धाञ्जलयो निपत्य ।
शापावसानप्रतिपन्नमूर्तेर्
ययाचिरे पञ्चशरस्य सेवाम् ॥ ९२ ॥
तस्यानुमेने भगवान् विमन्युर्
व्यापारमात्मन्यपि सायकानाम् ।
काले प्रयुक्ता खलु कार्यविद्भिर्
विज्ञापना भर्तृषु सिद्धिमेति ॥ ९३ ॥

91. *b* Bh., I-8 प्रतिबन्धरागम् (प्रतिबद्ध ?) in Mallinātha; प्रतिभिन्नरागम् in Bṛhaspati and Bharata for which cp. VII, 7*b*; majority प्रतिबद्धरागम्. *d* P-5—ङ्गरागम् (comment:—ङ्गहारम्).

92. *b* P-4—टदत्ता—; so I-8 in Bṛhaspati and Bharata. *c* Bh., I-8, G., S.—वसाने; but the compound may as well be resolved: शापावसानात् (=कारणात्) प्रति—? Vā-1—प्रतिलब्धमूर्ते—. Bharata: इतः परं यत् श्लोकत्रयं क्वचित् पुस्तके दृश्यते तट्टीकाकृद्भिरव्याख्यातम् ।

93. *b* P-3 सेवकानाम्. *c* So Vā-1; others कालप्र—; Vā-1 कालविद्भिः. After this I-3, P-3 add:

देवेशसंपादितचारुमूर्तिस्तत्संसदि प्रादुरभूत् स कामः ।
लक्ष्यीकृतं शंकरमेव भूयो विध्यन् शरैः पुष्पमयैरमोघैः ॥

P-5 reads before 94:

ततः परं तत्र गिरीशनाथो
यथाप्रधानं त्रिदिवेश्वराणाम् ।
चकार रत्नैः पृथगर्घणां स
मेनोपनीतां विधिवत् प्रणम्य ॥

After this I-1 adds 4 ślokas:

तं प्रेक्ष्य चक्रीकृतचारुचापम्
अत्यन्तसंभावितदेवकार्यम् ।

अथ विबुधगणांस्तानिन्दुमौलिर्विसृज्य
क्षितिधरपतिकन्यामाददानः करेण ।
कनककलशरक्षाभक्तिशोभासनाथं
क्षितिविरचितशय्यं कौतुकागारमागात् ।। ९४ ।।
नवपरिणयलज्जाभूषणां तत्र गौरीं
वदनमपहरन्तीं तत्कृतोत्क्षेपमीशः ।

ब्रह्मादयः साध्विति देवसंघाः
प्रीत्या मुहुः प्राहुरिति स्तुवन्त. ।। ९७ ।।
पुष्पेषुमतेव (मेतं च) रतिर्विलोक्य
पूर्वोक्तवाक्प्रत्ययकालजातम् ।
हृत्प्रेमसंहर्षविमूढभावात्
किंकिं न कुर्यामिति नाभ्यजानात् ।। ९८ ।।
चेतोभवश्चाप्युपलब्धसञ्ज्ञो
वागीश्वरादीनभिवीक्ष्य देवान् ।
बद्धाञ्जलिर्न्यस्तशरासनेषु
भूमौ प्रणामेन ततः पपात ।। ९९ ।।
ते तं समुत्थाप्य कृतप्रणामं
रतिं वियोगाभिकृशां च तेन ।
संयोज्य पूजां प्रतिचक्रुरस्य
सत्कार्मुकस्या . . . . ।।

All these ślokas have, however, been scored off. 93 has all the four comments.

94. F., I-5, P-5 आदधानः. *c* Vā-1 रक्षा; I-1 corrects रक्षा into युक्तं; I-8: Bṛhaspati ("कनकस्य कलशो यत्र कक्षायाः प्रकोष्ठस्य भक्त्या या शोभा तया सनाथं परमैश्वर्ययुक्तम्") and Bharata (कनककलशस्य, कक्षायाः प्रकोष्ठस्य, भक्तेर्विभागस्य च या शोभा तया सनाथम्) adopt—कक्षा—, but the original reading seems to be—रक्षा-भक्ति = "decorative drawings meant for protection from evil". Majority (with Bh.): कनककलशयुक्तं भक्तिशोभासनाथम्.

अपि शयनसखीभ्यो दत्तवाचं कथंचित्
प्रमथमुखविकारैर्हासयामास गूढम् ।। ९५ ।।

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ गौरीविवाहवर्णनं नाम सप्तमः सर्गः ।।

95. *b* So Vā-1, P-4, P-5, I-2; P-2, I-1, I-3, G., S., T., Bh., F. तत्कृताक्षेपम्; so I-8 in Mallinātha (—तेन कृताक्षेपं कृताकर्षण-मुन्नीतं वदनम्); but तर्किताक्षेपम् in Bṛhaspati (=ईषद्व्यक्ताक्षेपं यथा स्यात्तथा), Bharata (तर्कितोऽनुमितो अर्धादीशकर्तृक आक्षेपो यत्र तादृशं यथा स्यात्तथा) and Gopāla (ईषद्व्यक्ताक्षेपं यथा स्यात्तथा). *d* So F. with majority; Vā-1, B-1 प्रथममुखविकारैः; so I-8 in Bṛhaspati, Bharata and Gopāla; I-5 प्रमथसुखविहारैः; I-1, I-3 प्रमथसुखविकारैः.

Colophon varies: I-1, I-5, I-3, I-8, Bh. उमापरिणयो नाम...; I-2...उमापाणिग्रहणो नाम...; B-1...गौरीविवाहो नाम... ।

।। अष्टमः सर्गः ।।

पाणिपीडनविधेरनन्तरं
शैलराजदुहितुर्हरं प्रति ।
भावसाध्वसपरिग्रहादभूत्
कामदोहृदमनोहरं वपुः ।। १ ।।
व्याहृता प्रतिवचो न संदधे
गन्तुमैच्छदवलम्बितांशुका ।
सेवते स्म शयनं पराङ्मुखी
सा तथापि रतये पिनाकिनः ।। २ ।
कैतवेन शयिते कुतूहलात्
पार्वती प्रतिमुखं निपातितम् ।
चक्षुरुन्मिषति सस्मितं प्रिये
विद्युदाहतमिव न्यमीलयत् ।। ३ ।।
नाभिदेशनिहितः सकम्पया
शंकरस्य रुरुधे तया करः ।
तन्नितम्बमथ चाभवत् स्वयं
दूरमुच्छ्वसितनीविबन्धनम् ।। ४ ।।
एवमालि निगृहीतसाध्वसं
शंकरो रहसि सेव्यतामिति ।

1. *d* F. कामदोहृदमुखं मनोहरम् with no variants noted; T. agrees with it; P-5 कामदोहृदमुखं मनोहरम् (comment: कामदोहृदेन मन्मथाभिलाषेण मुखं (सुखं ?)).
2. *b* P-5—दविलम्बि—.
3. *a* P-2, P-3, Bh. शयने. *b* P-2 पार्वतीं. *c* P-2 प्रियो. *d* S. विद्युताहत—; P-5 विद्युतेव पिहितं न्य—.
4. *b* F. रुरुधे करस्तया. *c* So P-5; T. तन्नितम्बमभवत्तदा स्वयं; others (with Bh.) तद्दुकूल—.

सा सखीभिरुपदिष्टमाकुला
नास्मरत् प्रमुखवर्तिनि प्रिये ।। ५ ।
अप्यवस्तुनि कथाप्रवृत्तये
प्रश्नतत्परमनङ्गशासनम् ।
वीक्षितेन परिगृह्य पार्वती
मूर्धकम्पमयमुत्तरं ददौ ।। ६ ।।
शूलिनः करतलद्वयेन सा
संनिरुध्य नयने हृतांशुका ।
तस्य पश्यति ललाटलोचने
मोघयत्नविधुरा रहस्यभूत् ।। ७ ।।
चुम्बनेष्वधरदानवर्जितं
सन्नहस्तमदयोपगूहने ।
क्लिष्टमन्मथमपि प्रियं प्रभोर्
दुर्लभप्रतिकृतं वधूरतम् ।। ८ ।।
यन्मुखग्रहणमक्षताधरं
दत्तमव्रणपदं नखं च यत् ।
यद्रतं च सदयं हरस्य तत्
पार्वती विषहते स्म नेतरत् ।। ९ ।।
रात्रिवृत्तमनुयोक्तुमुद्यतं
सा विभातसमये सखीजनम् ।

6. *c* So Vā-1, T., F.; others परिवीक्ष्य.

7. *d* P-3 मोघवृत्तिविधुरा.

8. *a* P-2—ने त्वधर—. *b* S. खिन्नहस्तसदयोपगूहनम्; स्विन्न—?; cp. VI, 44*c*. *c* F. विमोर्दु—. *d* F. वधूकृतम्; Bh. दुर्लभं प्रतिकृतं वधूरतम्; cp. Rv. XIX, 27.

9. *b* P-1, S. दानमव्रणपदं नखस्य यत्. *c* F., S., Bh. प्रियस्य तत्. *d* P-5 नेतरम्.

नाकरोदपकुतूहलं ह्रिया
शंसितुं तु हृदयेन तत्वरे ॥ १० ॥
दर्पणे च परिभोगदर्शिनी
पृष्ठतः प्रणयिनो निषेदुषः ।
प्रेक्ष्य बिम्बमनु बिम्बमात्मनः
कानि कानि न चकार लज्जया ॥ ११ ॥
नीलकण्ठपरिभुक्तयौवनां
तां विलोक्य जननी समाश्वसत् ।
भर्तृवल्लभतया हि मानसीं
मातुरस्यति शुचं वधूजनः ॥ १२ ॥
वासराणि कतिचित् कथंचन
स्थाणुना पदमकार्यत प्रिया ।
ज्ञातमन्मथरसा शनैःशनैः
सा मुमोच रतिदुःखशीलताम् ॥ १३ ॥
सस्वजे प्रियमुरोनिपीडिता
प्रार्थितं मुखमनेन नाहरत् ।
मेखलाप्रणयलोलतां गतं
हस्तमस्य शिथिलं रुरोध सा ॥ १४ ॥
भावसूचितमदृष्टविप्रियं
चाटुमत् क्षणवियोगकातरम् ।
कैश्चिदेव दिवसैस्तयोस्तथा
प्रेम रूढमितरेतराश्रयम् ॥ १५ ॥

10. *b* S. प्रभातसमये. *c* F. प्रिया. *d* F. हृदयेन तत्परा; Bh. शंसितुं च हृदयेन तत्वरे.
11. *c* F. बिम्बमुपबिम्ब—. *d* S., T. कानि कान्यपि चकार—.
12. *b* T., G., Bh. समाश्वसीत्.
13. *b* S. स्थाणुना रतमकारि चानया. *d* P-4, Bh.—रतदुःख—.
14. *a* S.—मुरोनिपीडनं; Bh.—उरोनिपीडितं. *c* F. मेघला.
15. *b* So Vā-1, F., G.; T. चाटु तत्क्षण—; S. दाढर्यभाक्क्षण—. *c* T., Bh., Vā-1 तयोस्—तदा.

तं यथात्मसदृशं वरं वधूर्
अन्वरज्यत वरस्तथैव ताम् ।
सागरादनपगा हि जाह्नवी
सोऽपि तन्मुखरसैकनिर्वृतिः ॥ १६ ॥

शिष्यतां निधुवनोपदेशिनः
शंकरस्य रहसि प्रपन्नया ।
शिक्षितं युवतिनैपुणं तया
यत्तदेव गुरुदक्षिणीकृतम् ॥ १७ ॥

दष्टमुक्तमधरोष्ठमम्बिका
वेदनाविधुतपाणिपल्लवा ।
शीतलेन निरवापयत् क्षणं
मौलिचन्द्रशकलेन शूलिनः ॥ १८ ॥

चुम्बनादलकचूर्णरूषितं
शंकरोऽपि नयनं ललाटजम् ।
उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ
पार्वतीवदनगन्धवाहिने ॥ १९ ॥

एवमिन्द्रियसुखस्य वर्त्मनः
सेवनादनुगृहीतमन्मथः ।

16. *d* S. तन्मुखरसैकवृत्तिभाक्.

17. *a* F. निधुवरोप—. *d* T. तत् तदेवगुरु—.

18. *a* Bh. अधरौष्ठ—. *b* S., P-5—हस्तपल्लवा.

19. So G., F.; Vā-1, P-2, P-3, P-5, T.—चूर्णदूषितं (op. 64 —भोगदूषितं). *b* F.—रोऽथ. *c* P-4 उत्स्वसत्—. *d* F.—गन्धवादिने. Bh.:

उच्छ्वसत्कमलगन्धये ददौ
पार्वतीवदनगन्धवाहिने ।
चुम्बनादलकचूर्णदूषितं
शंकरोऽपि नयनं ललाटजम् ॥

शैलराजभवने सहोमया
मासमात्रमवसद् वृषध्वजः ॥ २० ॥
सोऽनुमन्त्र्य हिमवन्तमात्मभूर्
आत्मजाविरहदुःखपीडितम् ।
तत्र तत्र विजहार संपतन्
अप्रमेयगतिना ककुद्मता ॥ २१ ॥
मेरुमेत्य मरुदाशुवाहनः
पार्वतीस्तनपुरस्कृतः कृती ।
हेमपल्लवविभङ्गसंस्तरान्
अन्वभूत् सुरतमर्दनक्षमान् ॥ २२ ॥
पद्मनाभवलयाङ्कितारमसु
प्राप्तवत्स्वमृतविप्रुषो नवाः ।
मन्दरस्य कटकेषु चावसत्
पार्वतीवदनपद्मषट्पदः ॥ २३ ॥
रावणध्वनितभीतया तया
कण्ठसक्तघनबाहुबन्धनः ।

20. *a* T.—सुखस्य चात्मनः.

21. *a* So Vā-1, T.; F., P-3, P-4, P-5, G., S., Bh. सोऽनुमान्य. *b* S.—विरहदुःखखेदितम्. *c* G., Bh. संचरन्.

22. *a* Bh. as ours; F. मेरुमत्सु मरुदा—; P-1 मेरुमेत्य मरुदाशुगोक्षकः (—गोक्षकः ?); S.—मरुदाशुगोक्षकः (=आशुगः उक्षा यस्य). *b* So Vā-1, F., Bh., G., T.; others—पुरस्कृतान्. *c* and *d*: So Vā-1, T., S.; F., G., P-5 हेमपल्लवविभङ्गसंस्तरामन्वभूत् सुरततत्परः क्षपाम् (so Bh. except in हैम—); P-2—सुरततत्पुरःक्षिपम् (=सुरते तां पुरः क्षिप्त्वा ?).

23. *a* S., T., Bh.—नामचरणाङ्किताश्मसु. *b* P-2 नवान्. *c* Vā-1 —चावसत्. *d* F. सुप्रियावदन—.

एकपिङ्गलगिरौ जगद्गुरुर्
निर्विवेश विशदाः शशिप्रभाः ।। २४ ।।
तस्य जातु मलयस्थलीरतेर्
धूतचन्दनवनः प्रियाक्लमम् ।
आचचाम सलवङ्गकेसरश्
चाटुकार इव दक्षिणानिलः ।। २५ ।।
हेमतामरसताडितप्रिया
तत्कराम्बुविनिमीलितेक्षणा ।
खे व्यगाहत तरङ्गिणीमुमा
मीनपङ्क्तिपुनरुक्तमेखला ।। २६ ।।
तां पुलोमतनयालकोचितैः
पारिजातकुसुमैः प्रसाधयन् ।
नन्दने चिरमयुग्मलोचनः
सस्पृहं सुरवधूभिरीक्षितः ।। २७ ।।
इत्यभौममनुभूय शंकरः
पार्थिवं च वनितासखः सुखम् ।
लोहितायति कदाचिदातपे
गन्धमादनवनं न्यवर्तत ।। २८ ।।
तत्र काञ्चनशिलातलाश्रयो
नेत्रगम्यमवलोक्य भास्करम् ।

24. *a* T. वारणस्वनित for ध्वनित; others रावणध्वनित—. *b* So Vā-1 ; S.—सक्तदृढबाहु—; F., G., T., Bh.—सक्तमृदुबाहु—; P-2—बन्धनम्. Ellora represents Rāvaṇa shaking Kailāsa.

25. *a* Bh.—मलयस्थलीरते (no *visargas*). *b* So T.; others —धूतचन्दनलतः. *c* T.—केशर—; Bh.—सतुषारशीतलः.

26. *a* Bh. हैमताम—. *c* T. सा व्यगाहत (cp. I-1). *d* Bh.—मेखलाम्.

27. *d* So F., T., S., G.; Vā-2—वधूभिरैक्ष्यत.

28. *b* P-2, P-3, S. दयितासखः. *d* So Vā-2, P-3, P-4, G., S., Bh.; P-2, P-5—मादनगिरिं न्यवर्तत; T.—मादनवनं व्यगाहत.

दक्षिणेतरभुजव्यपाश्रयां
व्याजहार सहधर्मचारिणीम् ॥ २९ ॥
पद्मकान्तिमरुणत्रिभागयोः
संक्रमय्य तव नेत्रयोरिव ।
संक्षये जगदिव प्रजेश्वरः
संहरत्यहरसावहर्पतिः ॥ ३० ॥
शीकरव्यतिकरं मरीचिभिर्
धूनयत्यवनते विवस्वति ।
इन्द्रचापपरिवेषशून्यतां
निर्झरास्तव पितुर्व्रजन्त्यमी ॥ ३१ ॥
दष्टतामरसकेसरत्यजोः
क्रन्दतोर्विपरिवृत्तकण्ठयोः ।
निघ्नयोः सरसि चक्रवाकयोर्
अल्पमन्तरमनल्पतां गतम् ॥ ३२ ॥
स्थानमाह्निकमपास्य दन्तिनः
सल्लकीविटपभङ्गवासितम् ।
आविभातचरणाय गृह्णते
वारि वारिरुहबद्धषट्पदम् ॥ ३३ ॥
पश्य पश्चिमदिगन्तलम्बिना
निर्मितं मितकथे विवस्वता ।

29. *a* P-4 काञ्चनगुहाशिलाश्रयो; others—तलाश्रये.

30. *a* T.—मरुणान्तभागयोः. *b* P-1 सगमय्य तव.

31. *a* Vā-1 शीकरद्युतिकरं; G., S. सीकरव्यतिकरं. *b* So T.; others दूर—. *c* Vā-1—परिवेश—. *d* T., Vā-2 निर्झराः प्रसवितुर्व्रजन्ति ते.

32. *a* Vā-1—केशर—; T. दष्टतामरसकेसरस्रजो; so Vā-2, S. *b* P-3, Bh. क्रन्दतोर्विरहदीनकण्ठयोः. *c* T., Bh. भिन्नयोः सरसि. *d* So MSS.; Vā-1—रल्पमम्बरम—; cp. note on 39.

33. *a* T. शल्लकी. *c* T. आविभाति शरणाय गच्छतो; P-1 साध्यकर्मविषयेऽनुगृह्णते.

दीर्घया प्रतिमया सरोऽम्भसां
तापनीयमिव सेतुबन्धनम् ।। ३४ ।।
उत्तरन्ति विनिकीर्य पल्वलं
गाढपङ्कमतिवाहितातपाः ।
दंष्ट्रिणो वनवराहयूथपा
दष्टभङ्गुरबिसाङ्कुरा इव ।। ३५ ।।
एष वृक्षशिखरे कृतास्पदो
जातरूपरसबर्हमण्डलः ।
हीयमानमहरत्ययातपं
पीवरोरु पिबतीव बर्हिणः ।। ३६ ।।
पूर्वभागतिमिरप्रवृत्तिभिर्
व्यक्तपङ्कमिव जातमेकतः ।
खं हृतातपजलं विवस्वता
भाति किंचिदिव शेषवत्सरः ।। ३७ ।।
आविशद्भिरुटजाङ्गणं मृगैर्
मूलसेकसरसैश्च वृक्षकैः ।
आश्रमाः प्रविशदग्रचधेनवो
बिभ्रति श्रियमुदीरिताग्नयः ।। ३८ ।।

34. *b* P-4 मितकथं; Vā-2, T. कथमिदं. *c* S. लब्धया प्रति—; F.—म्भसा—.

35. *b* P-4—पङ्कविनिवारितातपाः. *d* Vā-1—विशा—; F., Bh. —विसा—.

36. *b* So F. , S., Vā-1, Vā-2, P-3, P-4, Bh. जातरूपरसगौरमण्डलम्; T., P-2 जातरूपरसगौरमण्डलः; cp. Mallinātha in G.: जातरूपरसगौरमण्डलः आतपरूषणात् काञ्चनद्रववदरुणबर्हमण्डलः, which may support F. *c* F. ह्रियमाण—.

37. *b* So Vā-1, F., S. ; T. लग्नपङ्क—. *d* Vā-1 शेषवत्.

38. *a* P-2, B-3 आवसद्भि—; Vā-2—ङ्गणे; Bh. आविशद्भिरुटजाङ्गनं—. *c* So S. ; P-1—शदग्न्यधेनवो (—दग्रच ?); Vā-1, F., T., Bh., P-2, P-3—शदग्निधेनवो; cp. अग्निपरिमेयरश्मिना in 40.

बद्धकोशमपि तिष्ठति क्षणं
सावशेषविवरं कुशेशयम् ।
षट्पदाय वसतिं ग्रहीष्यते
प्रीतिपूर्वमिव दातुमन्तरम् ।। ३९ ।।
दूरमग्निपरिपेयरश्मिना
वारुणी दिगरुणेन भानुना ।
भाति केसरवतेव मण्डिता
बन्धुजीवतिलकेन कन्यका ।। ४० ।।
सामभिः सहचराः सहस्रशः
स्यन्दनाश्वहृदयंगमस्वरैः ।
भानुमग्निपरिकीर्णतेजसं
संस्तुवन्ति किरणोष्मपायिनः ।। ४१ ।।
सोऽयमानतशिरोधरैर्हयैः
कर्णचामरविघट्टितेक्षणैः ।
अस्तमेति युगभुग्नकेसरैः
संनिधाय दिवसं महोदधौ ।। ४२ ।।
खं प्रसुप्तमिव संस्थिते रवौ
तेजसो महत ईदृशी गतिः ।

39. *d* S. records उत्तरम् as a variant. Note Vā-1 अम्बरम् for अन्तरम् in 32.

40. *a* So Bh.; F. दूरमग्रपरिमेयरश्मिना; P-1, P-3, S.—मग्रपरिमेयरश्मिना; Vā-1, T. (दूरमग्निपरिमेयरश्मिना अग्निना परिमेया रश्मयो यस्य तेन); cp. Aitareya Br. 8, 28, 9–10 "the sun, while setting, enters into fire", and Ṛv. V, 37, 1 and note on 38. *c* Vā-1 केशर—. *d* Vā-2—जीवकुसुमेषु क—; T.—जीवकुसुमेन—.

41. *a* and *b*: So Vā-1, F.; So T.—शो वन्दनैश्च हृदयंगमस्वनैः. *c* P-4—मग्निविनिकीर्ण—.

42. F. सोमयानत—; T. सोऽयमानतशिरोरुहैर्हयैः. *c* F. युगभुग्मकेसरैः; Vā-1, P-3 युगभग्नकेशरैः.

तत् प्रकाशयति यावदुद्गतं
मीलनाय खलु तावतश्च्युतम् ।। ४३ ।।
संध्ययाप्यनुगतं रवेर्वपुर्
वन्द्यमस्तशिखरे समर्पितम् ।
येन पूर्वमुदये पुरस्कृता
नानुयास्यति कथं तमापदि ।। ४४ ।।
रक्तपीतकपिशाः पयोमुचां
कोटयः कुटिलकेशि भान्त्यमूः ।
द्रक्ष्यसि त्वमिति संधिवेलया
वर्तिकाभिरिव साधु मण्डिताः ।। ४५ ।।
सिंहकेसरसटासु भूभृतां
पल्लवप्रसविषु द्रुमेषु च ।
पश्य धातुशिखरेषु भानुना
संविभक्तमिव सांध्यमातपम् ।। ४६ ।।
पार्ष्णिमुक्तवसुधास्तपस्विनः
पावनाम्बुरचिताञ्जलिक्रियाः ।

43. *c* F. यावदुत्थितं; P-4 तावदुद्गतं; P-2 यावदुद्गतैः. *d* T. तावताच्यु—.

44. *a* and *b*: Vā-2, T. रवेः पदं धर्ममस्त—. *c* F. प्राक् तथेयमुदये पुरस्कृता, which is followed by Mallinātha.

45. *c* F. त्वमिति वेलयानया; S.—संध्ययानया; P-3, Bh., G. —सांध्यवेलया. *d* Vā-2, T. वर्णिकाभिरिव—; F., P-2, G., P-4, Bh. साधु वर्तिताः (T. = उत्पादिताः Mallinātha); P-3 वर्णिताम्; P-2 वर्णिता.

46. *a* Vā-1—केशर—; F. भूभृता प—(भूभृता अद्रिणा Mallinātha). *b* F.—द्रिमेषु च. *c* P-4—शिखरे विवस्वता; F., G.—रेषु चात्मना; T. चात्मनः; Bh. पश्य चास्तशिखरे विवस्वता.

ब्रह्म गूढमभिसंध्यमादृताः
शुद्धये विधिविदो गृणन्त्यमी ॥ ४७ ॥
तन्मुहूर्तमनुमन्तुमर्हसि
प्रस्तुताय नियमाय मामपि ।
त्वां विनोदनिपुणः सखीजनो
वल्गुवादिनि विनोदयिष्यति ॥ ४८ ॥
निर्विभुज्य दशनच्छदं ततो
वाचि भर्तुरवधीरणापरा ।
शैलराजतनया समीपगाम्
आललाप विजयामहेतुकम् ॥ ४९ ॥
ईश्वरोऽपि दिवसात्ययोचितं
मन्त्रपूर्वमनुतस्थिवान् विधिम् ।
पार्वतीमवचनामसूयया
प्रत्युपेत्य पुनराह सस्मितम् ॥ ५० ॥
मुञ्च कोपमनिमित्तकोपने
संध्यया प्रणमितोऽस्मि नान्यया ।
किं न वेत्सि सहधर्मचारिणं
चक्रवाकसमवृत्तिमात्मनः ॥ ५१ ॥
निर्मितेषु पितृषु स्वयंभुवा
या तनुः सुतनु पूर्वमुज्झिता ।

47. *b* Vā-2—म्बुविहिताञ्जलि—; P-2—म्बुसरसाञ्जलक्रियाः. *c* Bh. संध्यम्, so Mallinātha. *d* Vā-2, T. सिद्धये.

49. *a* P-3 निर्बिभज्य—. *d* T. विजयां सहेतु—.

50. *b* T.—मनुतष्ठिवान्. *d* T. सोऽभ्युपेत्य पुन—.

51. *b* So Vā-1, Vā-2, P-1, P-3, P-4, T., Bh., S.; F. नान्यथा; so Mallinātha—प्रकारान्तरं न; P-2 संध्यया प्रणमतोऽहमन्यथा. *c* T. —सहनर्मचारिणं. *d* P-4—समवृत्त—.

सेयमस्तमुदयं च सेवते
तेन मानिनि ममात्र गौरवम् ॥ ५२ ॥
तामिमां तिमिरवृत्तिपीडितां
भूमिलं स्वमिव संप्रति स्थिताम् ।
एकतस्तटतमालमालिनीं
पश्य धातुरसनिम्नगामिव ॥ ५३ ॥
सांध्यमस्तमितशेषमातपं
रक्तरेखमपरा बिभर्ति दिक् ।
संपरायवसुधा सशोणितं
मण्डलाग्रमिव तिर्यगुज्झितम् ॥ ५४ ॥
यामिनीदिवससंधिसंभवे
तेजसि व्यवहिते सुमेरुणा ।
एतदन्धतमसं निरङ्कुशं
दिक्षु दीर्घनयने विजृम्भते ॥ ५५ ॥

52. *b* So all MSS.; Vā-1, Bh.—मुत्थिता; cp. Mallinātha on उज्झिता. *c* So Vā-1, S., Bh.; F.—मस्तमुदये च सेव्यते; G.—मस्तमुदयं च सेव्यते; so explained by Mallinātha; cp. 51 संध्यया प्रणमितोऽस्मि.

53. *a* Vā-1, Bh., P-1, P-2, P-3—वृद्धिपी. *b* So F. (=स्थूलीभूतमात्मतत्त्वमिव; or धूमिलं स्व—?); T. भूमिलग्नमिव संप्रतिष्ठिताम्; G., S., Bh. भूमिलग्नमिव सप्रति स्थिताम्, followed by Mallinātha; S., however, has शैलराजतनयेऽधुना स्थिताम्; obviously a departure to avoid the difficult construction; cp. VI, 8*b*.

54. *b* So F., followed by Mallinātha; others—लेख. *c* So Vā-1, T., G.; सांपराय S., but संपराय—in Mallinātha; F. सांपरायवसुधा न शोणितं. *d* P-3 corrects मण्डलाग्र—into मण्डनाग्र—; so Vā-1, F., S.; —गुत्थितम् T., G., Bh. and Mallinātha; P-4—गूर्जितम्.

55. *c* P-4 एतदेव तिमिरं; Mallinātha—तपसं निरर्गलं. *d* F. विजृम्भिते.

नोर्ध्वमीक्षणगतिर्न चाप्यधो
नाभितो न पुरतो न पृष्ठतः ।
लोक एष तिमिरोल्बवेष्टितो
गर्भवास इव वर्तते निशि ।। ५६ ।।
शुद्धमाविलमवस्थितं चलं
वक्रमार्जवगुणान्वितं च यत् ।
सर्वमेव तमसा समीकृतं
धिङ महत्त्वमसतां हृतान्तरम् ।। ५७ ।।
नूनमुन्नमति यज्वनां पतिः
शार्वरस्य तमसो निषिद्धये ।
पुण्डरीकमुखि पूर्वदिङमुखं
कैतकैरिव रजोभिराहृतम् ।। ५८ ।।
मन्दरान्तरितमूर्तिना निशा
लक्ष्यते शशभृता सतारका ।
त्वं मया प्रियसखीभिरावृता
श्रोष्यतेव वचनानि पृष्ठतः ।। ५९ ।।
रुद्धनिर्गमनमादिनक्षयात्
पूर्वदृष्टतनुचन्द्रिकास्मितम् ।

56. *b* F. नाभितो न च •पुरो न पृष्ठतः. *c* G. लोक एव; F. तिमिरोल्पवे—; P-1, S. तिमिरौघवे—; śloka omitted by P-2.

57. *a* F.—लमतस्थितं—; Bh.—मवस्थितं जल. *d* F. दिङ म—; so F., Vā-1, G. and Mallinātha; T., S. हृतान्तरम्; P-1 —मसतामनन्तरम्; P-2 reads 57 after यामिनीदिवस—55.

58. *a* T. उन्नयति; F.—येज्वनोपतिः. *b* P-3 शारदस्य तमसो. *c* and *d*: So Vā-1, S., G.; T., Vā-2—मुखि पश्य दिङमुख कैतकैरिव रजोभिरावृतम्; so Mallinātha; F.—मुखि पूर्वदिङमुख कैतकैरिव रजोभिरावृतम्; Bh.—मुखि दिङमुखं यथा.

59. *c* So F.; त्वं मया प्रियसखीसमागता elsewhere. *d* P-3 श्रोष्यते च व—.

एतदुद्गिरति रात्रिनोदिता
दिग् रहस्यमिव चन्द्रमण्डलम् ॥ ६० ॥
पश्य पक्वफलिनीफलत्विषा
बिम्बलाञ्छितवियत्सरोऽम्भसा ।
विप्रकृष्टविवरं हिमांशुना
चक्रवाकमिथुनं विडम्ब्यते ॥ ६१ ॥
शक्यमोषधिपतेर्नवोदयाः
कर्णपूररचनाकृते तव ।
अप्रगल्भयवसूचिकोमलाश्
छेत्तुमग्रनखसंपुटैः कराः ॥ ६२ ॥
अङ्गुलीभिरिव केशसंचयं
संनिगृह्य तिमिरं मरीचिभिः ।
कुड्मलीकृतसरोजलोचनं
चुम्बतीव रजनीमुखं शशी ॥ ६३ ॥
पश्य पार्वति नवेन्दुरश्मिभिः
सामिभिन्नतिमिरं नभस्तलम् ।

60. *a* Vā-1 पूर्वदृष्टमनु च—. *c* and *d* : So Vā-1, P-4, Bh. and T, so also F., G., and Mallinātha except in रात्रिचोदिता; S., P-1 एतदुद्गिरति चन्द्रमण्डल दिग् रहस्यमिव रात्रिनोदितम्.

61. *c* P-3, T.—कृष्टविधुर; P-1—कृत्तविवरं; cp. 32 (अल्पमन्तरमनल्पतां गतम्) and 39 (सावशेषविवरं).

62. *a* F. शक्यमाषधिपतेर्नवोदया कर्ण—, rest as ours except भेत्तुम् for छेत्तुम्; P-3, P-4—क्यमौष—; rest as ours. T. reads:

शक्य ओषधिपतेर्नवोदयः
कर्णपूररचनाकृते तव ।
अप्रगल्भयवसूचिकोमलश्
छेत्तुमग्रनखसंपुटैः करः ॥

63. *b* F. सरस्मितिमिरमगृह्यरीचिभिः ? *c* F.—लोचने.

लक्ष्यते द्विरदभोगरूषितं
संप्रसीददिव मानसं सरः ॥ ६४ ॥
रक्तभावमपहाय चन्द्रमा
जात एष परिशुद्धमण्डलः ।
विक्रिया न खलु कालदोषजा
निर्मलप्रकृतिषु स्थिरोदया ॥ ६५ ॥
उन्नतेषु शशिनः प्रभा स्थिता
निम्नसंश्रयपरं निशातम. ।
नूनमात्मसदृशी प्रकल्पिता
वेधसेह गुणदोषयोर्गतिः ॥ ६६ ॥
चन्द्रपादजनितप्रवृत्तयश्
चन्द्रकान्तजलबिन्दवो गिरौ ।
मेखलातरुषु निद्रितानमून्
बोधयन्त्यसमये शिखण्डिनः ॥ ६७ ।

64. *b* So Vā-1, F.; T., Vā-2: भग्नसान्द्रतिमिरं नभस्तलम्; S. भिन्नसान्द्रतिमिर नभस्तलम्; Mallinātha agrees with ours except नभस्तलम्; so G.; Bh. सविभिन्नतिमिरं नभस्तलम्. *c* So P-3; others—भोगदूषितं—; cp. 19 अलकचूर्णरूषितम् (= उपहतम् Mallinātha). *d* Vā-2, S., P-1, T. संप्रसादमिव.

65. *a* Vā-2 रक्तभागम्—; śloka omitted by P-2.

66. *c* F.—सदृशो हि क—. *d* P-1 वेधसा ह्—; G., T. वेधसैव; F. वेधसा हि—.

67. So Vā-1; F. reads:

चन्द्रपादजनितप्रवृत्तिभिश्
चन्द्रकान्तमणिबिन्दुभिर्गिरिः ।
मेखलातरुषु निद्रितानिमान्
बोधयत्यसमये शिखण्डिनः । ।

So S., T. with—जलबिन्दुभि—; so also Mallinātha with अमून् and—जलबिन्दु—.

कल्पवृक्षशिखरेषु संप्रति
प्रस्फुरद्भिरविकल्पसुन्दरि ।
हारयष्टिगणनामिवांशुभिः
कर्तुमागतकुतूहलः शशी ।। ६८ ।।
उन्नतावनतभागवत्तया
चन्द्रिका सतिमिरा गिरेरियम् ।
भक्तिभिर्बहुविधाभिरर्पिता
भाति भूतिरिव मत्तदन्तिनः ।। ६९ ।।
एतदुच्छ्वसितपीतमैन्दवं
वोढुमक्षममिव प्रभारसम् ।
मुक्तषट्पदविरावमञ्जसा
भिद्यते कुमुदमा निबन्धनात् ।। ७० ।।
पश्य कल्पतरुलम्बि शुभ्रया
ज्योत्स्नया जनितरूपसंशयम्
मारुते चलति चण्डि केवलं
व्यज्यते विपरिवृत्तमंशुकम् ।। ७१ ।।
शक्यमङ्गुलिभिरुद्धृतैरधः
शाखिनां पतितपुष्पपेशलैः ।

68. *b* S., Bh. प्रस्फुरद्भिरिव पश्य सुन्दरि. *c* S.—यष्टिरचनामि—. *d* F., G., Bh., P-3—मुद्यतकुतू—.

69. *a* P-1, S.—भाववत्तया. *b* F.—का सुतिमिरा—. *d* P-2, P-4, S. मत्तहस्तिनः.

70. *a* F.—सितवीतमैन्दवं. *b* F. सोढुम—. *c* Vā-1 भुक्तषट्—; Vā-2 युक्तषट्—.

71. *a* So F.; others शुद्धया. *b* F. ज्योत्सया—. *c* Vā-1 चरति; P-1 केवलाद्; T. चण्डिके चलं; S. चण्डिके बलाद्. We follow Vā-1, F., G. and Mallinātha.

पत्रझर्झरशशिप्रभालवैर्
एभिरुत्कचयितुं तवालकान् ॥ ७२ ॥
एष चारुमुखि योगतारया
युज्यते तरलबिम्बया शशी ।
साध्वसादुपगतप्रकम्पया
कन्ययेव नवदीक्षितो वरः ॥ ७३ ॥
पाकभिन्नशरकाण्डगौरयोर्
उल्लसत्प्रतिकृतिप्रसन्नयोः ।
रोहतीव तव गण्डलेखयोश्
चन्द्रबिम्बनिमिताक्षि चन्द्रिका ॥ ७४ ॥
लोहितार्कमणिभाजनार्पितं
कल्पवृक्षमधु बिभ्रती स्वयम् ।
त्वामियं स्थितिमतीमुपस्थिता
गन्धमादनवनाधिदेवता ॥ ७५ ॥
आर्द्रकेसरसुगन्धि ते मुखं
मत्तरक्तनयनं स्वभावतः ।

72. *a* S.—हस्थितै—. *b* T., F.—पुष्पकोमलै . *c* So F. alone (—filtered through √*kṣar* ?); others (with Mal.) पत्रजर्जर—. *d* Vā-2, P-3, P-4, T. तवालकम्, F., Bh तवालकाः.

73. *a* F. एष तारमुखि योगतारया; P-4 एष चन्द्रमुखि योगतारया; Vā-2, T. एष चारुमुखि पश्य तारया; P-1, P-3, S.—योग्यतारया; P-2 —योगितारया. *d* F. नवदीक्षयादरः; P-4, Vā-2, P-1, P-2, P-3, S., G., Bh., Mallinātha—दीक्षया वरः.

74. *a* T. पाकपाण्डुशर—. *b* F. अल्लसत्प्रति—; P-3—कृतिप्रपन्नयोः; F., G.—कृतिप्रदीप्तयोः; S.—कृतिप्रसादयो॰; Bh.—प्रतिकृति॰ प्रसन्नयोः. *c* F. रोरुहातिपतीवगण्डरेखयोः. *d* So F. alone; Vā-1, Mallinātha, G., T., Bh.—निहिताक्षि . . . ; S.—निहिताक्षिण; so P-1, P-4.

75. *b* F. बिभ्रति. *c* S., Bh.—मतीमुपागता; P-1—मती समागता.

अत्र लब्धवसतिर्गुणान्तरं
किं विलासिनि मदः करिष्यति ॥ ७६ ॥
मान्यभक्तिरथवा सखीजनः
सेव्यतामिदमनङ्गदीपनम् ।
इत्युदारमभिधाय शंकरस्
तामपाययत पानमम्बिकाम् ॥ ७७ ॥
पार्वती तदुपभोगसंभवां
विक्रियामपि सती मनोभवाम् ।
अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मिताम्
आम्रतेव सहकारतां ययौ ॥ ७८ ॥
तत्क्षणं विपरिवर्तितह्रियोर्
शिक्षतोः शयनमिद्धरागयोः ।
सा बभूव वशवर्तिनी द्वयोः
शूलिनः सुवदना मदस्य च ॥ ७९ ॥

76. *a* P-4 पद्मकेसर—; T. आर्द्रकेशर—. *b* P-3 रक्तमत्तनयनं; T. रक्तमेव न—; P-4, G., Bh प्रान्तरक्तनयनं, F. मत्तमत्तनयनं; cp. प्रस्फारितोन्नम्रविनम्रकण्ठं, IX, 9, repetition for emphasis. *d* G., Mallinātha कं विलासिनि मधुः करि—; F. किं विलासिनि मधुः करि—.

77. *a* F. मानभक्ति—. *b* F. सेदृता—. *d* F.—मम्बिका.

78. *a* T., F., G., S.—पयोग—. *b* F., S., G., Vā-2, P-1, P-3, P-4, Bh. मनोहराम्. *c* F. अप्रतर्क्यविधियोगकारिनाम् recording अप्रतर्क्यविनियोगकारिता and अप्रतर्क्यविनियोगनिर्मिताम्. T reads (*c* and *d*) :

अप्रतर्क्यविधियोगनिर्मिता
नम्रतेव सहकारितां ययौ ॥

A good reading, adopted in Mallinātha with सहकारतां.

79. *a* P-1—परिवृत्तलज्जयोः; T. तत्क्षणे विपरिवर्तितह्रियोः; F. तत्क्षणं विपरिवर्तिह्रिययोः. *b* F. शिप्यतोः शयन—; T. वाञ्छतोः शयन—; others नेष्यतोः. *d* F., G. प्रेयसः सु—.

घूर्णमाननयनं स्खलत्कचं
स्वेदबिन्दुमदकारणस्मितम् ।
आननेन न तु तावदीश्वरश्
चक्षुषा चिरमुमामुखं पपौ ॥ ८० ॥
तां विलम्बितपनीयमेखलाम्
उद्वहन् जघनभारदुर्वहाम् ।
ध्यानसंभवविभूतिसंभृतं
प्राविशन् मणिशिलागृहं हरः ॥ ८१ ॥
तत्र हंसधवलोत्तरच्छदं
जाह्नवीपुलिनचारुदर्शनम् ।
अध्यशेत शयनं प्रियासखः
शारदाभ्रमिव रोहिणीपतिः ॥ ८२ ॥
क्लिष्टकेशमभिलुप्तचन्दनम्
व्युत्पथार्पितनखं समत्सरम् ।
तस्य तच्छिदुरमेखलागुणं
पार्वतीरतमभून्न तृप्तये ॥ ८३ ॥

80. *a* So Bh. alone, G., S. स्खलत्कथं; Vā-2, P-1 स्खलद्वचः; cp. 88.

81. *c* So F.; Vā-1 ध्यानसंभृतविभूतिगौरवः; T. ध्यानसंभृतिविभूति शोभितं; Bh., S. ध्यानसंभृतविभूतिरीश्वरः with which agree P-2, P-3, P-4; G., Mallinātha ध्यानसभृतविभूतिसभृतं (= ध्यानमभृतया सकल्पमात्रसिद्धया विभूत्या भोगसाधनेन संभृत सपूर्णम्). *d* रहः P-3, P-4, P-1, S, Bh.; P-2 ततः. *c* and *d* : Of this śloka and *a* and *b* of 82 are omitted by Vā-2.

83. *a* and *b* : So Vā-1; T., S. क्लिष्टकेशमवलुप्तचन्दनं व्यत्ययार्पितनखं समत्सरम्. So P-3, P-4; F., G. क्लिष्टचन्द्रमदयैः कचग्रहैरुत्पथार्पितनखं समत्सरम्, so Mallinātha; P-2—मविलुप्तचन्दन (—मभिलुप्तचन्दनं? as ours), so P-3, Bh.; Vā-1 उत्पथार्पित—; P-4 हृत्पथार्पितनखं. *d* F.—रतमभूततृप्तये; P-3, G, Bh. मभूदतृप्तये.

केवलं प्रियतमादयालुना
ज्योतिषामवनतासु पङ्क्तिषु ।
तेन तत्परिगृहीतवक्षसा
नेत्रमीलनकुतूहलं कृतम् ॥ ८४ ॥
स व्यबुध्यत बुधस्तवोचितः
शातकुम्भकमलाकरैः समम् ।
मूर्छनापरिगृहीतकैशिकैः
किंनरैरुषसि गीतमङ्गलः ॥ ८५ ॥
तौ क्षणं शिथिलितोपगूहनौ
दंपती रचितमानसोर्मयः ।
पद्मभेदपिशुनाः सिषेविरे
गन्धमादनवनान्तमारुताः ॥ ८६ ॥
ऊरुमूलनखमार्गराजिभिस्
तत्क्षणं हृतविलोचनो हरः ।
वाससः प्रशिथिलस्य संयमं
कुर्वतीं प्रियतमामवारयत् ॥ ८७ ॥
स प्रजागरकषायलोचनं
गाढदन्तपदपीडिताधरम् ।

84. *a* F. केवलप्रिय—. *c* S. प्रतिगृहीत—.

85. *a* F. बुधस्तपोचितः; Vā-2, T.—ध्यत तया निशाक्षये. *b* T. —कमलाकरः. *c* T.—गृहीतवंशिकैः; P-3—गृहीतकेशकैः; P-4 —गृहीतमानसैः; Bh. मूर्छनापरिगृहीतकैशकैः. *d* F. समुपगीतमगलः.

86 *a* F. शिदिलि—; Vā-2 प्रशिथिलोपगू—. *b* So majority; P-2, P-3, Bh. चलितमा—. *c* F. पद्मबोधनिपुणाः; G. पद्मभेदनिपुणाः. *d*With गन्धमादन Vā-1, the basis of our text ends; henceforth Vā-2 has been our basis.

87. *a* F.—मार्गराजभिः; P-2 ऊरुलग्ननख—जिभिः. *c* F. प्रसिदिलस्य; so P-1, P-2, P-3, P-4, Bh., S., G., F.; Vā-1 संचयं.

आकुलालकमरंस्त रङ्गवान्
प्रेक्ष्य भिन्नतिलकं प्रियामुखम् ॥ ८८ ॥
तेन भङ्गिविषमोत्तरच्छदं
मध्यपिण्डितविसूत्रमेखलम् ।
निर्मलेऽपि शयनं निशात्यये
नोज्झितं चरणरागलाञ्छितम् ॥ ८९ ॥
स प्रियासुखरसं दिवानिशं
हर्षवृद्धिजननं सिषेविषुः ।
दर्शनप्रणयिनामदृश्यताम्
आजगाम विजयानिवेदितः ॥ ९० ॥
समदिवसनिशीथं सङ्गिनस्तत्र शंभोः
शतमगमदृतूनां साग्रमेका निशेव ।
न तु सुरतसुखेभ्यश्छिन्नतृष्णो बभूव
ज्वलन इव समुद्रान्तर्गतस्तज्जलौघैः ॥ ९१ ॥

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ शिवयोः संभोगवर्णनं नामाष्टमः सर्गः ॥

88. *a* F. न प्रजागरकषायलोचना; F., T., Bh. गाढदन्तपदताडिताधरम्; P-1 गाढदन्तपरिताडि—; P-4—दन्तपरिपीडिताधरम्. *c* P-2, Bh. —लकमपास्तचित्रकं (प्रेक्ष्य); so F. In P-2 and Bh. verb is wanting, note स in this śloka and तेन in 89.

89. *a* So Bh., Vā-2, F.; P-2 भङ्गवि—; T., S. भिन्नवि—. *b* Vā-2 मध्यपीडित; P-4 मध्यमण्डितवितस्तमेखलम्.

90. *a* So Bh. alone, others प्रियामुखरम *b* F. निषेविषुः. *d* S., Bh.—निवेदनात्.

91. *b* So Vā-2, S. (साग्रं किंचित्साधिकसंख्यम्); others सार्धम् (with Mallinātha). *c* F. न च सुरतसुखैश्च; Bh. न च सुरतसुखेषु. *d* So F., G., S., Mallinātha; Vā-1, Bh. तज्जलेषु; T. तज्जलेभ्यः.

Colophon: After this P-4 has:. . .पार्वतीसंभोगवर्णनो नामाष्टमः सर्गः ।

अथो शिवश्चन्द्रसुचारुमौलिः
सस्मार तत्रामरशिल्पिराजम् ।
चिकीर्षयागारवरस्य विष्णुर्
मायां तु संसारसिसृक्षयेव ।।

संवत्। ६७५ वर्षे माघमासे कृष्णपक्षे रुद्रातिथौ काव्यवासरे। भट्टारव श्रीदेवेन्द्रकीर्तिजी तत्सिषि नारायणदामस्वमेव लिखापितं। लिखितं लेखक सा० जोधाग्राम वनहटामध्ये लिषि। श्रीरस्तु। कल्याणमस्तु; P-2 :...हरसंभोग वर्णनोष्टमः। संपूर्णमिति। ८। संवत्। ६४० वर्षे पौषसुदि १४ बृहस्पतिवासरे। लिष्यते पुरनमल काईस्थमाथुरेण। लिषाईत भटविश्रामजी आत्मपढनार्थम्। शुभमस्तु भवेत्; P. agrees with Vā-2. P-1...शिवपार्वतीसुरतक्रीडावर्णन नाम...; S., Bh. उमासुरतवर्णनं...; G....हरविहारो नाम...; Mallinātha उमासुरतवर्णनं नामाष्टमः सर्गः; F. इति श्रीकालिदासस्य कृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये अष्टमः सर्गः। करकृतमपराधं क्षन्तुमर्हन्ति सन्तः। श्रीरामचन्द्राय मङ्गलम्। श्रीसाम्बशिवार्पणमस्तु।

।। नवमः सर्गः ।।

तथाविधेऽनङ्गरसप्रसङ्गे
मुखारविन्दे मधुपः प्रियायाः ।
संभोगवेश्म प्रविशन्तमन्तर्
ददर्श पारावतमेकमीशः ।। १ ।।

सुकान्तकान्तामणितानुकारं
कूजन्तमाघूर्णितरक्तनेत्रम् ।
प्रस्फारितोन्नम्रविनम्रकण्ठं
मुहुर्मुहुर्न्यञ्चितचारुपुच्छम् ।। २ ।।

विशृङ्खलं पक्षतियुग्ममीषद्
दधानमानन्दगतिं मदेन ।
शुभ्रांशुवर्णं जटिलाग्रपादम्
इतस्ततो मण्डलके चरन्तम् ।। ३ ।।

रतिद्वितीयेन मनोभवेन
ह्रदात् सुधायाः प्रविगाह्यमानात् ।
तं वीक्ष्य फेनस्य चयं नवोत्थम्
इवाभ्यनन्दत् क्षणमिन्दुमौलिः ।। ४ ।।

तस्याकृतिं कामपि वीक्ष्य दिव्याम्
अन्तर्भवश्छद्मविहंगमग्निम् ।
विचिन्तयन् संविविदे स देवो
भ्रूभङ्गभीमश्च रुषा बभूव ।। ५ ।।

2. *c* Cp. VIII, 76 मत्तमत्तनयन in F. *d* T --मुहुर्नर्तितचारु—, so Vā-2, Bh.

3. *b* T., V. आनन्दगतं. *d* G , S., T., V.—लकैश्चर—; so Bh.

4. *b* So all the MSS.; note preference for वगाह् to विगाह with reference to I-1.

5. *a* T. तदाकृतिं. *b* So S.; others—भवच्छद्म—.

स्वरूपमास्थाय ततो हुताशः
श्वासस्खलत्कण्ठकृताञ्जलिः सन् ।
प्रवेपमानो नितरां स्मरारिम्
इदं वचो व्यक्तमथाभ्युवाच ॥ ६ ॥

असि त्वमेको जगतामधीशः
स्वर्गौकसां त्वं विपदो निहंसि ।
अतः सुरेन्द्रप्रमुखाः प्रभो त्वाम्
उपासते दैत्यवरैर्विधूताः ॥ ७ ॥

त्वया प्रियाप्रेमवशंवदेन
शतं व्यतीयेऽत्रभवन्नृतूनाम् ।
बहिःस्थितोऽपि त्वदवीक्षणार्तो
दैन्यं परं प्राप सुरैः सुरेन्द्रः ॥ ८ ॥

त्वदीयसेवावसरप्रतीक्षैर्
अभ्यर्थितः शक्रमुखैः सुरैस्त्वाम् ।
उपागतोऽन्वेष्टुमहं विहंग-
रूपेण विद्वन्त्समयोचितेन ॥ ९ ॥

इति प्रभो चेतसि संप्रधार्य
तं नोऽपराधं भगवन् क्षमस्व ।
पराभिभूता वद किं क्षमन्ते
कालातिपातं शरणार्थिनोऽमी ॥ १० ॥

6. *b* So Bh. alone; T., V. त्रामस्खलत्कम्प्रकृताञ्जलिः सन्; S. स्खलन् वलत्कम्पकृताञ्जलिः मन् (comm.: वलन्नुद्भवन् कम्पो यथा तथा); Vā-2 त्रमन् स्खलत्कम्प्रकृताञ्जलिः सन्; T., Vi.—मानोऽतितरां. *d* So T , Vi ; Vā-2, S., G., Bh.—थाभ्युवाच.

8. *b* So T., V.; —व्यतीये सुरतादृतूनाम् Vā-2, S., G., Bh. *c* So Vā-2; G. बहिः स्थितेन त्वदवीक्षणार्तो; S., Bh. रहः स्थितेन त्वदवीक्षणार्तो; T., V. रहः स्थितेन त्वदवीक्षणेन.

9. *d* Vā-2 विद्वत्समयो—.

10. *b* Bh. ममापराधं—.

प्रभो प्रसीदाथ सृजात्मपुत्रं
यं प्राप्य सेनान्यमसौ सुरेन्द्रः ।
स्वर्लोकलक्ष्मीप्रभुतामवाप्य
जगत्त्रयं पाति तव प्रसादात् ॥ ११ ॥
स शंकरस्तामिति जातवेदो-
विज्ञापनामर्थकरीं निशम्य ।
अभूत् प्रसन्नः परितोषयन्ति
गीर्भिर्गिरीशा रुचिराभिरीशम् ॥ १२ ॥
प्रसन्नचेता मदनान्तकारी
स तारकारेर्जयिनो भवाय ।
शक्रस्य सेनाधिपतेर्जयाय
व्यचिन्तयच्चेतसि भावि किंचित् ॥ १३ ॥
युगान्तकालाग्निमिवाविषह्यं
परिच्युतं मन्मथरङ्गभङ्गात् ।
रतान्तरेतः स हिरण्यरेतस्य्
अथोर्ध्वरेतास्तदमोघमाधात् ॥ १४ ॥
अत्युष्णवाष्पानिलदूषितान्तर्
विशुद्धमादर्शमिवात्मदेहम् ।
बभार भूम्ना सहसा पुरारि-
रेतःपरिक्षेपकुवर्णमग्निः ॥ १५ ॥
त्वं सर्वभक्षो भव भीमकर्मा
कुष्ठाभिभूतोऽनल धूमगर्भः ।

11. *a* So Bh.; so T., Vi. except in सृजाशु; Vā-2 प्रभो प्रसीदाशु सृजस्व पुत्रं; G., S.—दाशु मृजात्मपुत्र. *c* T., V. स्वर्गैक—; Bh. स्वर्लोकलक्ष्मोप्रयुतामुपेत्य
12. *b* T., V., Bh. अर्थवनीं.
13. *a* So Vā-2; Bh. and others—न्तकारः.
15. *a* So Vā-2; T., V. अथोष्णबाष्पानिलदूषितान्तं, G. अथोष्ण-बाष्पानलदूषितान्तर्—; Bh. अथोष्मबाष्पानलदूषितान्तर्. *d* Bh. रेतः परिक्षिप्तकुवर्ण—.
16. *d* T., Vi. तथा रता—.

इत्थं शशापाद्रिसुता हुताशं
रुष्टा रतानन्दसुखस्य भङ्गात् ॥ १६ ॥
दक्षस्य शापेन शशी क्षयीव
प्लुष्टो हिमेनेव सरोजकोशः ।
वहन् विरूपं वपुरुग्ररेतश्-
चयेन वह्निः किल निर्जगाम ॥ १७ ॥
स पावकालोकरुषा विलक्षां
स्मरत्रपास्मेरविनम्रवक्त्राम् ।
विनोदयामास नगेन्द्रपुत्रीं
शृङ्गारगर्भैर्मधुरैर्वचोभिः ॥ १८ ॥
हरो विकीर्णं घनघर्मतोयैर्
नेत्राञ्जनाङ्कं सदयं प्रियायाः ।
द्वितीयकौपीनचलाञ्चलेना-
हरन् मुखेन्दोरकलङ्किनोऽस्याः ॥ १९ ॥
मन्देन स्विन्नाङ्गुलिना करेण
कम्प्रेण तस्या वदनारविन्दात् ।
परामृशन् घर्मजलं जहार
हरः सहेलं व्यजनानिलेन ॥ २० ॥
रतिश्लथं तत्कबरीकलापम्
अंसावसक्तं विगलत्प्रसूनम् ।
स पारिजातोद्भवपुष्पमय्या
स्रजा बबन्धामृतमूर्तिमौलिः ॥ २१ ॥

17. *a* **T.** शशी क्षयाय. **S., V., G. agree with ours.** *b* **T., Vi.** प्रुषो हिमेनेव—.

18. *a* **T., V.** पावकालोकनतो—. *c* **S., T., Vi., Bh.** गिरीन्द्रपुत्री.

19. *b* **So T., Vi.; others** हृदयप्रि—. *d* **T., Vi.** (—न) हरन्मखेन्दो—; **Bh** —रकलङ्किनोपि.

20. *b* **G.** प्रेम्णा च.

कपोलपाल्यां मृगनाभिचित्र-
पत्रावलीमिन्दुमुखः सुमुख्याः ।
स्मरस्य सिद्धस्य जगद्विमोह-
मन्त्राक्षरश्रेणिमिवोल्लिलेख ॥ २२ ॥
रथस्य कर्णाविभि तन्मुखस्य
ताटङ्कचक्रद्वितयं न्यधात् सः ।
जगज्जिगीषुर्विषमेषुरेष
ध्रुवं यमारोहति पुष्पचापः ॥ २३ ॥
तस्याः स कण्ठे पिहितस्तनाग्रां
न्यधत्त मुक्ताफलहारवल्लीम् ।
या प्राप मेरुद्वितयस्य मूर्ध्नि
स्थितस्य गङ्गौघयुगस्य लक्ष्मीम् ॥ २४ ॥
नखव्रणश्रेणिधरे बबन्ध
नितम्बबिम्बे रशनाकलापम् ।
चलस्वचेतोमृगबन्धनाय
मनोभुवः पाशमिव स्मरारिः ॥ २५ ॥
भालेक्षणाग्नौ स्वयमञ्जनं स
भङ्क्त्वा॰दृशोः साधु निवेश्य तस्याः ।
नवोत्पलाक्ष्याः पुलकोपगूढे
कण्ठे विनीलेऽङ्गुलिमुज्जघर्ष ॥ २६ ॥

23. *a* Bh. रथस्य कर्णावलितं मुखस्य; T. तन्मखस्य; G. कर्णाविहितं मु—. *b* G., Bh. व्यधात्—.

24. *a* T., Vi. कण्ठेऽभिघनस्तन यां; Bh. कण्ठेऽभि घनस्तनाग्र. *c* T., Vi. सा प्राप—. *d* S. गाङ्गौघ, but comm.: गङ्गाया ओघयोः प्रवाहयोर्युगस्य.

25. *a* Vā-2 नखव्रणश्रोणिवरे—. *b* T., V. रसना—. *c* So majority; T., V. चलत्स्व—. *d* T. मनोभवः; all others मनोभुवः

26. So Vā-2, G., S.; न्यक्त्वा T., Vi. (note use of √*bhanj* in this sense; *see also* XII, 60*b*—भञ्जनम्). *c* Bh., T., Vi. पुलकोपगूढः. *d* So T , G., S., Vi., Bh.; Vā-2 विलीनाङ्गुलि—.

अलक्तकं पादसरोरुहाग्रे
सरोरुहाक्ष्याः किल संनिवेश्य ।
स्वमौलिगङ्गासलिलेन हस्ता-
रुणत्वमक्षालयदिन्दुचूडः ।। २७ ।।
भस्मानुलिप्ते वपुषि स्वकीये
सहेलमादर्शतलं विमृज्य ।
नेपथ्यलक्ष्मीपरिभावनार्थम्
अदर्शयज्जीवितवल्लभां सः ।। २८ ।।
प्रियेण दत्ते मणिदर्पणे सा
संभोगचिह्नं स्ववपुर्विभाव्य ।
त्रपावती तत्र घनानुरागं
रोमाञ्चदम्भेन बहिर्बभार ।। २९ ।।
नेपथ्यलक्ष्मीं दयितोपक्लृप्तां
सस्मेरमादर्शतले विलोक्य ।
अमंस्त सौभाग्यवतीषु धुर्यम्
आत्मानमुद्भूतविलक्षभावा ।। ३० ।।
अन्तःप्रविश्यावसरेऽथ तत्र
स्निग्धे वयस्ये विजया जया च ।
सुसंपदोपाचरतां कलानाम्
अङ्कस्थितां तां शशिखण्डमौलेः ।। ३१ ।।

27. *d* T., Vi.—इन्दुमौलि·
28. *c* G., S., Bh.—लक्ष्म्याः परि—.
29. *a* T., Vi—दर्पणे च. *b* Vi संयोग—. *c* Vā-2—वतीमत्र; cp. Rv. XIX, 28.
30. *c* So G, Vā-2, T, Vi.; S. धुर्या—; cp. X, 53*c*. *d* T., Vi. उद्भूतविलक्षता सा, Bh. उद्भूतवि—.
31. *c* G., Bh. स्वसंपदो—; T., Vi. उमां तदोपाचरतां कलाभां. *d* Vi. दूरे स्थितां तां; T. दुरे स्थिता तां.

व्यधुर्बहिर्मङ्गलगानमुच्चैर्
वैतालिकाश्चित्रचरित्रचारु ।
जगुश्च गन्धर्वगणाः सशङ्ख-
स्वनं प्रमोदाय पिनाकपाणेः ॥ ३२ ॥
ततः स्वसेवावसरे सुराणां
गणांस्तदालोकनतत्पराणाम् ।
द्वारि प्रविश्य प्रणतोऽथ नन्दी
निवेदयामास कृताञ्जलिः सन् ॥ ३३ ॥
मानसराजहंसी
करे दधानस्तनयां हिमाद्रेः ।
संभोगलीलालयतः सहेलं
हरो बहिस्तानभि निर्जगाम ॥ ३४ ॥
क्रमान् महेन्द्रप्रमुखाः प्रणेमुः
शिरोनिबद्धाञ्जलयो महेशम् ।
प्रालेयशैलाधिपतेस्तनूजां
देवीं च लोकत्रयमातरं ताम् ॥ ३५ ॥
यथागत तान् विबुधान् विसृज्य
प्रसाद्य मानक्रियया प्रतस्थे ।
स नन्दिना दत्तभुजोऽधिरुह्य
वृषं वृषाङ्कः सह शैलपुत्र्या ॥ ३६ ॥
मनोऽतिवेगेन ककुद्मता स
प्रतिष्ठमानो गगनाध्वनोऽन्ते ।

32. *b* T., Vi. चित्रितचारुवेद्याम्. *d* T., Vi.—शङ्खध्वनि (=ध्वनि ? adverbial).

34. *d* T., Vi. हसन् बहि—.

35. *b* Bh., G. गिरीशम्. *d* So G , Bh.; others ते.

36. *b* G., Bh. प्रमाद्यमानः क्रि—; T., Vi. प्रसादमानक्रियया.

37. *b* Bh. गगनाध्वनीनः; rest as ours; T., Vi. read :
मनोऽतिवेगेन ककुद्मता स
प्रतिष्ठमानो गगनाध्वनीनः ।

वैमानिकैः साञ्जलिभिर्ववन्दे
विहारहेलागतिभिर्गिरीशः ।। ३७ ।।
स्वर्वाहिनीवारिविहारचारी
रतान्तनारीश्रमशान्तिकारी ।
तौ पारिजातप्रसवप्रसङ्गो
मरुत् सिषेवे गिरिजागिरीशौ ।। ३८ ।।
पिनाकिनापि स्फटिकाचलेन्द्रः
कैलासनामा कलिताम्बराशः ।
धृतार्धसोमोऽद्भुतभोगिभोगो
विभूतिधारी स्व इव प्रपेदे ।। ३९ ।।
विलोक्य यत्र स्फटिकस्य भित्तौ
सिद्धाङ्गनाः स्वं प्रतिबिम्बमारात् ।
भ्रान्त्या परस्या विमुखीभवन्ति
प्रियेषु मानग्रहिला नमत्सु ।। ४० ।।
सुबिम्बितस्य स्फटिकांशुगुप्तेश्
चन्द्रस्य चिह्नप्रकरः करोति ।
गौर्यार्पितस्येव रसेन यत्र
कस्तूरिकायाः शकलस्य लीलाम् ।। ४१ ।।

तौ पारिजातप्रसवप्रसङ्गो
मरुत् सिषेवे गिरिजागिरीशौ ।।

The two omit *c* and *d* of 37 and *a* and *b* of 38. *b* G. प्रतिष्ठमानो गगनाध्वनीनः; S. प्रतिष्ठमानो गगनाध्वगोऽन्तः. Rest as ours in both.

39. *b* So Bh., G.; others—म्बरांशः; T., Vi.—म्बरासः. *c* T., Vi. भृतभोगिभोगो.

40. *b* Bh.—स्वप्रति—. *c* T., Vi.—परस्याभिमुखी—. *d* Bh., G. मनःसु.

41. *d* G., Vi., T , Bh. कस्तूरिकास्थासकुलस्यलीलाम्.

यदीयभित्तौ प्रतिबिम्बिताङ्गम्
आत्मानमालोक्य रुषा करीन्द्राः ।
मत्तान्यकुम्भिभ्रमतोऽतिभीम-
दन्ताभिघातव्यसनं वहन्ति ॥ ४२ ॥
निशासु यत्र प्रतिबिम्बितानि
ताराकुलानि स्फटिकालयेषु ।
दृष्ट्वा रतान्तच्युततारहार-
मुक्ताभ्रम बिभ्रति सिद्धवध्वः ॥ ४३ ॥
नभश्चरीमण्डनदर्पणश्रीः
सुधानिधिर्मूर्धनि यस्य तिष्ठन् ।
अनर्घ्यचूडामणितामुपैति
शैलाधिराजस्य शिवालयस्य ॥ ४४ ॥
समीयिवांसो रहसि स्मरार्ता
रिरंसवो यत्र सुराः प्रियाभिः ।
एकाकिनोऽपि प्रतिबिम्बभाजो
विभान्ति भूयोभिरिवाचिताः स्वैः ॥ ४५ ॥
देवोऽपि गौर्या सह चन्द्रमौलिर्
यदृच्छया स्फाटिकशैलशृङ्गे ।
शृङ्गारचेष्टाभिरनारताभिर्
मनोहराभिर्व्यहरच्चिराय ॥ ४६ ॥
देवस्य तस्य स्मरसूदनस्य
हस्तं समालम्ब्य सुविभ्रमश्रीः ।
सा नन्दिना वेत्रभृतोपदिष्ट-
मार्गा पुरोगेण कलं चचाल ॥ ४७ ॥

42. *c* T., Vi. मत्तान्यनाग—.

43. *c* G. रतान्ते च्युत—.

45. *d* G., S., Vi., T., Bh.—भिरिवान्विताः स्वैः.

46. *a* T., Vi. दिष्टोऽपि.

47. *b* So G., Vi., T., Bh.; others समालिङ्ग्य *c* G.—भृतोपदिष्टं मार्गं पुरोगेण; T., Vi., Bh. पुरोगेन.

चलच्छिखाग्रो विकटाङ्गभङ्गः
सुदन्तुरः शुक्लसुतीक्ष्णतुण्डः ।
भ्रुवोपदिष्टः स हि शंकरेण
तस्या विनोदाय ननर्त भृङ्गी ॥ ४८ ॥
कण्ठस्थलीलोलकपालमाला
दंष्ट्राकरालाननमभ्यनृत्यत् ।
प्रीतेन तेन प्रभुणा प्रणुन्ना
काली कलत्रस्य मुदे प्रियस्य ॥ ४९ ॥
भयंकरौ तौ विकटं नटन्तौ
विलोक्य बाला भयविह्वलाङ्गी ।
सरङ्गमुत्सङ्गमनङ्गशत्रोर्
गाढं प्रसह्य स्वयमालिलिङ्ग ॥ ५० ॥
उत्तुङ्गपीनस्तनपीडपीडं
ससंभ्रमं तत्परिरम्भमीशः ।
प्रपद्य सद्यः पुलकोपगूढः
स्मरेण रूढप्रमदो ममाद ॥ ५१ ॥
इति गिरितनुजाविलासलीला-
विविधविभङ्गिभिरेष तोषितः सन् ।
अमृतकरशिरोमणिर्गिरीन्द्रे
कृतवसतिर्वशिभिर्गणैर्ननन्द ॥ ५२ ॥

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ कैलासगमनं नाम नवमः सर्गः ॥

48. *a* and *b*. T., V1. चलद्विषाणो विकटाङ्गभङ्गः स दन्तुरः शुष्कसुतीक्ष्ण-तुण्डः. *b* So Vā-2, S., G., Bh.; others न दन्तुरः. *c* T., Vi., G., Bh., S —स तु शं—.

49. *c* S., Vā-2 नियुक्ता.

50. *a* Vā-2, S. नदन्तौ. *c* Bh. सुरङ्गामु—.

51. *a* Vā-2, S.—पीनस्तनपिण्डपीड.

52. *a* G., T., Vi., Bh. इति गिरिसुतया वि—.

Colophon: G., Bh. . . . कैलासगमनं नाम—; T. . . . कैलासगमनो नाम—; Vi., S. . . . कैलासगनो नाम—.

।। दशमः सर्गः ।।

आससाद शुनासीरं सदसि त्रिदशैः सह ।
एष त्रैयम्बकं तीव्रं वहन् वह्निर्महन्महः ।। १ ।।
सहस्रेण दृशामीशो द्युषदां सोऽतिसादरम् ।
दुर्दर्शनं ददर्शाग्निं धूम्रधूमिलमण्डलम् ।। २ ।।
दृष्ट्वा तथाविधं वह्निमिन्द्रः क्षुब्धेन चेतसा ।
व्यचिन्तयच्चिरं किंचित् कंदर्पद्वेषिरोषजम् ।। ३ ।।
स विलक्ष्यमुखैर्देवैर्वीक्ष्यमाणः क्षणं क्षणम् ।
उपाविशत् सुरेन्द्रेणादिष्टं सादरमासनम् ।। ४ ।।
हव्यवाह त्वयासादि दुर्दर्शेयं दशा कुतः ।
इति पृष्टः सुरेन्द्रेण स निःश्वस्य वचोऽवदत् ।। ५ ।।
अनतिक्रमणीयात्ते शासनात् सुरनायक ।
पारावतं वपुः प्राप्य वेपमानोऽतिसाध्वसात् ।। ६ ।।
अभिगौरि रतासक्तं जगामाहं महेश्वरम् ।
कालस्येव स्मरारातेः स्वं रूपमहमासदम् ।। ७ ।।

1. *a* S., T., Bh. मुनासीरं—. *c* T., Vi. गत्वा त्रैयम्बकं.
2. *a* and *b* : So G., T., Vi.; S., Vā-2—मीशः कुत्मिताङ्ग च सा— but cp. दुर्दर्शनं. *d* So Vā-2, Bh., G., others धूम्रधूमित—.
3. *b* G., Bh. क्रुद्धेन.
4. *a* Bh., G. विलक्षमु—; T., Vi. स्रवज्जलमुखैर्देवै·
5. *b* S. दुर्दर्शेयं दशा; G., Bh. सुदुर्दर्शा दशा; T., Vi. सुमहादुर्दशा. T., Vi., G., Bh. have the order :

   अनतिक्रमणीयात्ते शासनात् सुरनायक ।
   अतिगौरीरतासक्तं (G., Bh. अभि गौ—) जगामाहं महेश्वरम् ।।
   पारावतं वपुः प्राप्य वेपमानोऽतिसाध्वसात् ।
   कालस्येव स्मराररातेरुपान्तमहमासदम् ।।

7. *a* So S.; Vā-2, Bh. अभिगौरी (comm. गौर्यामित्यभिगौरि).

दृष्ट्वा छद्मविहंगं मां सुज्ञो विज्ञाय जम्भभित् ।
ज्वलज्ज्वालानले होतुं कोपनो माममन्यत ।। ८ ।।
वचोभिर्मधुरैः सान्त्वैर्विनम्रेण मया स्तुतः ।
प्रीतिमानभवद्देवः स्तोत्रं कस्य न तुष्टये ।। ९ ।।
शरण्यः सकलत्राता मामत्रायत शंकरः ।
क्रोधाग्नेर्ज्वलतो ग्रासत्रासतो दुर्निवारतः ।। १० ।।
परिहृत्य परीरम्भं रभसाद् दुहितुर्गिरेः ।
कामकेलिरसोत्सेकाद् व्रीडया विरराम सः ।। ११ ।।
रङ्गभङ्गच्युतं रेतस्तदमोघं सुदुर्वहम् ।
त्रिजगद्दाहकं सद्यो मद्विग्रहमधि न्यधात् ।। १२ ।।
दुर्विषह्येण तेनाहं तेजसा दहनात्मना ।
निर्दग्धमात्मनो देहं दुर्वहं वोढुमक्षमः ।। १३ ।।
रौद्रेण दह्यमानस्य महसातिमहीयसा ।
मम प्राणपरित्राणप्रगुणो भव वासव ।। १४ ।।
इति श्रुत्वा वचो वह्नेः परितापोपशान्तये ।
हेतुं विचिन्तयामास मनसा विबुधेश्वरः ।। १५ ।।
तेजोदग्धानि गात्राणि पाणिनास्य परामृशन् ।
किंचित् कृपीटयोनिं तं दिवस्पतिरभाषत ।। १६ ।।
प्रीतः स्वाहास्वधाहन्तकारैः प्रीणयसे स्वयम् ।
देवान् पितॄन्मनुष्यांस्त्वमेकस्तेषां मुखं यतः ।। १७ ।।

8. *b* Bh., G. यज्ञभित्; Vi., T. ज्ञानभृन्. *d* Vi., T. कोपतोऽयममन्यत; G., Bh. कोपतो मामलोकयत्.

9. *a* Vā-2, S. सार्थैः.

10. *c* So Bh., G., T., Vi.; Vā-2, S. ग्रासात् त्रासतो—.

11. *a* So G., Bh.; others परीरम्भ रभसं.

12. *b* So Vā-2, S., G.; T., Vi.—तदमोघं सुदुर्धरम्. *d* Bh.—हमभि न्यधात्.

13. *a* Bh. दुर्विषह्येन.

त्वयि जुह्वति होतारो हवींषि ध्वस्तकल्मषाः ।
भुञ्जन्ति स्वर्गमेकस् त्वं स्वर्गप्राप्तौ हि कारणम् ॥ १८ ॥
हवींषि मन्त्रपूतानि हुताश त्वयि जुह्वतः ।
तपस्विनस्तपःसिद्धिं यान्ति त्वं तपसां प्रभुः ॥ १९ ॥
निधत्से हुतमर्काय स पर्जन्योऽभिवर्षति ।
ततोऽन्नानि प्रजास्तेभ्यस्तेनासि जगतः पिता ॥ २० ॥
अन्तश्चरसि भूतानां तानि त्वत्तो भवन्ति च ।
ततो जीवितभूतस्त्वं जगतः प्राणदोऽसि च ॥ २१ ॥
अमीषां सुरसंघानां त्वमेकोऽर्थसमर्थने ।
विपत्तिरपि संश्लाघ्योपकारव्रतिनोऽनल ॥ २२ ॥
देवी भागीरथी पूर्वं भक्त्यास्माभिः प्रतोषिता ।
निमज्जतस्तवोदीर्णं तापं निर्वापयिष्यति ॥ २३ ॥
गङ्गां तद् गच्छ मा कार्षीर्विलम्बं हव्यवाहन ।
अर्थेष्ववश्यकार्येषु सिद्धये क्षिप्रकारिता ॥ २४ ॥

18. *c* T., Vi. भुञ्जते.

20. *a* Vi., T. नयसे. *c* T., Vi. ततोऽन्नानि प्रजायन्ते तेनासि—

21. So Bh.; others अन्तश्चरोऽसि. *b* So Vā-2; T., Vi. तानि त्वद्बल-वन्ति च. *c* T., Vi. त्वत्तो जीवितभूयस्त्व; Bh. ततो जीवनभूतस्त्व. *d* T., Vi., Bh.—दोऽसि तत्. After this Bh., G., S. read :

जगतः सकलस्यास्य त्वमेकोऽस्युपकारकृत् ।
कार्योपपादने तत्र त्वत्तोऽन्यः कः प्रगल्भते ॥

22. *a* T., Vi. सुरसैन्यानां. *c* T., Vi. read :

विपदोऽपि पदं श्लाघ्योपकारयति नो हि सः ।

Bh., G. have : विपदोऽपि पदं श्लाघ्योपकारव्रतिनो हि सा.

24. *b* Vā-2, T., Vi. विषादं हव्य—. *c* So T., Vi.; Vā-2, S. कार्येष्ववश्यकार्येषु; Bh., G. read :

गङ्गां तद् गच्छ मा कार्षीर्विलम्ब हव्यवाहन ।
तत्र गत्वा च तद्बीजममोघं मुञ्च सुस्थिरम् ॥

For a close parallel cf. Dante, *Divine Comedy*, II, 3, l. 78.

शंभोरम्भोमयी मूर्तिः सैव देवी सुरापगा ।
त्वत्तः स्मरद्विषो बीजं दुर्धरं धारयिष्यति ।। २५ ।।
इत्युदीर्य शुनासीरो विरराम स चानलः ।
तद्विसृष्टस्तमामन्त्र्य प्रतस्थे स्वर्धुनीमभि ।। २६ ।।
हिरण्यरेतसा तेन देवी स्वर्गतरङ्गिणी ।
तीर्णाध्वना प्रपेदे सा निःशेषाघविनाशिनी ।। २७ ।।
स्वर्गारोहणनिःश्रेणिर्मोक्षमार्गाधिदेवता ।
उदारदुरितोद्गारहारिणी दुर्गतारिणी ।। २८ ।।
महेश्वरजटाजूटवासिनी पापनाशिनी ।
सगरान्वयनिर्वाणकारिणी धर्मचारिणी ।। २९ ।।
विष्णुपादोदकोद्भूता ब्रह्मलोकादुपागता ।
त्रिभिः स्रोतोभिरश्रान्तं पुनाना भुवनत्रयम् ।। ३० ।।
जातवेदसमायान्तमूर्मिहस्तैः समुच्छ्रितैः ।
आजुहावार्थसंसिद्ध्यै सुप्रसादधरेव सा ।। ३१ ।।
संमिलद्भिर्मरालैः सा कलं कूजद्भिरुन्मदैः ।
ददे श्रेयांसि दुःखानि निहन्मीति तमभ्यधात् ।। ३२ ।।
कल्लोलैरुद्गतैरर्वाचीनं तटमभिद्रुतैः ।
प्रीतेव तमभीयाय स्वर्धुनी जातवेदसम् ।। ३३ ।।
अथाभ्युपेतस्तापार्तो निममज्जानलः किल ।
विपदा परिभूताः किं व्यवस्यन्ति विलम्बितुम् ।। ३४ ।।

26. *a* T , Vi., S., Bh. सुनासीरो. , *c* Bh., G., S. तमापृच्छ्य.
27. *d* Bh., G., S. निःशेषक्लेशनाशिनी.
28. *b* T., Vi. स्वर्गमार्गा—.
29. T., Vi. सागरान्वय—; S. सरागान्वय—; cp. Md. I, *54b*. *d* T., Vi., Bh. धर्मधारिणी.
30. *b* Vā-2—लोकानुपा—. *d* T., Vi. पुनाति भु—.
31. *b* —हस्तैः समुत्थितैः J. *c* and *d*: T. आजुहावास्य संसिद्ध्यै सुप्रसादादरेव सा; आजुहावार्थसिद्ध्यै तं J.; आजुहावास्य संसिद्धौ सुप्रसादादरेव सा Vi.
33. *b* तटमुपागतै Bh., G. *c* प्रीत्येव तमभी—Bh., G., Vi.
34. *a*—भ्युपेत्य तापार्तो Bh., G., T., Vi. *c* विपदा परिभूतः किं व्यवस्यति—Bh., G.

गङ्गावारिणि कल्याणकारिणि श्रमहारिणि ।
स मग्नो निर्वृतिं प्राप पुण्यकारिणि तारिणि ।। ३५ ।।
तत्र माहेश्वरं धाम संचक्राम हविर्भुजः ।
गङ्गायामिद्धभङ्गायामन्तस्तापविपद्धृति ।। ३६ ।।
कृशानुरेतसो रेतस्यादृते सरिता तया ।
निश्चक्राम ततः सौख्यं हव्यवाहो वहन् बहु ।। ३७ ।।
सुधासारैरिवाम्भोभिः परिषिक्तो हुताशनः ।
यथागतं जगामाथ परां निर्वृतिमादधत् ।। ३८ ।।
सा सुदुर्विषहं कामं धाम कामजितो महत् ।
आदधाना परीतापमवाप व्योमवाहिनी ।। ३९ ।।
बहिरार्ता युगान्ताग्नेस्तप्तानीव शिखाशतैः ।
हित्वोष्णानि जलान्यस्या निर्जग्मुर्जलजन्तवः ।। ४० ।।
तेजसा तेन रौद्रेण तप्तानि सलिलान्यपि ।
समुदञ्चन्ति चण्डानि दुर्भराणि बभार सा ।। ४१ ।।
जगच्चक्षुषि चण्डांशौ किंचिदभ्युदयोन्मुखे ।
जग्मुः षट् कृत्तिका माघे मासि स्नातु सुरापगाम् ।। ४२ ।।

35. *d* पुण्यभारिणि तारिणि G., J., Bh., S.

36. Vā-2, P-1 omit verses 36–40. *c* and *d*: गङ्गायामुत्तरङ्गायाम्— J. *d* So J., S.; others—विपद्धृतः; —मन्तस्तापभिदाभृति Bh., G.

37. *b*—रेतस्याहृते T., Vi., note confusion of दृ—हृ; cp. note on गल्दा—गल्हा in my *Atharva-Prātiśākhya*, Intr., p. 65.

38. *b*—रभिषिक्तो—G., J.

39. *a* J., S. have गङ्गा कामं. Bh. reads 38-39 :

सुधासारैरिवोदारैरभिषिक्तो हुताशनः ।
यथागतं जगामाथ परां निर्वृतिमादधत् ।। ३८ ।।
सुधासारैरिवाम्भोभिः परिषिक्तो हुताशनः ।
आदधाना परीतापमवाप व्योमवाहिनी ।। ३९ ।।

41. *d* दुर्धराणि J., S.

शुभ्रैरभ्रंकषैरूर्मिशतैः स्वर्गमनं सताम् ।
कथयन्तीमिवालोकावगाह्याचमनादिना ॥ ४३ ॥
सुस्नातानां मुनीन्द्राणां बलिकर्मोचितैरलम् ।
बहिः पुष्पोत्करैः कीर्णतीरां दूर्वाक्षतान्वितैः ॥ ४४ ॥
ब्रह्मध्यानपरैर्योगिवरैर्ब्रह्मासनस्थितैः ।
योगनिद्रां गतैर्भोगिभोगबद्धैरुपाश्रिताम् ॥ ४५ ॥
पादाङ्गुष्ठाग्रभूमिष्ठैः सूर्यसंविष्टदृष्टिभिः ।
ब्रह्मर्षिभिः परं ब्रह्म गृणद्भिरुपसेविताम् ॥ ४६ ॥
अथ दैवीं धुनीं देवीमभ्यनन्दन् विलोक्य ताः ।
कं नाभिनन्दयत्येषा दृष्टा पीयूषवाहिनी ॥ ४७ ॥

43. *b* and *d* :

—शतैः स्वर्गनिवासिनाम् ।
कथयन्तीमिवालोकावगाह्याचमनादिकम् ॥
—J., S.

45. So Vā-2.; G. reads :

परैर्योगिवरैर्ब्रह्मासनस्थितैः ।
योगनिद्रागतैर्भोगिभोगयुक्तैरुपाश्रिताम् ॥

J., S. :

परैर्योगपरैर्ब्रह्मासनस्थितैः ।
योगनिद्रागतैर्योगपदबन्धैरुपाश्रिताम् ॥

T., Vi. :

परैर्योगपरैः पद्मासनस्थितैः ।
योगनिद्रां गतैर्भोगिभोगबद्धैरुपाश्रिताम् ॥

46. *a* So G., Bh., Va-2, P-1, Vi. ; —भूयिष्ठैः T. ; —भूमिस्थैः J., S. *b*—सबद्धदृष्टिभिः J., S.

47. *a* So Bh., G.; दिव्यां नदीं देवीम् J., S., Vā-2 ; —दैवीं धुनीं T., Vi. *c* So J., S., T., Vi.; Vā-2, Bh. किं ना—. *d* देवी पी—G., S., T., Vi.

चन्द्रचूडामणिर्देवो यामुद्वहति मूर्धनि ।
यस्या विलोकनं पुण्यं श्रद्दधुस्तां मुदा हृदि ।। ४८ ।।
दिष्ट्या विष्णुपदीं देवीं निर्वाणपददेशिनीम् ।
निर्धूतकल्मषां मूर्ध्ना सुप्रह्वास्ता ववन्दिरे ।। ४९ ।।
सौभाग्यैः खलु सुप्रापां मोक्षप्रतिभुवं सतीम् ।
भक्त्या प्रतुष्टुवुस्तां ताः श्रद्दधाना दिवो धुनीम् ।। ५० ।।
मुक्तिस्त्रीसङ्गदौत्यज्ञैस्तत्र ता विमलैर्जलैः ।
प्रक्षालितमलाः सस्नुः सुस्नातास्तपसान्विताः ।। ५१ ।।
स्नात्वा तत्र सुलभ्यायां भाग्यैः परिपचेलिमैः ।
चरितार्थं स्वमात्मानं बहु ता मेनिरे मुदा ।। ५२ ।।
कृशानुरेतसो रेतस्तासामभि कलेवरम् ।
अमोघं संचचाराथ सद्यो गङ्गावगाहनात् ।। ५३ ।।
रौद्रं सुदुर्धरं धाम दधाना दहनात्मकम् ।
परितापमवापुस्ता मग्ना इव विषाम्बुधौ ।। ५४ ।।
अक्षमा दुर्वहं वोढुमम्बुनो बहिरातुराः ।
अग्निं ज्वलन्तमन्तस्ता दधाना इव निर्ययुः ।। ५५ ।।

48. *c* तस्या वि—G., T., Vi.; तस्यावलो Bh. *d* So majority, श्रद्दधुस्ता मु—; cp. 49*d*, 50*d*.

49. *a* So T., Vi. *b*—पददर्शिनीम् Bh., G. *d*—ह्वास्तां Vi.

50. So Vā-2, J.; सभाग्यैः Bh.; स्वभाग्यैः खलु सुप्राप्तां T., Vi. *b* The use of सती is significant, for it designates Pārvatī (=*parvatasyāpatyam*, sister of Gaṅgā); —भुवं सताम् Bh., Vi. *c* भक्त्यात्र तुष्टुवु—J., S., T., Vi. *d* श्रद्दधानाः सिषेविरे Bh., G., J., T., Vi.

51. Omitted by Vā-2 but shown on margin by P-1. *a*—दूत्यज्ञैः J., S. *b* तत्र भागविमलैर्जलैः Bh., G.

52. *a*—तत्र सुरम्यायां T., Vi., but cp. सुप्रापां in 15. *c* and *d*: So Vā-2, P-1, J. and majority; चरितार्थमिवात्मानं T., Vi. *d* बहुला मे—Bh., G.

55. *c*—न्तमन्तःस्थ T., Vi. For *c* and *d* Bh., G. read :

निर्ययुः सहिताः शीघ्रं कृत्तिका विस्मयान्विताः ।।

अमोघं शांभवं बीजं सद्यो नद्योज्झितं महत् ।
तासामभ्युदरं दीप्तं स्थितं गर्भत्वमागमत् ॥ ५६ ॥
सुज्ञा विज्ञाय ता गर्भीभूतं तद् वोढुमक्षमाः ।
विषादमदधुः सद्यो गाढं भर्तृभिया ह्रिया ॥ ५७ ॥
ततः शरवणे सार्धं भयेन व्रीडया सह ।
तद् गर्भजातमुत्सृज्य ता गृहानभितो ययुः ॥ ५८ ॥
ताभिस्तत्रामृतकरकलाकोमलं भासमानं
तन्निक्षिप्तं क्षणमभिनभो गर्भमभ्युज्जिहानैः ।
स्वैस्तेजोभिर्दिनपतिशतस्पर्धमानैरमानैर्
वक्त्रैः षड्भिः स्मरहरगुरुस्पर्धया चाजनीव ॥ ५९ ॥

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ कार्त्तिकेयोत्पत्तिर्नाम दशमः सर्गः ॥

56. *b*—नद्या स्थितं महत् T., Vi.

57. *b* So Bh.; others गर्भभूतं. *d*—भयाद् घ्रिया T., Vi. After this Bh., G., T., Vi. add :

अकाममरणं जातमकाण्ड भाविनोऽर्थतः ।
संभूयान्योन्यमात्मानं शुशुचुस्तास्तदाविलम् ॥

This is omitted by Vā-2, P-1.

58. T., Vi. read :

ततः शरवणे शापभयेन व्रीडया सह ।
तद् गर्भजातमुत्सृज्य ता गृहानभितो ययुः ॥

J., S. :

ततः शरवणे सार्धं भयेन व्रीडया च ताः ।
तद्गर्भजातमुत्सृज्य स्वान् गृहानभिनिर्ययुः ॥

59. *b* तद्विक्षिप्तं J., S., Vā-2. *c*—दिनकरशत—G., T., Vi. *d*—स्मरहरशिरःस्पर्धयेव प्रपेदे G., T., Vi. For *c* and *d* Bh. has :

तैस्तेजोभिर्दिनकरशतस्पर्धमानैरमानैर्
वक्त्रं षड्भिः स्मरहरशिरःस्पर्धयेव प्रपेदे ॥

Colophon : J., S., T. इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे कुमारोत्पत्तिर्नाम दशमः सर्गः; Vi. इति कुमारसंभवे दशमः सर्गः.

॥ एकादशः सर्गः ॥

अभ्यर्थ्यमाना विबुधैः समग्रैः
प्रह्वैः सुरेन्द्रप्रमुखैरुपेत्य ।
तं पाययामास सुधातिपूर्णं
सुरापगा स्वस्तनमाशु मूर्ता ॥ १ ॥
पिबन् स तस्याः स्तनयोः सुधौघं
क्षणं क्षणं साधु समेधमानः ।
प्रापाकृतिं कामपि षड्भिरेत्य
निषेव्यमाणः खलु कृत्तिकाभिः ॥ २ ॥
भागीरथीपावककृत्तिकानाम्
आनन्दवाष्पाकुललोचनानाम् ।
तं नन्दनं दिव्यमुपात्तुमासीत्
परस्परं प्रौढतरो विवादः ॥ ३ ॥
अत्रान्तरे पर्वतराजपुत्र्या
समं शिवः स्वैरविहारहेतोः ।
नभो विमानेन विगाहमानो
मनोऽतिवेगेन जगाम तत्र ॥ ४ ॥
निसर्गवात्सल्यवशाद् विवृद्ध-
चेतःप्रमोदौ गलदश्रुनेत्रौ ।
अपश्यतां तं गिरिजागिरीशौ
षडाननं तद्दिनजातमात्रम् ॥ ५ ॥

1. *c* T., Vi.—घाभिपूर्णं; cp. सुपूर्णं 14*d*. *d* T., Vi. धात्री.
2. *c* T., Vi.—रेष.
4. *d* Bh. मनोनिवेगेन.
5. *a* T., Vi निसर्गवात्सल्यविवृद्धचेतः पृथुप्र—. *d* So T., Vi.; cp. the last śloka of the canto षष्ठे दिने etc. Vā-2, S., Bh षड्दिनजातमात्रम्.

अथाह देवी शशिखण्डमौलिं
कोऽयं शिशुर्दिव्यवपुः पुरस्तात् ।
कस्याथवा धन्यतमस्य पुंसो
मातास्य का भाग्यवतीषु धुर्या ।। ६ ।।
स्वर्गापगासावनलाऽयमताः
षट् कृत्तिकाः किं कलहायमानाः ।
पुत्रो ममायं न तवायमित्थं
मिथोऽतिवैलक्ष्यमुदाहरन्ति ।। ७ ।।
एतेषु कस्येदमपत्यमीशा-
खिलत्रिलोकीतिलकायमानम् ।
अन्यस्य कस्याप्यथ देवदैत्य-
गन्धर्वसिद्धोरगराक्षसेषु ।। ८ ।।
श्रुत्वेति वाचं हृदयप्रियायाः
कौतूहलिन्या विमलस्मितश्रीः ।
सान्द्रप्रमोदोदयसौख्यहेतु-
भूतं वचोऽवोचत चन्द्रचूडः ।। ९ ।।
जगत्त्रयीनन्दन एष वीरः
प्रवीरमातुस्तव नन्दनोऽस्ति ।
कल्याणि कल्याणकरः सुराणां
त्वत्तोऽपरस्याः कथमेष सर्गः ।। १० ।।
देवि त्वमेवास्य निदानमाद्ये
सर्गे जगन्मङ्गलगानहेतोः ।
सत्यं त्वमेवेति विचारयस्व
रत्नाकरे युज्यत एव रत्नम् ।। ११ ।।

7. *d* G., Bh.—हरन्ते.

9. *a* G., S. वाक्य.

10. *a* Bh. जगत्त्रयानन्दन एष—. *b* G., T., Vi. प्रवीरमातस्तव नन्दनोऽयम्; so Bh. with—नन्दनोऽस्ति.

11. *a* निदानमास्ते S.;—नमार्ये T., Vi. *b* T., Vi. स्वर्गे ज—.

अतः शृणुष्वावहितेन वृत्तं
बीजं यदग्नौ निहितं मया तत् ।
संक्रान्तमन्तस्त्रिदशापगायां
ततोऽवगाहे सति कृत्तिकासु ।। १२ ।।
गर्भत्वमाप्तं तदमोघमेतत्
ताभिः शरस्तम्बमधि न्यधायि ।
बभूव तत्रायमभूतपूर्वो
महोत्सवोऽशेषचराचरस्य ।। १३ ।।
अशेषविश्वप्रियदर्शनेन
धुर्या त्वमेतेन सुपुत्रिणीनाम् ।
अलं विलम्ब्याचलराजपुत्रि .
सुपूर्णमुत्सङ्गतलं विधेहि ।। १४ ।।
अथेतिवादिन्यमृतांशुमौलौ
शैलेन्द्रपुत्री रभसेन सद्यः ।
सान्द्रप्रमोदेन सुपीनगात्री
धात्री समग्रस्य चराचरस्य ।। १५ ।।
किरीटबद्धाञ्जलिभिर्नभःस्थैर्
नमस्कृता सत्वरनाकिलोकैः ।
विमानतोऽवातरदात्मजं तं
ग्रहीतुमुत्कण्ठितमानमाभूत् ।। १६ ।।
स्वर्गापगापावककृत्तिकादीन्
कृताञ्जलीनानमतोऽपि भूयः ।

12. *a* Bh. अत्र शृणुष्वा—. *c* G., Bh त्रिदिवापगायां. *d* T , Vi. विगाहे सति; cp. note on I, 1.

14. *d* So Bh., T., Vi.; Vā-2, S., G. स्वपुत्रमुत्सङ्गतल निधेहि.

15. *d* Vā-2, S. समस्तस्य.

16. *b* T., Vi.—नाकलोकैः. *d* Bh. गृहीतु—.

17. *b* G., Bh. मूर्ध्ना; T., Vi. भूम्ना. *c* G., T., Vi., Bh. सुकान्तं—. *d* So T., Vi.; others का; cp.—कस्य चेतः, 20.

हित्वोत्सुका तं सुतमाससाद
पुत्रोत्सवे माद्यति को न हर्षात् ॥ १७ ॥
प्रमोदबाष्पाकुललोचना सा
न तं ददर्श क्षणमग्रतोऽपि ।
परिस्पृशन्ती करकुड्मलाभ्यां
सुखान्तरं प्राप किमप्यपूर्वम् ॥ १८ ॥
स विस्मयानन्दविकस्वरायाः
शिशुर्गलद्बाष्पतरङ्गितायाः ।
विवृद्धवात्सल्यरसोत्तराया
देव्या दृशो गोचरतां जगाम ॥ १९ ॥
तमीक्षमाणा क्षणमीक्षणानां
सहस्रमाप्तुं विनिमेषमैच्छत् ।
सुनन्दनालोकनमङ्गलेषु
क्षणं क्षणं तृप्यति कस्य चेतः ॥ २० ॥
विनम्रदेवासुरपृष्ठगाभ्याम्
आदाय तं पाणिसरोरुहाभ्याम् ।
नवोदयत्पार्वणचन्द्रचारुं
गौरी स्वमुत्सङ्गतलं निनाय ॥ २१ ॥
स्वमङ्कमारोप्य सुधानिधानम्
इवात्मनो नन्दनमिन्दुवक्त्रा ।
तमेकदेवं जगदेकदेवी
बभूव पूज्या धुरि पुत्रिणीनाम् ॥ २२ ॥

18. *c* So Vā-2, T., Vi.; others कुड्मलेन; cp. 21 पाणिसरोरुहाभ्यां in all.

19. *a* S., G., P-1, Bh. सुविस्म—. *d* G., S., Bh. दृशोर्गोच—.

20. *c* So T., Vi.; G., Bh. न नन्दना—; S., Vā-2 सानन्दनालोकन—; cp. 27*a* and above सुविस्मया—. *d* Bh.—हृष्यति कस्य चेतः.

21. *c* So G., Bh.; T., Vi. महोदयात् पार्वण—; others नवोदयं पा—. *d* Bh. तमुत्सङ्गतलं—.

22. *c* So T., Vi.; others तमेकमेषा जगदेकवीरं.

निसर्गवात्सल्यरसौघसिक्ता
सान्द्रप्रमोदामृतपूरपूर्णा ।
तमेकपुत्रं जगदेकमाता-
भ्युत्सङ्गिनं प्रस्नविणी बभूव ।। २३ ।।
अशेषलोकत्रयमातुरस्याः
षाण्मातुरः स्तन्यसुधामधासीत् ।
सुरस्रवन्त्यानलकृत्तिकाभिर्
मुहुर्मुहुः सस्पृहमीक्ष्यमाणः ।। २४ ।।
सुखाश्रुपूर्णेन मृगाङ्कमौलेः
कलत्रमेकेन मुखाम्बुजेन ।
तस्यैकनालाद्गतपञ्चपद्म-
लक्ष्मीं क्रमात् षड्वदनीं चुचुम्ब ।। २५ ।।
हैमं फलं हेमगिरेर्लतेव
विकस्वरं नाकनदीव पद्मम् ।
पूर्वेव दिङ् नूतनमिन्दुमाभात्
तं पार्वती नन्दनमादधाना ।। २६ ।।
प्रीतात्मना सुप्रयतेन दत्त-
हस्तावलम्बा शशिशेखरेण ।
कुमारमुत्सङ्गतले दधाना
विमानमभ्रंलिहमारुरोह ।। २७ ।।

23. *c* G., Bh. तमेकमेव जगदेकदेवी—. *d* T., Vi. (—माता—) मुत्सङ्गिनं; Bh.—भ्युत्सङ्गिनं प्रस्नविनी—.

24. *c* S. सुरस्रवन्त्याः किल—; Vā-2—स्रवन्त्या किल—.

25. *c* T., Vi.—कनालोद्गमपञ्च—. *d* Bh. चुचुम्बे.

26. *a* So T., Vi., G.; others हैमी फलं.

27. *a* So all except S. with सा प्रयतेन; for a similar confusion cp. 19*a*, 20*c*, 40*a*.

महेश्वरोऽपि प्रमदप्ररूढ-
रोमोद्गमो भूधरनन्दनायाः ।
अङ्कादुपादत्त तदङ्कतः सा
तस्यास्तु सोऽप्यात्मजवत्सलत्वात् ।। २८ ।।
दधानया नेत्रसुधैकसत्रं
पुत्रं पवित्रं सुतया तयाद्रेः ।
संश्लिष्यमाणः शशिखण्डधारी
विमानवेगेन गृहान् जगाम ।। २९ ।।
अधिष्ठितः स्फाटिकशैलशृङ्गे
तुङ्गे निजं धाम निकामरम्यम् ।
महोत्सवाय प्रमथप्रमुख्यान्
पृथून् गणान् शंभुरथादिदेश ।। ३० ।।
पृथुप्रमोदप्रगुणो गणानां
गणः समग्रो वृषवाहनस्य ।
गिरीन्द्रपुत्र्यास् तनयस्य जन्म-
न्यथोत्सवं संववृते विधातुम् ।। ३१ ।।

28. *c* T., Vi. : अकाण्डमादत्त तमङ्कत. म
तस्यास्तु सौम्यात्मजवत्सलत्वात् ।।

G. agrees with ours except—मोऽप्यात्मज—.

29. *a* So Vā-2, P-1, S., G. (सत्रं मदादानम्=नेत्रयोरमृतवत् सुखदातारम्); T., Vi. दत्त्वानया नेत्रसुधैकपात्रं. *b* T., Vi.—सुतया तथाद्रेः. *c* G., Bh —खण्डमौलिः. *d* T., Vi. गृहम्; Bh. ग्रहान्.

30. G., Bh.—ष्ठितस्फाटिक—. *b* T. तुङ्गे निजे धामनि कामरम्ये; Vi. agrees with T. except in कालरम्ये; Bh. तुङ्गे निजे धाम्नि निकामरम्ये. *c* and *d* : T. reads:

महोत्सवाय प्रमथान् स नाथः
पृथून् महिम्ना स्वमुदादिदेश ।।

Bh., G. : महोत्सवाय प्रमथान् सनाथः
पृथून् प्रथिम्ना पृथगादिदेश ।

31. *a* So Vā-2, P-1, G., Bh.; T., Vi. पृथुप्रमोदः प्रगुणो गणानां.

स्फुरन्मरीचिच्छुरिताम्बराणि
संतानशाखिप्रसवाञ्चितानि ।
उच्चिक्षिपुः काञ्चनतोरणानि
गणा वराणि स्फटिकालयेषु ।। ३२ ।।
दिक्षु प्रसर्पस्तदधीश्वराणाम्
अथामराणामिव नाकिलोके ।
महोत्सवं शंसितुमाहतोऽन्यैर्
दध्वान धीरं पटहः पटीयान् ।। ३३ ।।
महोत्सवे तत्र समागतानां
गन्धर्वविद्याधरसुन्दरीणाम् ।
संभावितानां गिरिराजपुत्र्या
गृहेऽभवन्मङ्गलगीतकानि ।। ३४ ।।
सुमङ्गलोपायनमात्रहस्तास्
तं मातरो मातृवदभ्युपेताः ।
निधाय दूर्वाक्षतकानि मूर्ध्नि
निन्युः स्वमङ्कं गिरिजातनूजम् ।। ३५ ।।
ध्वनत्सु तूर्येषु सुमन्द्रमङ्क्या-
लिङ्ग्योर्ध्वकेष्वप्सरसो रसेन ।
सुसंधिबन्धं ननृतुः सवृत्ति
गीतानुगं भावरसानुविद्धम् ।। ३६ ।।
वाता ववुः सौख्यकराः प्रसेदुर्
आशा विधूमो हुतभूग् दिदीपे ।
जलान्यभूवन् विमलानि तत्रो-
त्सवेऽन्तरिक्षं प्रससाद सद्यः ।। ३७ ।।

32. *c* Bh. विचिक्षिपुः. *d* T., Vi. गणाश्चलानि.

33. *b* So G.. Bh.;—मिव मध्यलोके in S., Vā-2. *d* S. धीरः; śloka omitted by T., Vi.

35. *b* T., Vi.—दभ्युपेत्य.

36. *c* So Bh.; Vā-2, P-1, S. सुवृत्तगीता—('सुवृत्तानि शोभनच्छन्दांसि गीतानि'); G. सवृत्ति गीतं for which cp. VII, 91 व्यञ्जितवृत्तिभेदं; T., Vi. सुतन्त्रिगीतानुगं.

गम्भीरशङ्खध्वनिमिश्रमुच्चैर्
गृहोद्भवा दुन्दुभयः प्रणेदुः ।
दिवौकसां व्योम्नि विमानसंघा
विमुच्य पुष्पप्रचयान् प्रसस्रुः ।। ३८ ।।
इत्थं महेशाद्रिसुतासुतस्य
जन्मोत्सवे संमदयांचकार ।
चराचरं विश्वमशेषमेतत्
परं चकम्पे किल तारकश्रीः ।। ३९ ।।
ततः कुमारः स मुदां निदानैः
स्वबाललीलाचरितैर्विचित्रैः ।
गिरीशगौर्योर्हृदयं जहार
मुदे न हृद्या किमु बालकेलिः ।। ४० ।।
महेश्वरः शैलसुता च हर्षात्
सतर्षमेकेन मुखेन गाढम् ।
अजातदन्तानि मुखानि सूनोर्
मनोहराणि क्रमतश्चुचुम्ब ।। ४१ ।।
क्वचित् स्खलद्भिः क्वचिदस्खलद्भिः
क्वचित् प्रकम्पैः क्वचिदप्रकम्पैः ।

38. *a* Bh., G.—शब्दध्वनि—. *b* So Vā-2, P-1; Bh. and others दिवि ध्रुवा—. *d* T., Vi विमुञ्चतां पुष्पचयान्.

39. *b* T., Vi., G., Bh. जन्मोत्सवः.

40. *a* Vā-2, P-1, S., Bh. सुमुदां ; cp. note on 27*a*; T., Vi. समुदी. *b* Vā-2, P-1, G., S., Bh. स बाल—; Bh. स बाललीलाललितै—. *d* Vā-2, P-1—किल बाल—may be मुदे नु हृद्या किल बालकेलिः.

41. *a* and *b* : T., Vi. :

महेश्वरः शैलसुतापि हर्षात्
सहर्षमेकेन मुखेन गाढम् ।

So Bh., G. except in सतर्षम् (for ससर्ष्वम्). *c* and *d* : Bh. : अजातदन्तानि मनोहराणि वक्त्राणि सूनोः क्रमतश्चुचुम्बे.

42. *c* T., Vi. बालः सलीलं च—. *d* S. तयोर्मुदं वर्धयति स्म पित्रोः, III.

बालः स लीलाचलनप्रयोगैस्
तयोर्मुदं कन्दलयांचकार ।। ४२ ।।
अहेतुहासच्छुरिताननेन्दुर्
गृहाङ्गणक्रीडनधूलिधूम्रः ।
मुहुर्वदन् किंचिदलक्षितार्थं
मुदं तयोरङ्कगतस्ततान ।। ४३ ।।
गृह्णन् विषाणे हरवाहनस्य
स्पृशन्नुमाकेसरिणः सटालीः ।
स भृङ्गिणः सूक्ष्मतरं शिखाग्रं
कर्षन् बभूव प्रमदाय पित्रोः ।। ४४ ।।
एको नव द्वौ दश पञ्च सप्ते-
त्यजीगणन् मञ्जु मुखं प्रसार्य ।
महेशकण्ठोरगदन्तपंक्तिं
तदङ्कगः शैशवनुन्नभीतिः ।। ४५ ।।
कपर्दिकण्ठान्तकपालदाम्नो-
ऽङ्गुलिं प्रवेश्याननकोटरेषु ।
दन्तानुपात्तुं रभसीबभूव
मुक्ताफलभ्रान्तिकरान् कुमारः ।। ४६ ।।

43. *b* T., Vi., G. गेहाङ्गणक्रीडन—, so Bh. with —ङ्गन —; cp. *Aś.*, VII, 17.

44. *b* Vā-2, P-1, S.—केसरिणं सलीलम्; cp. आमर्दक्लिष्टकेसरम् *Aś.*, VII, 14.

45. Vā-2, P-1, S. अजीगणन्नात्ममुखं (—णत् नात्म—? Comm. in S. leaves ना—unexplained). *d* So G., Bh.; Vā-2, P-1, S. शैशवमौग्ध्यमैशिः ("शैशवमौग्ध्यं बालत्वनिमित्तमूढतां दधानः); T., Vi. शैशवमुग्धमैशिः; Bh. तदङ्गगः शैशव—.

46. *d* So T., Vi.; Bh., G.—भ्रान्तिधरः कुमारः; Vā-2, P-1, S. —भ्रान्तिकरः कुमारः.

शंभोः शिरोऽन्तः सरितस्तरङ्गान्
विगाह्य गाढं शिशिरान् रसेन ।
स जातजाड्यं निजपाणिपद्मम्
अतापयद् भालविलोचनाग्नौ ॥ ४७ ॥

किंचित् कलं भङ्गुरकन्धरः स
नमज्जटाजूटधरस्य शंभोः ।
प्रलम्बमानं किल कौतुकेन
चिरं चुचुम्बे मुकुटेन्दुखण्डम् ॥ ४८ ॥

इत्थं शिशोः शैशवकेलिवृत्तैर्
मनोऽभिरामैर्गिरिजागिरीशौ ।
मनोविनोदैकरसप्रसक्तौ
दिवानिशं नाविदतां कदाचित् ॥ ४९ ॥

इति बहुविधं बालक्रीडाविचित्रविचेष्टितम्
ललितललितं सान्द्रानन्दं मनोहरमाचरन् ।
अलभत परां बुद्धिं षष्ठे दिने नवयौवनं
स किल सकलं शस्त्रं शास्त्रं विवेद विभोरपि ॥ ५० ॥

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ बालक्रीडावर्णनं नामैकादशः सर्गः ॥

47. *c* So Vā-2, P-1, Bh., S., G.; T., Vi. संजातजाड्यो.

48. *a* So Vā-2, P-1; G., Bh.—कन्धरस्य; so S. in text but cp. commentary "भङ्गुरा पतनशीला कन्धरा यस्य, बालत्वात् स कुमारः", the usual divergence between text and commentary; T., V. भङ्गुरकण्ठरम्यनमज्जटा—.

49. *c* T., Vi. मुदा विनोदैक—.

50. *c* So Vā-2, P-1, S.; T., Vi., Bh., G. वृद्धिं. *d* So T., Vi., Bh., G.; others विभुर्यया.

Colophon: T. इति कुमारसंभवे कुमारकौमारवर्णनो नामैकादशः सर्गः; so Vi. except—वर्णनं—; G. इति श्रीकुमारसंभवे . . . कार्तिकेयबालक्रीडावर्णनं नाम . . ., so Bh.; S . . . कुमारोत्पत्तिर्नामैका—.

॥ द्वादशः सर्गः ॥

अथ प्रपेदे त्रिदशैरशेषैः
क्रूरासुरोपप्लवदुःखितात्मा ।
पुलोमपुत्रीदयितोऽन्धकारिं
तृषातुरश्चातकवत् पयोदम् ॥ १ ॥

दृप्तासुरत्रासखिलीकृतात् स
कथंचिदम्भोदविहारमार्गात् ।
अवाततारामि गिरिं गिरीश-
गौरीपदन्यासविशुद्धमिन्द्रः ॥ २ ॥

संक्रन्दनः स्यन्दनतोऽवतीर्य
मेघात्मनो मातलिदत्तहस्तः ।
पिनाकिनोऽथालयमुच्चचाल
शुचौ पिपासाकुलितो यथाम्भः ॥ ३ ॥

इतस्ततोऽथ प्रतिबिम्बभाजं
विलोकमानः स्फटिकाद्रिभूमौ ।
आत्मानमप्येकमनेकधा स
व्रजन् विभोरास्पदमाससाद ॥ ४ ॥

विचित्रचञ्चन्मणिभङ्गिसङ्गं
सौवर्णदण्डं दधतातिचण्डम् ।
स नन्दिनाधिष्ठितमध्यतिष्ठत्
सौधाङ्गणद्वारमनङ्गशत्रोः ॥ ५ ॥

1. *d* So T., Vi., Bh.; Vā-2, P-1 पक्षीव तृष्णाव्यथितः पयोदम्; S. पत्रीव तृष्णातुरितः पयोदम्.
2. *a* So T., Vi., Bh.; Vā-2, P-1, S. दृप्तारिसंत्रास—.
3. *c* T., Vi. पिनाकिरम्यालयमु—. *d* T., Vi., Bh.—साकुलवज्जलौघम्.
4. *a* T., Vi., Bh.—ततोऽपि.
5. *a* and *b*: T., Vi., Bh. विचित्रचञ्चन्मणिभङ्गिसङ्गिसौवर्णदण्डं.
d Bh. सौधाङ्गन—.

ततः स कक्षाहितहेमदण्डो
नन्दी सुरेन्द्रं प्रतिपद्य सद्यः ।
प्रतोषयामास सुगौरवेण
गत्वा शशंस स्वयमीश्वरस्य ॥ ६ ॥

भ्रूसंज्ञयानेन कृताभ्यनुज्ञः
सुरेश्वरं तं जगदीश्वरेण ।
प्रवेशयामास सुरैः पुरोगः
समं स नन्दी सदनं हरस्य ॥ ७ ॥

स चण्डिभृङ्गिप्रमुखैर्गरिष्ठैर्
गणैरनेकैर्विविधस्वरूपैः ।
अधिष्ठितायां सदि रत्नमय्यां
सहस्रनेत्रः शिवमालुलोके ॥ ८ ॥

कपर्दमुद्बद्धमहीनमूर्ध-
रत्नांशुभिर्भासुरमुल्लसद्भिः ।
दधानमुच्चैस्तरमिद्धधातोः
सुमेरुशृङ्गस्य समत्वमाप्तम् ॥ ९ ॥

बिभ्राणमुत्तुङ्गतरङ्गमालां
गङ्गां जटाजूटतटं भजन्तीम् ।
गौरीं तदुत्सङ्गजुषं हसन्तीम्
इव स्वफेनैः शरदभ्रशुभ्रैः ॥ १० ॥

6. *a* So Bh. alone; cp. 27. *c* Bh. स गौरवेण. *d* So Bh., Vā-2, P-1, S.; गत्वा सदोमण्डलमीश्वरस्य T., Vi.

7. *a* T., Vi. भ्रूसंज्ञया तेन. *d* Vā-2, P-1, S. मदनं सदस्य (=सत्+अस्य).

8. *a* Bh. स चण्डभृङ्गि—. *c* So Bh. alone; others अधिष्ठितं संसदि रत्नवत्यां (and रत्नमय्याम्). *d* T., Vi.—लोकः.

9. *a* and *b*: Vā-2, P-1—महीनमूर्ध्वं—(=अहि+इनम्; ऊर्ध्वरत्नांशुभिः); Bh.—र्दमुद्बन्धमहाहिमूर्धर—; T., Vi. कन्दर्पमूर्धस्थमहाहिमूर्ध्वं—(र्ध ?) रत्नांशुभि—.

10. *a* T., Vi.—उत्तुङ्गकपालमालां. *b* T., Vi.—जूटतलं.

गङ्गातरङ्गप्रतिबिम्बितैः स्वैर्-
बहूभवन्तं शिरसा सुधांशुम् ।
ज्वलन्मरीचिप्रचयैस्तुषार-
गौरैर्हिमद्योतिनमुद्वहन्तम् ॥ ११ ॥
भालस्थले लोचनमेधमान-
धामाधरीभूतरवीन्दुनेत्रम् ।
युगान्तकालोचितहव्यवाहं
मीनध्वजप्लोषणमादधानम् ॥ १२ ॥
महार्हरत्नाचितयोरुदार-
स्फुरत्प्रभामण्डलयोः समन्तात् ।
कर्णस्थिताभ्यां शशिभास्कराभ्याम्
उपासितं कुण्डलयोश्छलेन ॥ १३ ॥
स्वबद्धया कण्ठिकयेव नील-
माणिक्यमय्या कुतुकेन गौर्या ।
नीलस्य कण्ठस्य परिस्फुरन्त्या
कान्त्या महत्या सुविराजमानम् ॥ १४ ॥
कालार्दितानां त्रिदशासुराणां
चितारजोभिः परिपाण्डुराङ्गम् ।
महन्महेभाजिनमुद्गताभ्र-
प्रालेयशैलश्रियमुद्वहन्तम् ॥ १५ ॥

11. Bh. omits this śloka. *a* T., Vi.:

गङ्गातरङ्गैः प्रतिबिम्बितैस्तैर्बह्रूभवन्तं शिरसा सुधांशुम् ।
चलन्मरीचिप्रचयैस्तुषारैर्गौरैर्दिगुद्योतिनमुद्वहन्तम् ॥

12. *a* and *b*: so Vā-2, P-1, S., Bh.; T., Vi.—मेधमान धामाधरी—.

13. *a* So Bh.; Vā-2, P-1—न्वितयोरुदारं; S.—रत्नाञ्चितयोरुदारं स्फुरत्प्र—; T., Vi.—रत्नाञ्चितयोरुदारस्फुरत्प्र—; cp. एधमान-धामाधरीभूत—in 12th.

14. *a* and *b*: So Vā-2, P-1, S. (except गौर्याः), while T., Vi., Bh. differ in सुबद्धया.

15. *c* T., Vi.—मुन्नताभ्र—.

पाणिस्थितब्रह्मकपालपात्रं
वैकुण्ठकङ्कालकरालकायम् ।
सुरास्थिखण्डाभरणं रणान्त-
मूलं त्रिशुलं कलयन्तमुच्चैः ॥ १६ ॥
पुरातनीं ब्रह्मकपालमालां
कण्ठे वहन्तं पुनराश्वसन्तीम् ।
उद्गीर्णवेदां मुकुटेन्दुवर्षत्-
सुधाभरौघाप्लवलब्धसंज्ञाम् ॥ १७ ॥
सलीलमङ्कस्थितया गिरीन्द्र-
पुत्र्या नवाष्टापदवल्लिभासा ।
विराजमानं शरदभ्रखण्डं
परिस्फुरन्त्याचिररोचिषेव ॥ १८ ॥
दृप्तान्धकप्राणहरं पिनाकं
महासुरस्त्रीविधवात्वहेतुम् ।
करेण गृह्णन्तमगृह्यमन्यैः
पुरा स्मरप्लोषणकेलिकारम् ॥ १९ ॥
भद्रासनं काञ्चनपादपीठं
महार्हमाणिक्यविभङ्गिचित्रम् ।

16. *b* So T., Vi., G., Bh.; Vā-2, S. वैकुण्ठभाजापि निषेव्यमाणम्. *c* So T., Vi., G., Bh.; Vā-2 नरास्थि—.

17. *b* G. पुनरावसन्तीम्. *c* and *d*: Vā-2, S.—तवेदां; T., Vi.:

उद्गीर्णवेदां मुकुटेन्दुवर्षत्सुधौघसंप्लावनलब्धसंज्ञाम्.

G., Bh. उदीर्णवेदां मुकुटेन्दुवर्षत्सुधौघ—.

18. *b* T., Vi.—पदतुल्यभासा. *d* Bh.—रन्त्या चिर—.

19. *b* So S. (except विधवत्वहेतुम् repeated in comment); Vā-2 माहासुर—; T., Vi., Bh. गजासुरस्त्रीविधवात्व—. *c* and *d*: T., Vi.—न्तमसह्यशूलं पुरासुरप्लोषण—; note the uniform use of केलिकार in all.

20. *a* and *b*: Bh.—पादपीठमहार्ह—(S. comm.: 'the auspicious seat with its feet and back made of gold').

अधिष्ठितं चन्द्रमरीचिगौरैर्
उद्वीज्यमानं चमरैर्गणाभ्याम् ।। २० ।।
शस्त्रास्त्रविद्याभ्यसनावसक्ते
सविस्मयैरेत्य गणैः सुदृष्टे ।
नीराज्यमाने स्फटिकाचलेन
सानन्दनिदिष्टदृशं कुमारे ।। २१ ।।
तथाविधं शैलसुताधिनाथं
पुलोमपुत्रीदयितो निरीक्ष्य ।
आसीत् क्षणं क्षोभपरोऽथ कस्य
मनो न हि क्षुभ्यति धामधाम्नि ।। २२ ।।
विकस्वराम्भोजवनश्रिया तं
दृशां सहस्रेण निरीक्षमाणः ।
सर्वाङ्गजेन द्युपतिर्बभासे
पुष्पोत्कराकीर्ण इवाम्रशाखी ।। २३ ।।
दृष्ट्वा सहस्रेण दृशां महेशम्
अभूत् कृतार्थोऽतितरां महेन्द्रः ।
सर्वाङ्गजातं तदथो विरूपम्
इव प्रियालोपकरं विवेद ।। २४ ।।

21. *a* So Bh.; Vā-2, S.—भ्यसनैकसक्ते; T., Vi.—नैकसक्तैः (सविस्मयैरेत्य गणैः सुदृष्टम्). *c* and *d*: T., Vi. सवीज्यमानेऽम्बिकयाञ्चलेन, rest as ours; Bh.°नीरज्यमानेऽम्बिकयाञ्चलेन; G. नीराज्यमानेऽम्बिकया—.

22. *c* Vi.—क्षोभपरोन्तकस्य; T.—क्षोभपरो नु कस्य; G., Bh.—क्षोभपरोऽत्र कस्य.

23. *c* So G., Bh.; Vā-2, S. रोमालिभिः स्वर्गपतिर्बभासे; T., Vi. सर्वाङ्गनेत्रो द्यु—. *d* Bh., T., Vi. इवाग्रशाखी.

24. *b* T., Vi., Bh., G. अभूत् कृतार्थः खलु तेन शक्रः. *c* and *d*: So Vā-2, S.; T., Vi. have:

सर्वाङ्गजानेत्रदलं विपूरं पुरा प्रियालोकपरं विवेद ।

Bh., G.: सर्वाङ्गजातं विकलं विरूपं पुरा प्रियाकोपपरो विवेद ।

ततः कुमारं कनकाद्रिसारं
पुरंदरः प्रेक्ष्य धृतास्त्रशस्त्रम् ।
महेश्वरोपान्तिकवर्तमानं
शत्रोर्जयाशां मनसा बबन्ध ॥ २५ ॥
श्रीनीलकण्ठ द्युपतिः पुरोऽस्ति
तव प्रणामावसरं प्रतीच्छन् ।
सहस्रनेत्रेऽत्र भव त्रिनेत्र
दृष्ट्वा प्रसादप्रगुणो महेश ॥ २६ ॥
इति प्रबद्धाञ्जलिरेत्य नन्दी
निधाय कक्षामभि हेमवेत्रम् ।
प्रसादपात्रं पुरतो भविष्णुर्
अथ स्मरारातिमुवाच वाचम् ॥ २७ ॥
पुरासुरारिं सुरसंघसेव्यं
त्रिलोकसेव्यस्त्रिपुरासुरारिः ।
प्रीत्या सुधासारविसारिणेव
ततोऽनुजग्राह विलोकनेन ॥ २८ ॥
किरीटकोटिच्युतपारिजात-
पुष्पोत्करेणानमितेन मूर्ध्ना ।
स्वर्गैकवन्द्यो जगदेकवन्द्यं
तं देवदेवं प्रणनाम देवः ॥ २९ ॥

26. *b* T., Vi. त्वयि प्रणामावसरं च पृच्छन्; Bh.—सरंप्रतीक्षन्; G. तव प्रणामावसरं काङ्क्षन्. *c* T., Vi. सहस्रनेत्रोऽत्र—; Bh., G. सहस्रनेत्र प्रसर त्रिनेत्रम्. *d* S. दृष्टया; T., Vi. प्रसादप्रवणो महेश; Bh., G.—प्रवणो महेशः.

27. *b* T., Vi., G. हेमदण्डम्. *d* G., Bh.—ष्णुरधि स्मरा—; T., Vi. —ष्णुमध्यन्धकारातिमु—.

28. *a* S. पुरासुरेन्द्रं; G. मुदासुरेन्द्रं; T. मुदाऽसुरेन्द्रं; Vi. मुदाऽसुरारिं. *b* Bh., T., Vi. त्रैलोक्यसेव्यः. *c* So T., Vi.; Bh. सुधासारणिधारिणेव; G.—विधारिणेव; Vā-2, S.—निधारिणेव.

29. *b* T., Vi.—पुष्पेण भक्त्यानमितेन मूर्ध्ना. *c* Bh. स्वर्गौकवन्द्यो; T., Vi. स्वर्गैकवन्द्योजगदेकदेवं. *d* T., Vi. ननाम देवः स सहस्रनेत्रः.

अनेकलोकैकनमस्क्रियार्हं
महेश्वरं तं त्रिदशेश्वरः सः ।
भक्त्या नमस्कृत्य कृतार्थतायाः
पात्रं पवित्रं परमं बभूव ॥ ३० ॥
सुभक्तिभाजामधि पादपीठं
प्रान्तक्षितेर्नम्रतरैः शिरोभिः ।
ततः प्रणेमुः पुरतो गणानां
गणाः सुराणां क्रमतः पुरारिम् ॥ ३१ ॥
गणोपनीते प्रभुणोपदिष्टे
ध्रुवासने हेममये पुरस्तात् ।
प्रापोपविश्य प्रमुदं सुरेन्द्रः
प्रभुप्रसादो हि मुदे न कस्य ॥ ३२ ॥
क्रमेण चान्येऽपि विलोकनेन
संभाविताः सस्मितमीश्वरेण ।
उपाविशंस्तोषविशेषमाप्ता
दृग्गोचरे तस्य सुराः समग्राः ॥ ३३ ॥
अथाह देवो बलवैरिमुख्यान्
गीर्वाणवर्गान् करुणार्द्रचेताः ।

30. *b* Bh.—त्रिदिवेश्वरः सः.

31. *a* and *b*: So Vā-2; S. has:—पादपीठं प्रान्तक्षितिं नम्र—(comm. finds difficulty in justifying—क्षितिम्); Bh., G.—पीठं प्रान्तीकृतैर्नम्र—; T., Vi.—पीठं प्रीताक्षिभिर्नम्र—. *c* and *d*: So Vā-2, G., S.; T., Vi. ततः प्रणेमुः पुरतः सुराणां गणाः सशङ्काः क्रमतः स्मरारिम्; Bh. agrees with this in *c* but differs in *d*: गणाः सुरेन्द्रक्रमतः पुरारिम्.

32. *b* So G., Bh.; T., Vi. नृपासने; S., Vā-2 शुभासने. *c* T., Vi. प्रमदं. *d* Bh. प्रभोः प्रसादो.

33. *a* Bh.—चान्येन विलोकनेन. *c* Vi. उपाविशुस्तोष—; T. agrees here with ours. *d* T., Vi. पुरः समेता.

34. *b* T., Vi. गीर्वाणमुख्यान्. *c* T., Vi. असुरैर्विधूतान्. *d* T., Vi.: ध्वस्तप्रियान् शीर्णमुखानवेक्ष्य.

कृताञ्जलीकानसुराभिभूतान्
ध्वस्तश्रियः श्रान्तमुखानवेक्ष्य ।। ३४ ।।
अहो बतानन्तपराक्रमाणां
दिवौकसो वीरवरायुधानाम् ।
हिमोदबिन्दुग्लपितस्य किं वः
पद्मस्य दैन्यं दधते मुखानि ।। ३५ ।।
स्वर्गौकसः स्वर्गपरिच्युताः किं
स्वपुण्यराशौ सुमहत्तमेऽपि ।
चिह्नं चिरोढं बत यूयमेते
निजाधिपत्यस्य परित्यजध्वम् ।। ३६ ।।
दिवौकसो देवगृहं विहाय
मनुष्यसाधारणतामवाप्ताः ।
यूयं कुतः कारणतश्चरध्वं
महीतले मानभृतो महान्तः ।। ३७ ।।
अनन्यसाधारणसिद्धमुच्चैस्
तद्दैवतं धाम निकामरम्यम् ।
कस्मादकस्मान्निरगाद् भवद्भ्यश्
चिरार्जितं पुण्यमिवापचारात् ।। ३८ ।।
दिवौकसो वो हृदयस्य कस्मात्
तथाविधं धैर्यमहार्यमार्याः ।

35. *b* T., Vi. दिवौकसां.

36. *b* T., Vi. सुमहत्तरेऽपि. *c* Bh.—चरोढं ननु—.

37. *a* Bh., G. स्वर्गौकसो. *c* Vi. चरध्वे. *d* T., Vi. महीभृतो मानधना महान्तः.

38. *a* and *b*: Vi.—सिद्धमुच्चैः सुदैवतं—. . . निकामकामम्; Bh. तद्दैवतं धाम निकामकाम्यम्; G.—निकायकाम्यम्. *c* and *d*: T., Vi. —निरगाद्यमाद्यैश्चिरार्जितं पुण्यमिवापवादात्; Bh.—निरगादगाधं चिरार्जितं पुण्यमिवापचारात्; so G.

39. T., Vi. omit this śloka. *a* G., Bh. विरुद्धतो वो हृदयस्य—. *d* Bh., G. ग्रीष्मातपापत्तिवशा—.

अगादगाधस्य जलाशयस्य
ग्रीष्मातितापादिवशादिवाम्भः ।। ३९ ।।
सुराः शुनासीरपुरःसराणां
समीयुषां वः सममातुराणाम् ।
तद् ब्रूत लोकत्रयजित्वराः किं
महासुरात् तारकतो विरुद्धम् ।। ४० ।।
पराभवं तस्य महासुरस्य
निषेद्धुमेकोऽहमलंभविष्णुः ।
दावानलप्लोषविपत्तिमन्यो
महाम्बुदात् किं हरते वनानाम् ।। ४१ ।।
इतीरिते मन्मथमर्दनेन
सुराः सुरेन्द्रप्रमुखा मुखेषु ।
सान्द्रप्रमोदाश्रुतरङ्गितेषु
दधुः श्रियं सत्वरमाश्वसन्तः ।। ४२ ।।
ततो गिरीशस्य गिरां विरामे
जगाद लब्धेऽवसरे सुरेशः ।
भवन्ति वाचोऽवसरे प्रयुक्ता
ध्रुवं फलाविष्टमहोदयाय ।। ४३ ।।

40. T. reads: सुराः पुरारातिपुरो विवर्णं समीयिवांसं सममातुराणाम् ।
Vi. has: सुराः पुरारातिपुरः सुवर्णां समीयुषां सामसमातुराणाम् ।
तद्ब्रूतलोकत्रय—
G., Bh.: सुराः शुनासीरपुरःसराणां समीहितं यत् सममातुराणाम् ।
तद् ब्रूत लोकत्रयजित्वराः किं महासुरप्रायकतो विरुद्धम् ।।
S.: सुराः सुराधीशपुरःसराणां; rest as ours.

41. *b* T., Vi. निषेद्धुकामोऽहमलं—. *d* (अ)रण्यस्य हर्तुं जलदात् प्रभुः किम् ?

42. *c* T., Vi. सान्द्रप्रमोदाः सुचिरस्मितेषु.

43. *a* T., Vi. गिरां विताने; cp. II, 53. *d* T., Vi. ध्रुवं प्रविस्पष्टफलोदयाय; Bh., G. ध्रुवं प्रभाविष्टफलोदयाय.

ज्ञानप्रदीपेन तमोऽपहेना-
विनश्वरेणास्खलितप्रभेण ।
भूतं भवद् भावि च यच्च किंचित्
सर्वज्ञ सर्वं तव गोचरं तत् ।। ४४ ।।
दुर्वारदोरुद्यमदुःसहेन
यत्तारकेणामरघस्मरेण ।
तदीशतामाप्तवता निरस्ता
वयं दिवोऽमी बत किं न वेत्सि ।। ४५ ।।
विधेरमोघं स वरप्रसादम्
आसाद्य सद्यस्त्रिजगज्जिगीषुः ।
सुरानशेषानहकप्रमुख्यान्
दोर्दण्डचण्डो मनुते तृणाय ।। ४६ ।।
स्तुत्या पुरास्माभिरुपासितेन
पितामहेनेति निरूपितं नः ।
सेनापतिः संयति दैत्यमेनं
पुरा स्मरारातिसुतो निहन्ति ।। ४७ ।।
अहो ततोऽनन्तरमद्य यावत्
सुदुःसहां तस्य पराभवार्तिम् ।

44. *d* सर्वत्र सर्वं तव गोचरस्तत् T., Vi.

45. *a* T., Vi. दुर्वारदोर्दुर्मददुःसहेन. *c* T., Vi. तदीश नन्वात्मपदान्निरस्ता; Bh., G. तदीश वामाप्लवता निरस्ता. *d* G., Bh., Vā-2, S. —वद किं—.

46. *a* T., Vi., Bh., G. सुवरप्र—. *c* and *d*: सुरान् स जम्भारिमुखान् प्रचण्डदोर्दण्डदण्डो; Bh., G.—स जम्भारिमुरारिमुख्यान् दोर्दण्डचण्डो मनुते—.

47. *d* G. पुरा स्मरारेस्तनयो निहन्ति; Bh. पुरस्मरारे (पुरः स्म—?) स्तनयौ नि—.

48. Vi.: अकामतोऽनन्तरमद्य यावत्
सुरा अदान्तस्य पराभवार्तिम् ।
विषेहिरे तस्य हृदन्तशल्यम्
आज्ञानियोगं त्रि—।।

विषेहिरे हन्त हृदन्तशल्यम्
आज्ञानिवेशं त्रिदिवौकसोऽमी ।। ४८ ।।
निदाघधामक्लमविक्लवानां
नवीनमम्भोदमिवौषधीनाम् ।
सच्चन्दनं नन्दनमात्मनो नः
सेनान्यमेनं स्वयमादिश त्वम् ।। ४९ ।।
त्रैलोक्यलक्ष्मीहृदयैकशल्यं
समूलमुत्खाय महासुरं तम् ।
अस्माकमेषां पुरतो भविष्णुर्
दुःखापहारं युधि यो विधत्ते ।। ५० ।।
महाहवे नाथ तवास्य सूनोः
शस्त्रैः शितैः कृत्तशिरोधराणाम् ।
महासुराणां रमणीविलापैर्
दिशो दशैता मुखरीभवन्तु ।। ५१ ।।
महारणक्षोणिपशूपहारी-
कृतेऽसुरे तत्र तवात्मजेन ।
बन्दिस्थितानां सुदृशां करोतु
वेणीप्रमोकं सुरलोक एषः ।। ५२ ।।

So T. except in अकामतो—.
Bh., G.: अतस्ततोऽनन्तरमद्य यावत्
सुदुःसहं तस्य पराभवं तम् । Rest as ours.

49. Śloka omitted by T., Vi. *c* So Bh., G.; others सुनन्दनं. *d* Bh., G.—मेनं—.

50. *a* Bh.—लक्ष्मीद्वितयैकशल्यं. *c* Vā-2 अस्माकमेषां पुरतो भवन् सन्. *d* Bh., G.—हारं सुधिया विधाता.

51. *b* G., Bh. शस्त्रैः शरैः कृत्त—.

52. *a* Vi.—पशूपहारे कृते; T.—रणक्षोणिपशूपहारे कृते—. *d* T., Vi., Bh., G., S. वेणिप्र—; Vā-2 वेणीप्रमोक्षं.

इत्थं सुरेन्द्रे वदति स्मरारिः
सुरारिदुश्चेष्टितजातरोषः ।
कृतानुकम्पस्त्रिदशेषु तेषु
भूयोऽपि भूताधिपतिर्बभाषे ।। ५३ ।।

अहो अहो देवगणाः सुरेन्द्र-
मुख्याः श्रृणुध्वं वचनं ममैतत् ।
विचेष्टते शंकर एष देव-
कार्याय सज्जः सकलं शुभाय ।। ५४ ।।

पुरा मयाकारि गिरीन्द्रपुत्र्याः
प्रतिग्रहोऽयं नियतात्मनापि ।
तत्रैष हेतुः खलु तद्भवेन
वीरेण यद् वध्यत एष शत्रुः ।। ५५ ।।

अत्रोपपन्नं तदमी नियुज्य
कुमारमेनं पृतनापतित्वे ।
निघ्नन्तु शत्रु सुरलोकमेष
भुनक्तु भूयोऽपि सुरैः सहेन्द्रः ।। ५६ ।।

इत्युदीर्य भगवान् स्वमात्मजं
घोरसंगरमहोत्सवोत्सुकम् ।
नन्दनेहि जहि देवविद्विषं
संयतीति निजगाद शंकरः ।। ५७ ।।

54. *b* T., Vi.—न्द्रमुखाः; so Bh.; others ममैते. *c* Bh.—शंकर एव—. *d* So T., Vi.; Bh., G.—सज्जः सकलैः शुभास्त्रैः; Vā-2, S. सज्जो भवतां सुताद्यैः.

55. *c* T., Vi. तत्रैकहेतुः. *d* T., Vi. यद्धन्यत—.

56. *a* Vi., T. अथोपपन्नं तदितो नियुज्य; Bh., G. अत्रोपपन्नं तदतो नियुज्य. *c* Vi., T. निहन्तु शत्रुं; Bh., G. निहत्य शत्रुं. *d* Bh., G. लभेत; T., Vi. पुनातु.

57. *a* Bh.—भगवांस्तमात्मजं. *c* So Bh., G., T., Vi.; written as नन्दने हि (but is = नन्दन + इहि); S., Vā-2 नन्दनं हि.

शासनं पशुपतेः स कुमारः
स्वीचकार शिरसावनतेन ।
सर्वथैव पितृभक्तिरतानाम्
एष एव परमः खलु धर्मः ।। ५८ ।।
असुरयुद्धविधौ विबुधेश्वरे
पशुपतौ वदतीति तमात्मजम् ।
गिरिजया मुमुदे सुतविक्रमे
न किमु नन्दति संयति वीरसूः ।। ५९ ।।
सुरपरिवृढः प्रौढं वीरं कुमारमुमापतेर्
बलवदमरारातिस्त्रीणां दृगञ्जनभञ्जनम् ।
जगदभयदं सद्यः प्राप्य प्रमोदपरोऽभवद्
ध्रुवमभिमते पूर्णे को वा मुदा न हि माद्यति ।। ६० ।।

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ कुमाराभ्यर्थनं नाम द्वादशः सर्गः ।।

58. *b* Bh., G.—सा विन—; so Vi. and T.

59. *b* Bh., G. वदति प्रियपुत्रकम्; Vi., T. वदति प्रियमात्मकम्. *d* So Vi., T.; Bh., G., Vā-1, S. सति न नन्दति का खलु वीरसूः.

60. *c* P-1, Vā-2—दभयपदं—; cp. the use of √भञ्ज् in भङ्क्त्वा in IX, 26*b*.

Colophon: Bh., G.: इति श्रीकुमारसंभवे........बालाभ्यर्थनं नाम द्वादशः सर्गः; T., Vi.: इति कुमारसंभवे कुमारसैनापत्यवर्णन नाम द्वादशः सर्गः; S.: इति श्रीकालिदासकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये कुमारसैनापत्यवर्णनं नाम द्वादशः सर्गः ।

॥ त्रयोदशः सर्गः ॥

प्रस्थानकालोचितचारुवेषः
स स्वर्गिवर्गैरनुगम्यमानः ।
ततः कुमारः शिरसानतेन
त्रैलोक्यभर्तुः प्रणनाम पादौ ॥ १ ॥

जहीन्द्रशत्रु समरेऽमरेश-
पदं स्थिरत्वं नय वीर वत्स ।
इत्याशिषा तं प्रणमन्तमीशो
मूर्धन्युपाघ्राय मुदाभ्यनन्दत् ॥ २ ॥

प्रह्वीभवन् नम्रतरेण मूर्ध्ना
नमश्चकाराङ्घ्रियुगं स मातुः ।
तस्याः प्रमोदाश्रुपयःप्रपूरस्
तस्याभवद् वीरवराभिषेकः ॥ ३ ॥

तमङ्कमारोप्य सुता हिमाद्रेर्
आश्लिष्य गाढं सुतवत्सला सा ।
शिरस्युपाघ्राय जगाद शत्रुं
जित्वा कृतार्थीकुरु वीरसू माम् ॥ ४ ॥

उद्दामदैत्येशविपत्तिहेतुः
श्रद्धालुचेताः समरोद्धुरः सः ।
आपृच्छ्य भक्त्या गिरिजागिरीशौ
ततः प्रतस्थेऽभि दिवं कुमारः ॥ ५ ॥

1. *d* Vā-2 त्रिलोक—.
3. *b* G., Vi. युगं स्वमातुः; Vā-2—युगाय मातुः. *c* Vā-2—पयः-प्रवृष्टि—; Bh.—श्रुपयःप्रवर्षः.
4. *b* Vā-2—लास्या. *d* Bh.—कृतार्थां कुरु.
5. *a* T., Vi. दैतेयवि—. *b* So T., Vi.; S., Vā-2., Bh. समरोत्सवस्य *d* Bh.—स्थे त्रिदिवं—.

देवं महेशं गिरिजां च देवीं
ततः प्रणम्य त्रिदिवौकसोऽपि ।
प्रदक्षिणीकृत्य सुरेशमुख्याः
सुराः समग्रास्तमथानुजग्मुः ॥ ६ ॥
अथ व्रजद्भिस्त्रिदशैरशेषैः
स्फुरत्प्रभामण्डलभासुरैस्तैः ।
नभो बभासे परितो विकीर्णं
दिवापि नक्षत्रगणैरिवोग्रैः ॥ ७ ॥
रराज तेषां व्रजतां सुराणां
मध्ये कुमारोऽधिककान्तिकान्तः ।
नक्षत्रताराग्रहमण्डलानाम्
इव त्रियामारमणो नभोऽन्ते ॥ ८ ॥
गिरीशगौरीतनयेन सार्धं
पुलोमपुत्रीदयितादयस्ते ।
उत्तीर्य नक्षत्रपथं मुहूर्तात्
प्रपेदिरे लोकमथात्मनीनम् ॥ ९ ॥
ते स्वर्गलोकं चिरकालदृष्टं
महासुरत्रासविशंवदत्वात् ।
सद्यः प्रवेष्टुं न विषेहिरे तत्-
क्षणं व्यलम्बन्त सुराः समग्राः ॥ १० ॥

6. *c* and *d*: So Bh. (—भिजग्मुः), G., T., Vi.; Vā-2 कृत्य च नाथपूर्वा सुराः समस्ता—; S. प्रदक्षिणीकृत्य च नाकनाथपूर्वाः समस्तास्तमथानुजग्मुः.

7. *a* T., Vi.—शैः सरोषैः. *b* Bh., G., T., Vi. स्फुरत्प्रभाभासुरमण्डलैस्तैः. *c* T., Vi. ततो बभासे परितोऽवकाशो दिवा—.

8. *b* G., Bh.—धिककान्तकान्तिः. *d* T. त्रियामादयितो नभोन्तः; so Vi., excepting नभोन्ते.

9. *c* Vi. मुहूर्तं; T. agrees with ours. *d* T., Vi.—कमथो मुनीनाम्.

10. *a* T., Vi. तं स्वर्ग—. *c* Vā-2, G., S., Vi.; T., Bh. तं क्षणं; T., Vi. सुराः समस्ताः.

पुरो भव त्वं न पुरो भवामि
नाहं पुरोगोऽस्मि पुरःसरस्त्वम् ।
इत्थं सुरास्तत्क्षणमेव भीताः
स्वर्गं प्रवेष्टुं कलहं वितेनुः ॥ ११ ॥
सुरालयालोकनकौतुकेन
मुदा शुचिस्मेरविलोचनस्य ।
दधुः कुमारस्य मुखारविन्दे
दृष्टिं द्विषत्साध्वसकातरां ते ॥ १२ ॥
सहेलहासच्छुरिताननेन्दुस्
ततः कुमारः पुरतो निविष्टः ।
स तारकापातमवेक्षमाणो
रणप्रवीरोऽभि सुरानवोचत् ॥ १३ ॥
भीत्यालमद्य त्रिदिवौकसोऽमी
स्वर्ग भवन्तः प्रविशन्तु सद्यः ।

11. *a* Vi. पुरोऽस्त तत्त्वं न—. *c* T., Vi. इत्थं द्विषा तेन कृते स्ववश्ये स्वर्गे; G., Bh. इत्थं द्विषा तेन हृता मिथस्ते स्वर्गं...

12. *a* T.:

सुरत्वरालोकनकौतुकेन मुदा सुविस्मेरविलोचनस्य ।
दधुः.................कातरास्ते ।

Bh. agrees with ours except in *b*: मुदा सुविस्मेरविलोचनान्ताः read by G.: मुदा सविस्मेरविलोचनान्तः....कातरां ते, and by S.: मुदा शुचिस्मेरविलोचनास्ते.....द्विषत्साध्वसकातरान्ताम् (="कातरान्तां भीतप्रान्ताम्" an illustration of how the commentators could explain anything in Sanskrit; the intended reading being कातरां ताम्).

13. *a* T. सहेलहासोद्धुरिता—. *b* S. पुरतो भविष्णुः. *c* S.—पातमपेक्षमाणो. *d* G., S.—रो हि—; G. agrees with ours except in हि.

14. *d* S. खलु दृष्टपूर्वः; T.—सुरो यः खलु कालदृष्टः; The use of √*daṃś* is familiar in this sense.

अत्रैव मे दृक्पथमेतु शत्रुर्
महासुरो वः खलु कालदष्टः ॥ १४ ॥
स्वर्लोकलक्ष्मीकचकर्षणाय
दोर्मण्डलं वल्गति यस्य चण्डम् ।
इहैव तच्छोणितपानकेलिम्
अह्नाय कुर्वन्तु शरा ममैते ॥ १५ ॥
शक्तिर्ममासावहतप्रचारा
प्रभावसारा सुमहःप्रसारा ।
स्वर्लोकलक्ष्मीविपदा सहारेः
शिरो हरन्ती दिशतान्मुदं वः ॥ १६ ॥
इत्यन्धकारातिसुतस्य दैत्य-
वधाय युद्धोत्सुकमानसस्य ।
सर्वं शुचिस्मेरमुखारविन्दं
गीर्वाणवृन्दं वचसा ननन्द ॥ १७ ॥
सान्द्रप्रमोदात् पुलकोपगूढः
सर्वाङ्गसंफुल्लसहस्रनेत्रः ।
तस्योत्तरीयेण निजाम्बरेण
निरूहणं चारु चकार शक्रः ॥ १८ ॥
घनप्रमोदाश्रुपरिप्लुताक्षैर्
मुखैश्चतुर्भिः प्रचुरप्रसादैः ।

15. *a* G. स्वर्गैकलक्ष्मी—; Bh. स्वर्गौकलक्ष्मी (=स्वर्गौक ?). *b* Bh., T.—लं यस्य बलातिचण्डम्.

16. *b* G., Bh. सुमहाप्रसारा. *c* So Bh., G. with सहारि(शिरो); Vā-2, S.—लक्ष्म्या विपदा—. *d* T., Vi. दिशतां सुखं वः.

17. *b* T., Vi., G.—बद्धोत्सवमानसस्य. *c* T., Vi., G., Bh. सुविस्मेरमुखा—.

18. *a* T., Vi. सान्द्रप्रमोदः पुलको—. *b* T., Vi. सर्वाङ्गसंलग्नसहस्र—. *d* So Bh.; T. निर्मञ्छनं; others निरुञ्छनं; cp. 21*c*.

19. *a* So T., Vi.; others—श्रुतरङ्गिताक्षैः. *b* T., Vi. प्रचुरप्रमोदः. *c* G. तमाचु—; T. विधिराब्धि—. *d* T. षट्सु शिरःषु—. So T. After this śloka T., Vi. have:

क्रमाच्चुचुम्बे विधिरादिवृद्धः
षडाननं षट्सु मुखेषु हर्षात् ॥ १९ ॥
तं साधु साध्वित्यभितः प्रशस्य
मुदा कुमारं त्रिपुरासुरारेः ।
आनन्दयन् वीर जयेति वाचा
गन्धर्वविद्याधरसिद्धसंघाः ॥ २० ॥
दिव्यर्षयः शत्रुविजेष्यमाणं
तमभ्यनन्दन् किल नारदाद्याः ।

दिव्यर्षयस्तस्य वचो वरार्थं
तदभ्यनन्दन् किल नारदाद्याः ॥ १९ ॥

T. numbers from घनप्रमोदाश्रु—up to नारदाद्याः as one śloka having six feet, while Vi. numbers these two lines as 20th. T. goes on:

ततः सुराः शक्तिधरस्य तस्या-
वष्टम्भतः साध्वसमुत्यजन्तः ।
आनन्दयन् वीर जयेति वाचा
गन्धर्वविद्याधरसिद्धसंघाः ॥ २० ॥ T. 21 Vi.

सुसाधु साध्वित्यभितः प्रशस्य
मुदा कुमारं त्रिपुरासुरारेः ।
निरुञ्छनं चक्रुरथोत्तरीयैश्
चामीकरीयैर्निजवल्कलैश्च ॥ 2 ॥ 22 Vi.

G. reads:

दिव्यर्षयस्तस्य वचो वरार्थ
समभ्यनन्दन् किल नारदाद्याः ।
निरुञ्छनं चक्रुरथोत्तरीयैश्
चामीकरीयैर्नवल्कलैश्च ॥ २० ॥

तं साधु साध्वित्यभितः प्रशस्य
मुदा कुमारं त्रिपुरासुरारेः ।
आनन्दयन् वीर जयेति वाचा
गन्धर्वविद्याधरसिद्धसंघाः ॥ २१ ॥

निरुञ्छनं चक्रुरथोत्तरीयैश्
चामीकरीयैर्नववल्कलैश्च ॥ २१ ॥
ततः सुराः शक्तिधरस्य तस्या-
वष्टम्भतः साध्वसमुत्सृजन्तः ।
उत्सेहिरे स्वर्गमनन्तशक्तेर्
गन्तुं वनं यूथपतेरिवेभाः ॥ २२ ॥
अथाभिपृष्ठं गिरिजासुतस्य
पुरंदरारातिवधं चिकीर्षोः ।
सुरा निरीयुस् त्रिपुरं दिधक्षोर्
इव स्मरारेः प्रमथाः समन्तात् ॥ २३ ॥
सुराङ्गनानां जलकेलिभाजां
प्रक्षालितैः संततमङ्गरागैः ।
प्रपेदिरे पिञ्जरवारिपूरां
स्वर्गौकसः स्वर्गधुनीं पुरस्तात् ॥ २४ ॥

ततः सुराः शक्तिधरस्य तस्या-
वष्टम्भतः साध्वसमुत्सृजन्तः ।
उत्सेहिरे स्वर्गमनन्तशक्त्यै
गन्तुं वनं यूथपतेरिवेभाः ॥ २२ ॥ So is Bh.

S. agrees with our reading and order of verses.

23. *a* T., Vi.—पृष्ठे. *b* T., Vi.—दरारातिजयं. After this T., Vi. have:

सुराङ्गनानां जलकेलिभाजां
कराहतैर्भीमतरैस्तरङ्गैः ।
आप्लावयन्तीं मुहुरालवाल-
श्रेणीस्तरूणां निजतीरजानाम् ॥

They omit *b*, *c*, *d* of 24th and *a* up to विहार—of the 25th by haplology; for obviously the eye of the scribe wandered from भाजां of 24*a* to—भाजां of 25*a* with the result that the intervening matter was dropped out. So it is in Bh.; and this fact alone should establish an intimacy between the two.

दिग्दन्तिनां वारिविहारभाजां
कराहतैर्भीमतरैस्तरङ्गैः ।
आप्लावयन्तीं मुहुरालवाल-
श्रेणीं तरूणां निजतीरजानाम् ।। २५ ।।
लीलारसाभिः सुरकन्यकाभिर्
हिरण्मयीभिः सिकताभिरुच्चैः ।
माणिक्यगर्भाभिरुपोहिताभिः
प्रकीर्णतीरां वरवेदिकाभिः ।। २६ ।।
सौरभ्यलुब्धभ्रमरोपगीतैर्
हिरण्यहंसावलिकेलिलोलैः ।
चामीकरीयैः कमलैर्विनिद्रैश्
च्युतैः परागैः परिपिङ्गतोयाम् ।। २७ ।।

25. *a* and *b* : T., Vi. :

दिग्दन्तिनां वारिविहारलीलां
कराहतैर्भीमवराहयूथैः ।
आशंसयन् सादरमद्रिपुत्री-
महेशपुत्राय पुरः पुरोगाः ।। २४ ।।

स कार्त्तिकेयः पुरतः परीतो
वियच्चरैर्लोलतरैस्तरङ्गैः ।
आप्लावयन्तीं मुहुरालवाल-
श्रेणीस्तरूणां गुरुतीरजानाम् ।। २५ ।।

So Bh. Obviously *c* and *d* of 24th and *a* and *b* of 25th are an awkward intrusion in our reading which seems original. S.—श्रेणिं.

26. *a* T., Vi. लोलालसाभिः; cp. I, 29*d*. *b* T., Vi. हिरण्यहंसाभिरुताभिरुच्चैः; G., Bh. हिरण्यजाभिः सिकताभिरुच्चै. *c* S., T., Vi.—गर्भाभिरुपाहिताभिः; others agree with Vā-2. *d* G.—तीराम्बरवेदिकाभिः.

27. *a* T., Vi.—भ्रमरावकीर्णैः. *d* T., Vi. परिपिञ्जतोयाम्.

कुतूहलाद् द्रष्टुमुपागताभिस्
तीरस्थिताभिः सुरसुन्दरीभिः ।
अभ्यूर्मिराजिप्रतिबिम्बिताभिर्
मुदं दिशन्तीं व्रजतां जनानाम् ।। २८ ।।
ननन्द सद्यश्चिरकालदृष्टां
विलोक्य शक्रः सुरदीर्घिकां ताम् ।
अदर्शयत् सादरमद्रिपुत्री-
महेशपुत्राय ततः पुरोगः ।। २९ ।।
स कार्त्तिकेयः पुरतः परीतः
सुरैः समस्तैः सुरनिम्नगां ताम् ।
अपूर्वदृष्टामवलोकमानः
सविस्मयः स्मेरविलोचनोऽभूत् ।। ३० ।।
उपेत्य तां रत्नकिरीटकोटि-
न्यस्ताञ्जलिर्भक्तिपरः कुमारः ।
गीर्वाणवृन्दैः प्रणुतां प्रणुत्य
नम्रेण मूर्ध्ना मुदितो ववन्दे ।। ३१ ।।
प्रणर्तितस्मेरसरोजराजिः
पुरः परीरम्भमिलन्महोर्मिः ।

28. *b* So Bh.; others तीरे स्थिताभिः; T., Vi. सुरकन्यकाभिः. *c* G., Bh. अत्यूर्मिराजि—; Vi. अभ्यूर्मिराजी—.

29. So Vā-2, P-1; Bh., G., S.; T., Vi. read:

ननन्द शक्रश्चिरकालदृष्टां
विलोक्य सद्यः सुरदीर्घिकां ताम् ।
अपूर्वदृष्टामिव लोकमानः
स विस्मयस्मेरविलोचनोऽभूत् ।। २१ ।।

Cp. note on 25th for confused reading of *c* and *d* of 29th and *a* and *b* of 30th.

31. *c* Bh., G. प्रणतां. *d* T., Vi. नमितो; G., Bh. प्रणतो.

32. *a* Bh. प्रनर्तित; T., Vi. प्रपाटितस्मेर—. *d* Vā-2, S.—गुहं स सरितः—; others as our text.

कपोलपालिश्रमवारिहारी
भेजे गुहं स्वःसरितः समीरः ॥ ३२ ॥
ततो व्रजन् नन्दननामधेयं
लीलावनं जम्भजितः पुरस्तात् ।
विभिन्नभग्नोद्धतशालसंघं
प्रेक्षांचकार स्मरशत्रुसूनुः ॥ ३३ ॥
सुरद्विषोपप्लुतमेवमेतद्
वनं बलस्य द्विषतो गतश्रि ।
इत्थं विचिन्त्यारुणलोचनोऽभूद्
भ्रूभङ्गदुष्प्रेक्ष्यमुखः स कोपात् ॥ ३४ ॥
निर्लूनलीलोपवनामपश्यद्
दुःसंचरीभूतविमानमार्गाम् ।
विध्वस्तसौधप्रचयां प्रमृष्ट-
वास्त्वेकसाराममरावतीं सः ॥ ३५ ॥
गतश्रियं वैरिवराभिभूतां
दशां सुदीनामभितो दधानाम् ।
नारीमवीरामिव तामवेक्ष्य
स गाढमन्तः करुणापरोऽभूत् ॥ ३६ ॥
दुश्चेष्टिते देवरिपौ सरोषस्
तस्यां विषण्णः समराय चोत्कः ।
तथाविधां तां स विवेश पश्यन्
सुरैः सुराधीश्वरराजधानीम् ॥ ३७ ॥

33. *a* T., Vi. ततो जवान्नन्दन—. *b* Bh.—वज्रभृतः पुर—. *c* So Vā-2; S.—भग्नोद्धृतशाल—; Bh., T., Vi.—भग्नोन्नतशाखिसंघं (=—संघं G.). For *d* cp. III, 71.

35. *b* T., Vi., Bh., G. असंचरीभूत—. *c* and *d*: So Bh., G.; T., Vi. विध्वस्तसौख्यप्रचयां प्रमृष्टविश्वैकसारा—; Vā-2, S.—सौधप्रचयां कुमारो विश्वैकसाराम—; cp. Rv. XVI, 10*a*. वास्तु = house.

36. *a* T., Vi. गर्भश्रियं; Bh. गतश्रियं वैरिपराभि—; G. गतश्रियं वैरि-वशाभि—. *d* So T., Vi.; others बाढ—; Bh., G. सबाष्पमन्तः—,

दैतेयदन्तावलदन्तघातैः
क्षुण्णान्तराः स्फाटिकहर्म्यपङ्क्तीः ।
महाहिनिर्मोकपिनद्धजालाः
स वीक्ष्य तस्यां विषसाद सद्यः ।। ३८ ।।
उत्कीर्णचामीकरपङ्कजानां
दिग्दन्तिदानद्रवदूषितानाम् ।
हिरण्यहंसव्रजवर्जितानां
विदीर्णवैडूर्यमहाशिलानाम् ।। ३९ ।।
आविर्भवद्बालतृणाञ्चितानां
तदीयलीलागृहदीर्घिकाणाम् ।
सुदुर्दशां वीक्ष्य विरोधिजातां
विषादवैलक्ष्यभरं बभार ।। ४० ।।
तद्दन्तिदन्तक्षतहेमभित्तिं
सुतन्तुजालाकुलरत्नजालम् ।
निन्ये सुरेन्द्रेण पुरोगतेन
स वैजयन्ताभिधमात्मसौधम् ।। ४१ ।।
निर्दिष्टवर्त्मा विबुधेश्वरेण
सुरैः समग्रैरनुगम्यमानः ।

38. *a* So Bh., G. (दन्ताल = दन्तावल ?), Vā-2 दैतेयदन्तावलि—; S. दैतेयदन्त्यावलि; T., Vi. दैत्येन्द्रदन्तावल—. *b* T., Vi. —न्तरस्फाटिक—. *d* So Vā-2, Bh., G., S.; others संवीक्ष्य.

39. *d* G., S.—वैदूर्य; Vi. तदीर्णवैडूर्य—; T. तदीयवैदूर्यम्—.

40. *a* So Vā-2, S., T., Vi.—ञ्चि—G., Bh.—वृतानां. *c* So Vā-2, T., Bh., G.; Vi.—वीक्ष्य विरोधिजा तां; S. स दुर्दशा वीक्ष्य विरोधिजानां.

41. *a* and *b*: Bh.—गेहभित्ति सुतन्तु—; G.—गेहभित्तिं; T., Vi., S. —हेमभित्ति सुतन्तु—; Vi. alone reads it as a compound; in case it is read separately we expect भित्तिं for which cp. —तोरण तम् in 43.

42. *c* and *d*: Bh., G.: स प्राविशत्तं विविधेन रत्नाच्छद्मेन; T., Vi.: स प्राविशत्तद्विविधात्मरश्मिच्छद्मेन.

स प्राविशत् तं विविधाश्मरश्मि-
च्छन्नेन सोपानपथेन सौधम् ।। ४२ ।।
निसर्गकल्पद्रुमतोरणाङ्कं
स पारिजातप्रसवस्रगाढ्यम् ।
दिव्यैः कृतस्वस्त्ययनं मुनीन्द्रैर्
अन्तःप्रविष्टप्रमदं प्रपेदे ।। ४३ ।।
पादौ महर्षेः किल कश्यपस्य
कुलादिवृद्धस्य सुरासुराणाम् ।
प्रदक्षिणीकृत्य कृताञ्जलिः सन्
षड्भिः शिरोभिः स नतैर्ववन्दे ।। ४४ ।।
स देवमातुर्जगदेकवन्द्यौ
पादौ तथैव प्रणनाम कामम् ।
मुनेः कलत्रस्य च तस्य भक्त्या
प्रह्वीभवन् शैलसुतातनूजः ।। ४५ ।।
स कश्यपः सा जननी सुराणां
तमेधयामासतुराशिषा द्वौ ।
तथा यथानेकजगज्जिगीषुं
जेता मृधे तारकमुग्रवीर्यम् ।। ४६ ।।
स्वदर्शनार्थं समुपेयुषीणां
स देवतानामदितिश्रितानाम् ।

43. *a* So T., Vi.; Bh., G.—द्रुमतोरणान्तं; others—तोरणं तं. *b* T., Vi.—स्रजाढ्यम्. *c* So S., Bh., G., Vā-2; T., Vi.—स्वस्त्ययनो—. *d* T., Vi. अन्तः कुमारः प्रमदं प्रपेदे; Bh., G. अन्तः प्रविश्य प्रमदं प्रपेदे.

44. *c* and *d*: T., Vi.—लिः स षड्भिः शिरोभिर्विनतैर्ववन्दे.

46. *b* T., Vi. द्वे. *c* Vi., T. यथानयानेक—. *d* Bh.—मुग्रवीर्यः.

47. *a* T., Vi. तद्दर्शनार्थं. *c* T., Vi. विनयेन तास्तम्. Bh., G. have:

तद्दर्शनार्थं समुपेयुषीणां स देवतानामदितेः सुतानाम् ।
पादौ ववन्दे विनयेन तास्तमाशीर्वचोभिर्गुहमभ्यनन्दन् ।।

पादौ ववन्दे पतिदेवतास्तम्
आशीर्वचोभिः पुनरभ्यनन्दन् ॥ ४७ ॥
पुलोमपुत्रीं विबुधाधिभर्तुस्
ततः शचीं नाम कलत्रमेषः ।
नमश्चकार स्मरशत्रुसूनुस्
तमाशिषा सा समुपाचरच्च ॥ ४८ ॥
अथादितीन्द्रप्रमदाः समस्तास्
तं मातरः सप्त घनप्रमोदाः ।
उपेत्य भक्त्या नमते महेश-
पुत्राय तस्मै ददुराशिषस्ताः ॥ ४९ ॥
समेत्य सर्वेऽपि मुदं दधाना
महेन्द्रमुख्यास् त्रिदिवौकसोऽत्र ।
आनन्दकल्लोलितमानसास्तं
समभ्यषिञ्चन् पृतनाधिपत्ये ॥ ५० ॥
सकलविबुधलोकः स्रस्तनिःशेषशोकः
कृतरिपुविजयाशः प्राप्तयुद्धावकाशः ।

48. *b* Bh., G.—शचीनाम कलत्रमत्र; T., Vi. शची नाम कलत्रमत्र G. *d* Bh., G.—सा समुपाचचार.

49. Vi. reads:

अथादितीन्द्रप्रमुखाः समेताः स मातरः सप्त घनप्रमोदाः ।
उपेत्य भक्त्या नमति स्म शर्वपुत्राय तस्मै ददुराशिषस्ताः ॥

Note the use of मातरः as accusative here; Bh. अथादितीन्द्रप्रमदासमेतास्तं; rest as ours except in—आशिषः प्राक्; G.—प्रमदाः समेता; rest as Bh.

50. *a* Vi., T. सर्वे मुदमादधाना. *c* and *d*:—मास्ते तमभ्य—; S., Vā-2 —मानसं तम्.

51. *b* Vi.—युद्धा—. *c* So Bh., G., T., Vi.; S., Va-2 अजनि.

अकृत हरसुतेनानन्तवीर्येण तेना-
खिलविबुधचमूनां प्राप्य लक्ष्मीमनूनाम् ॥ ५१ ॥

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ कुमाराभिषेको नाम त्रयोदशः सर्गः ॥

Colophon: Vi.—इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कवीन्द्रकालिदासकृतौ कुमारसैनापत्याभिषेको नाम त्रयोदशः सर्गः; so T.; Bh. इति कुमारसंभवे महाकाव्ये कालिदासकविकृतौ कुमाराभिषेको नाम त्रयोदशः सर्गः; so G.; S.—कुमारसैनापत्याभिषेको नाम . . . .

॥ चतुर्दशः सर्गः ॥

रणोत्सुकेनान्धकशत्रुसूनुना
समं प्रयुक्तैस् त्रिदशैर्जिगीषुणा ।
महासुरं तारकमूर्जितद्विषं
प्रसह्य हन्तु समनह्यत द्रुतम् ॥ १ ॥
स दुर्निवारं मनसोऽतिवेगिनं
जयश्रियः संयमनं सुदुःसहम् ।
विजित्वरं नाम ततो महारथं
धनुर्धरः शक्तिधरोऽध्यरोहत ॥ २ ॥
सुरालयश्रीविपदां निवारणं
सुरारिसंपत्परितापकारणम् ।
केनापि दध्रेऽस्य विरोधिदारणं
सुचारु चामीकरघर्मवारणम् ॥ ३ ॥
शरच्चरच्चन्द्रमरीचिरोचिभिः
स वीज्यमानो वरचारुचामरैः ।
पुरःसरैः किंनरसिद्धचारणैः
रणेच्छुरस्तूयत वाग्भिरुल्बणैः ॥ ४ ॥
प्रयाणकालोचितचारुवेषभृद्
वज्रं वहन् पर्वतपक्षदारणम् ।

1. *b* Bh., G., Vi., T. स्वयं; Vi., T. जयेषुणा *c* Vi., T. संज्ञितं; S., Vā-2 संज्ञकं; we follow G., Bh.
2. *b* So Bh., G.; S., Vā-2 संनयनं; T., Vi. संगमनं. *c* S. तदा महा—. *d* S., Va-2—ध्यरोहयत्.
3. *c* Bh., G., Vi., T. विरागदा—. *d* Vi.—धर्म—.
4. *a* So G., S., P-1, Vā-2;—रच्चलच्च—Bh.; शरद्वलच्च—T., Vi.; so S. *b* Bh., G. सुवी—. *d* Vi., T. रणोत्सुकोऽस्तूयत वाग्भिरुच्चकैः; Bh., G. स षण्मुखोऽस्तूयत वाग्भिरुच्चकैः.
5. *a* So Vi., T., P-1, Vā-2, S.; Bh., G.—वेषो. *c* Bh., G., Vi., T.—वणं. *d* T., Vi.—मभ्यगात्.

ऐरावतं स्फाटिकशैलसोदरं
ततोऽधिरुह्य द्युपतिस्तमन्वगात् ।। ५ ।।
तमन्वगच्छद् गिरिशृङ्गसोदरं
मदोद्धतं मेषमधिष्ठितः शिखी ।
विरोधिविद्वेषरुषाधिकं ज्वलन्
महो महीयस्तरमायुधं दधत् ।। ६ ।।
नवेन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहं
विषाणविध्वस्तमहापयोधरम् ।
अधिष्ठितः कासरमुद्धुरं मुदा
वैवस्वतो दण्डधरस्तमन्वगात् ।। ७ ।।
मदोद्धतं प्रेतमथाधिरूढवांस्
तमन्धकद्वेषितनूजमन्वगात् ।
महासुरद्वेषविशेषभीषणः
सुरोषणश्चण्डरणाय नैर्ऋतः ।। ८ ।।
नवोद्यदम्भोधरघोरदर्शने
युद्धोपरूढो मकरे महत्तरे ।

6. *b* Vi., T., G., Bh.—दोद्धुरं repeated in 7th ; Va-2 महोद्धतं. *d* Vi., T. महामहौजस्तरसा युधे दधे; Bh., G. महो महीयस्तरमादधद्युधि.

7. Vi., T. read:

नवेन्द्रनीलाचलचण्डविग्रहे विषाणविध्वस्तमहाशिलोच्चये ।
स्थितोऽतिमत्ते महिषेऽसुभीषणो रणोत्सुको दण्डधरस्तमभ्यगात् ।।

Bh., G. नवेन्द्रनीलोचितचण्डविग्रहं ; rest as ours.

8. Bh., G. : मदोद्धतप्रेतवराधिरूढवांस्त..........मन्वगात् ।
Vi., T. have : मदोद्धतः प्रेतवराधिरूढस्त........मभ्यगात् ।
d Bh. सरोषण—.

9. *a* T., Vi. have:

नवोदयास्तोरणघोरदर्शनं युधेऽधिरूढो मकरं महत्तरम् ।
दुर्वारपाशो वरुणो रणोल्बणं तम............ ।।

दुर्वारपाशो वरुणो रणोल्बणस्
तमन्वियाय त्रिपुरान्तकात्मजम् ॥ ९ ॥
दिगम्बराद्रिक्रमणोल्बणं क्षणान्
मृगं महीयांसमरुद्धविक्रमम् ।
अधिष्ठितः संगरकेलिलालसो
मरुन् महेशात्मजमभ्यगाद् द्रुतम् ॥ १० ॥
विरोधिनां शोणितपारणैषिणीं
गदामनूनां नरवाहनो वहन् ।
महाहवाम्भोधिविगाहनोद्धतं
यियासुमभ्यागमदीशनन्दनम् ॥ ११ ॥
महाहिनिर्बद्धजटाकलापिनो
ज्वलत्त्रिशूलप्रबलायुधा युधे ।
रुद्रास्तुषाराद्रिसमं महावृषं
ततोऽधिरूढास्तमयुः पिनाकिनः ॥ १२ ॥
अन्येऽपि संनह्य महाहवोत्सव-
श्रद्धालवः स्वर्गिगणास्तमन्वयुः ।

G. has:

नवोदयाम्भोधरघोरदर्शने युद्धेऽधिरूढो मकरं महत्तरम् ।
दुर्वार. . . . . .ल्बणस्त. . . . . ॥

Bh. नवोदयाम्भोधरघोरदर्शनो—; rest as G. *b* S. युद्धाय रूढो; rest as ours.

10. *a* S.—राधिक्र—; others agree with ours. *c* Vi., T.—लालसं.

11. *a* P-1, Vā-2 विग्रहपारणैषि णीं (=विग्रहदारणैषिणीं ?); but cp. Rv. II, 39 उपस्थिता शोणितपारणा मे. *c* Bh.—म्भोधिविगाहमानो. *d* So Vi., T.; Bh., S., Vā-2—मन्वाग—.

12. *b* Vi., T., G., Bh.—प्रवरायुधा युधि. *c* Bh., G., Vi., T. रुषातुषारा—; so P-1, Vā-2; others—सखं.

13. *a* Vi., T. महामहोत्सवश्रद्धा—; S. महारणोत्सवश्रद्धालवः with which agree P-1, Vā-2. But the confused reading of Vi.,

स्ववाहनानि प्रबलान्यधिष्ठिताः
प्रमोदविस्मेरमुखाम्बुजश्रियः ॥ १३ ॥
उद्दण्डहेमध्वजदण्डसकुलाश्
चञ्चद्विचित्रातपवारणोल्बणाः ।
चलद्घनस्यन्दनघोषभीषणाः
करीन्द्रघण्टारवचक्रिचीत्कृताः ॥ १४ ॥
स्फुरद्विचित्रायुधकान्तिमण्डलैर्
उद्द्योतिताशावलयाम्बरान्तराः ।
दिवौकसां सोऽनुवहन् महाचमूः
पिनाकपाणेस्तनयस्ततो ययौ ॥ १५ ॥
कोलाहलेनोच्छलता दिवौकसां
महाचमूनां गुरुभिर्ध्वजव्रजैः ।
घनैर्निरुच्छ्वासमभूदनन्तरं
दिङ्मण्डलं व्योमतलं महीतलम् ॥ १६ ॥
सुरारिलक्ष्मीपरिकम्पहेतवो
दिक्चक्रवालप्रतिनादमेदुराः ।
नभोऽन्तकुक्षिंभरयो घनस्वना
निहन्यमानैः पटहैर्वितेनिरे ॥ १७ ॥
प्रमथ्यमानाम्बुधिगर्जितर्जनैः
सुरारिनारीगणगर्भपातनैः ।

T. shows महाहवोत्सव—to be the original reading. *c* Vi., T. प्रवराण्य—.

14. *b* So Vi., T., G., Bh.; others—णोज्ज्वलाः. *c* Vi., T. घनाघनाः स्य—. *d* So P-1, Vā-2; others—चण्ड—.

15. *a* Vi., T., Bh.—कान्तिकन्दलैः. *b* G., Bh.—म्बरावराः. *c* G. omits *c* and *d*.

16. *a* So G., Vi., T., Bh.; others नोच्चलतां; cp. 28*a*. *b* Vi.—ध्वजाग्रैः; T. ध्वजाग्रकैः. *c* G., Vi., T., Bh.—दलंतरां.

18. *a* and *b*: Vi., T. प्रमथ्यमानार्णवगर्जितस्वनैर्वरारिनारी—; Bh., G. प्रमथ्यमानाम्बुधिगर्जितस्वनैः सुरारिनारी—(गर्जि muttering of clouds or thunders). *c* Vi., T.—कुलैरिवाकुलैः.

नभश्चमूधूलिकुलैरिवाकुलं
ररास गाढं पटहप्रतिस्वनैः ॥ १८ ॥
क्षुण्णं रथैर्वाजिभिराहतं खुरैः
करीन्द्रकर्णैः परितः प्रसारितम् ।
धुतं ध्वजैः काञ्चनशैलजं रजो
वातैर्हृतं व्योम समारुहत् क्षणात् ॥ १९ ॥
खातं खुरै रथ्यतुरंगपुंगवैर्
उपत्यकाहाटकमेदिनीरजः ।
गतं दिगन्तान् मुखरैः समीरणैः
सुविभ्रमं भूरि बभार भूयसा ॥ २० ॥
अधस्तथोर्ध्वं पुरतोऽथ पृष्ठतो-
ऽभितोऽपि चामीकररेणुरुच्चकैः ।
चमूषु सर्पन् मरुदाहतोऽहरन्
नवीनसूर्यस्य च कान्तिवैभवम् ॥ २१ ॥
वातोद्धतं काञ्चनभूमिजं रजो
बभौ दिगन्तेषु नभस्तले स्थितम् ।
अकालसंध्याघनरागपिङ्गलं
घनं घनानामिव वृन्दमुद्यतम् ॥ २२ ॥
हेमावनीषु प्रतिबिम्बमात्मनो
मुहुर्विलोक्याभिमुख महागजा. ।

19. *a* Vi., T. क्षिप्तं. *c* Vi., T. धृत घनैः. *d* Bh., G. व्योम समासदत्; Vi., T. ससार तत् क्रमात्.

20. *a* Vi. खरैः. *b* So Vā-2, S., Vi., T., Bh., G. उपत्यकानां कनकस्थलीरजः. *c* Vi., T., G., Bh. प्रखरैः. *d* Vi., T., G., Bh. दाहभ्रमं.

21. *d* Vi., T. तत्कालबालातपवैभव बहु; Bh., G. तत्कालबालारुणवैभवं बहु.

22. *a* Vi. बलोद्धतं; T., S. बलोद्धृतं. *c* Vi., T., Bh., G.—पिञ्जित. *d* Bh., G. दण्डमु—.

23. *a* Bh. हैमावतीषु. *c* and *d*: S. agrees with ours except in प्रहृतानि; Vi.—भ्रमेण दण्डप्रकाण्डप्रकृतानि तेनिरे; T.—भ्रमेण ते

रसातलोत्तीर्णगजभ्रमात् क्रुधा
दन्तप्रकाण्डप्रहृतानि तेनिरे ।। २३ ।।
सुजातसिन्दूरपरागपिञ्जरैः
कलं चलद्भिः सुरसैन्यसिन्धुरैः ।
शुद्धासु चामीकरशैलभूमिषु
नादृश्यत स्वं प्रतिबिम्बमग्रतः ।। २४ ।।
इति क्रमेणामरराजवाहिनी
महाहवाम्भोधिविलासलालसा ।
अवातरत् काञ्चनशैलतो द्रुतं
कोलाहलाकृत्तविधूतकन्दरा ।। २५ ।।
महाचमूनां करिचण्डचीत्कृतैर्
विलोलघण्टाक्वणितोपबृंहितैः ।
सुरेन्द्रशैलेन्द्रमहागुहाशयाः
सिंहा महास्वप्नसुखं न तत्यजुः ।। २६ ।।
गंभीरभेरीध्वनितैर्भयंकरैर्
महागुहान्तप्रतिनादमेदुरैः ।

दन्तप्रकाण्डप्रहृतानि तेनिरे; Bh.—भ्रमात् क्रुधा दण्डप्रकाण्डप्रहृतानि तेनिरे; G.—भ्रमात् क्रुधा दन्तप्रकाण्डप्रहृतानि तेनिरे; difference between T. and Vi. on the one hand and Bh. and G. on the other may be noted.

24. *d* T., Vi. व्यदृश्यत.

25. *b* So S., P-1, Vā-2; others—हवारम्भवि—; cp. XV, 7. *d* So Vi.; T.—लावृत्ति—; G., Bh.—लाकूतवि—; S., P-1, Vā-2 —लाक्रान्तवि—(आकृत्त = enclosed).

26. *a* So Vi., T., Bh. and G.; S., P-1, Vā-2 have:

महाचमूस्यन्दनचण्डचीत्कृतैर्विलोलघण्टेभपतेश्च बृंहितैः ।
सुरेन्द्रशैलेन्द्रमहागुहाशयाः सिंहा महत्स्वप्न....... ।।

For चण्डचीत्कृतैः cp. 14*d*. D. नितत्यजुः? cp. 29*d*.

27. *b* So Bh.; others गुहान्तः—; cp. 29: गुहागृहान्तात्. *c* So G., Bh., S., P-1, Vā-2; T., Vi. गुरुनाद—. *d* T.—तापि किम्.

महारथानां गुरुनेमिनिःस्वनैर्
अनाकुलैस्तैर्मृगराजताजनि ॥ २७ ॥
समुच्छ्रितेन त्रिदिवौकसां महा-
चमूरवेणाद्रितटान्तदारिणा ।
प्रपेदिरे केसरिणोऽधिकं मदं
स्ववीर्यलक्ष्मीमृगराजतावशात् ॥ २८ ॥
भिया सुरानीकविमर्दजन्मना
विदुद्रुवुर्दूरतरं द्रुतं मृगाः ।
गुहागृहान्ताद् बहिरेत्य हेलया
तस्थुर्विशङ्कं नितरां मृगाधिपाः ॥ २९ ॥
विलोकिताः कौतुकिनामरावती-
जनेन जुष्टप्रमदेन दूरतः ।
सुराचलप्रान्तभुवः प्रपेदिरे
सुविस्तृतायाः प्रसरं सुसैनिकाः ॥ ३० ॥
भुवं विगाह्य प्रययौ महाचमूः
क्वचिन्न मान्ती महतीं दिव खलु ।

28. *a* So Vi., T., Bh., G.; S., P-1, Vā-2 समुत्थितेन. *a* and *b* : Vi., T.—कसां चमूरवेण तेनाद्रितटान्तदारिणा. *d* Vi., T., G., Bh. स्ववीर—.

29. *c* Vi., T. गुहागृहान्तानभिसृत्य हेलया तस्थुर्विनिःशङ्कतरा मृगाधिपाः; G., Bh. agree in *c* with ours but in *d* with Vi. and T. *c* Bh., G. लीलया.

30. *a* Bh., T.—किता. *b* Vi. दुष्टं प्रमदेन; T., G. जातप्रमदेन. *c* and *d* : Vi., T., G. and Bh. read: सुराचलप्रान्तभुवि प्रपेदिरे सुविस्तृतायां प्रसर न सैनिकाः ।

31. S. reads this śloka after 39th, where it seems out of place. *b* Vi., T., G. दिवमभ्यगात् ततः; Bh. ततो न मान्ती दिवमभ्यगात्ततः. *c* and *d*: G., Bh. agree with ours except in विकान्दि—, while S. has निर्भरात् (in *c*); Vi. and T. read in *c* and *d* : अखर्वगन्धर्वपुरोदयभ्रम बभार भूम्ना सुतरामितस्ततः.

सुसंकुलायामपि तत्र निर्भरा
किं कांदिशीकत्वमवाप नाकुला ॥ ३१ ॥
पीतासितारक्तसितैः सुराचल-
प्रान्तस्थितैर्धातुरजोभिरम्बरम् ।
अयत्नगन्धर्वपुरोदयभ्रमं
बभार भूम्नोत्पतितैरितस्ततः ॥ ३२ ॥
महास्वनः सैन्यविमर्दसंभवः
कर्णान्तकूलंकषतामुपेयिवान् ।
पयोनिधेः क्षुब्धतरस्य मन्थनो
बभूव भूम्ना भुवनोदरंभरिः ॥ ३३ ॥
महागजानां गुरुबृंहितैस्ततैः
सुहेषितैर्घोरतरैश्च वाजिनाम् ।
घनै रथानां गुरुचण्डचीत्कृतैस्
तिरोहितोऽभूत् पटहस्य निःस्वनः ॥ ३४ ॥
महासुराणामवरोधयोषितां
कचाक्षिपक्ष्मस्तनमण्डलेष्वलम् ।
ध्वजेषु नागेषु रथेषु वाजिषु
क्षणेन तस्थौ सुरसैन्यजं रजः ॥ ३५ ॥
घनैर्विलोक्य स्थगितार्कमण्डलैश्
चमूरजोभिर्निचितं नभस्तलम् ।

The point is that the scribes of Vi. and T. omit *c* and *d* of 31 and *a* and *b* of 32 and have thereby joined 31 and 32.

32. Vi., T. omit this śloka. *a* and *b*: Bh. पीतासितं रक्तसितं सुराचलप्रान्तोत्थितैर्धा—; so is G. in *b* but in *a* it agrees with ours. *c* G., Vi. अखर्वं. *d* G., Vi. भूम्ना सुतरामितस्ततः; Bh.—भूम्ना नितरा—; Bh. omits this śloka.

33. *c* So G., T., Vi.; S., P-1, Vā-2 वर्धनो.

34. *c* G., Bh., Vi., T. चलचण्डचीत्कृतैः.

35. *b* So Vā-2, P-1, Bh.; Vi.—षु; G., T.—षु च; so is S.

36. *a* Vi., T. चलै—. *c* Vi. अवापि.

अयायि हंसैरभि मानसं घन-
भ्रमेण सानन्दमनर्ति केकिभिः ।। ३६ ।।
सान्द्रैः सुरानीकरजोभिरम्बरे
नवाम्बुदानीकनिभैरभिश्रिते ।
चकासिरे स्वर्णमया ध्वजव्रजाः
परिस्फुरन्तस्तडितां गणा इव ।। ३७ ।।
विलोक्य धूलीपटलैर्भृतं भृशं
द्यावापृथिव्योरलमन्तरं महत् ।
किमूर्ध्वतोऽधः किमधस्त ऊर्ध्वतो
रजोऽभ्युपैतीति जनैरतर्क्यत ।। ३८ ।।
नोर्ध्वं न चाधो न पुरो न पृष्ठतो
न पार्श्वतोऽभूत् खलु चक्षुषो गतिः ।
सूच्यग्रभेद्यैः पृतनारजश्चयैर्
आच्छादितप्राणिगणस्य सर्वतः ।। ३९ ।।
दिगन्तदन्तावलदानहारिभिर्
विमानरन्ध्रप्रतिनादमेदुरैः ।
अनेकवाद्यध्वनितैरनारतैर्
जगर्ज गाढं गुरुभिर्नभस्तलम् ।। ४० ।।

37. *a* Bh., G. सान्द्रे सुरानीकरजोभिरम्बरे. *b* T., Vi नवाम्बुदानीकविलासिभिःश्रिते; Bh., G. नवाम्बुदानीकनिभैरभिस्तुतैः. *c* So Bh., G.; T., Vi.—स्वर्णमयध्वजव्रजाः; Vā-2—स्वर्णमया महाध्वजाः; so S. with चकाशिरे.

38. *c* Vi., T.—धस्तदू—.

39. *b* So Bh., Vi., T., G.; S., Vā-2—षोर्ग—. *c* Vi., T.—ग्रभिन्नैः; Vi., T., G.—रजोभरैः; Bh.—भेद्यैः पृतनारजोभिः सुनिर्भरैः प्राणिगणस्य सर्वतः. *d* Vi., T. सुनिर्भरं; G. सुनिर्भरैः, Vā-2 आच्छादिता प्रा—.

40. *a* S. दन्त्यावलि; so P-1, Vā-2. *c* Vi., T.—वाद्ध्व —.

उद्दामदानद्विपवृन्दबृंहितैर्
नितान्तमुत्तुङ्गतुरंगहेषितैः ।
चलद्घनस्यन्दननेमिनिःस्वनैर्
अभून्निरुच्छ्वासमिवाकुलं जगत् ।। ४१ ।।
महागजानां गुरुभिस्तु गर्जितैर्
विलोलघण्टारणितै रणोल्बणैः ।
वीरप्रणादैः प्रमदप्रमेदुरैर्
वाचालतामादधिरेतरां दिशः ।। ४२ ।।
दन्तीन्द्रदानद्रववारिवीचिभिः
सद्योऽपि नद्यो बहुधा पुपूरिरे ।
धरारजोभिस्तुरगक्षतैर्भृता
याः पङ्कतामेत्य रथैः स्थलीकृताः ।। ४३ ।।
निम्नाः प्रदेशाः स्थलतामुपागमन्
निम्नत्वमुच्चैरपि सर्वतश्च तैः ।

41. *a* Vi.—द्विपबृंहितैस्तैः; T.—द्विपबृंहितैः शतैः. *c* T., Vi.—लद्ध्वजस्य—; cp. 14th चलद्घन—. *d* Vi.—समथाकुल तत्; Bh., G—समथाकुल जगत्; T.—समथाकुलं नभः.

42. *b* Vi., T. रणोज्ज्वलैः, but cp. 9th रणोल्बण and 14—वारणोज्ज्वलाः; ours with variant वारणोल्बणाः. *c* Vi., T. वीरप्रभेदैः.

43. *a* Vi., T., G.—दानाम्बुधि—; Bh.—दानद्रुतवारि—. *b* Vi., T. बहु ताः. *c* and *d* : So G.; Vā-2, P-1 धारा रजोभिः; Vi., T. read:

धारारजोभिस्तुरगैः क्षितिर्भृता या पङ्कतामेत्य रथैः स्थलीकृता ।।

Bh. :

धारारजोभिस्तुरगक्षतैर्भृतं वाः पङ्कतामेत्य रजस्वलीकृतम् ।

S. :

धारारजोभिस्तुरगैः क्षतैर्भृता या. . . . . ।

44. *a* T., Vi. निम्नप्रदेशाः—. *b* (तैः = क्षतैः रजोभिः) Bh., G. सर्वतस्थलाः; T., Vi. सर्वतः स्थलम्; S. सर्वतश्च ते. *c* Vi.—मानां; so Vi. and T.; G., Bh. read: तुरंगमाणां व्रजतां खुरैः क्षता रथैर्गजेन्द्रैः परितः समीकृताः. With this agree S., P-1, Vā-2.

तुरंगमाणां व्रजतां खुरैः क्षिती
रथैर्गजेन्द्रैः परितः समीकृता ॥ ४४ ॥
नभो दिगन्तप्रतिघोषभीषणैर्
महामहीभृत्तटदारणोल्बणैः ।
पयोधिनिर्धूननकेलिभिर्जगद्
बभूव भेरीध्वनितैः समाकुलम् ॥ ४५ ॥
इतस्ततो वातविधूतिचञ्चलैर्
नीरन्ध्रिताशागगनैर्ध्वजांशुकैः ।
लक्षैः क्वणत्काञ्चनकिङ्किणीकुलैर्
अमज्जि धूलीजलधौ नभोगते ॥ ४६ ॥
घण्टारवै रौद्रतरैर्निरन्तरैर्
विसृत्वरैर्गर्जरवैः सुभैरवैः ।
मत्तद्विपानां प्रथयांबभूविरे
न वाहिनीनां पटहस्य निःस्वनाः ॥ ४७ ॥
करालवाचालमुखाश्चमूस्वनः
त्रस्ताम्बरा वीक्ष्य दिशो
तिरोबभूवे गहने दिनेश्वरो
रजोऽन्धकारे परितः कुतोऽप्यसौ ॥ ४८ ॥

45. *c* Bh. पयोविनिर्धूनन—; Vi.—निर्धूतक—. *d* Vi., T., G. —रीस्वनितैः.

46. *a* So Bh., G.; others—विधूत—. *b* So Bh.; G., Vā-2 नीरन्ध्रिताशागमनै—; Vi., T.—रारोधिताशागगनैः. *c* G, Bh. चलत्क्वण—; Vi. लक्षक्वणत्का—; T. लघुक्वणत्का—. *d* So Vā-2, S.; others—गतैः.

47. *a* So Vi., T., G., Bh.; others निरन्तरं. *c* Vi., T., G., Bh. मदद्वि—.

48. *a* Vi., T. करालवाचालरवैश्चमूरवैः; Bh.—वाचालमुखैश्चमूस्वनैः *b* Bh. त्रस्तां धरां वीक्ष्य—. *c* and *d*: S., P-1, Vā-2: तिरोबभूवे गहनैर्दिनेश्वरो रजोऽन्धकारैः परितः कुतोऽप्यसौ; G., Bh. agree with ours except in गगने (for गहने); P-1, Vā-2 दिवेश्वरो. बभूवे ?

आक्रान्तपूर्वा रभसेन सैनिकैर्
दिगङ्गना व्योमरजोऽभिरूषिता ।
भेरीरवाणां प्रतिशब्दितैर्घनैर्
जगर्ज गाढं घनमत्सरादिव ॥ ४९ ॥
गुरुसमीरसमीरितभूधरा
इव गजा गगनं विजगाहिरे ।
गुरुतरा इव वारिधरा रथा
भुवमितीह विवर्त इवाभवत् ॥ ५० ॥
बलवदसुरलोकानल्पकल्पान्तकाले
निरवधय इवाम्भोराशयो घोरघोषाः ।
गुरुतरपरिमज्जद्भूभृतो देवसेना
ववृधुरपि सुपूर्णा व्योमभूम्यन्तराले ॥ ५१ ॥

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ देवसेनाप्रयाणवर्णनं नाम चतुर्दशः सर्गः ॥

49. So P-1; others दू—. *d* So S., P.1, Vā-2; Vi., T., G., Bh. गुरुम—.

50. *c* Vi. has: गुरुतरा इव वारिधरा धरो भुवमतीह विमर्द इवाभवन्; while T. reads: गुरुतरा बहुबारिभराद् घना भुवमतीह नमन्त इवाभवन्. Note difference between Vi. and T.

51. *a* Vi, T. वरतरसुरलोकानल्पसंहारकाले. *b* Bh.—घोरघोराः. *d* Vi., T. ववृषुरपि सुपूर्णव्योमभूम्यन्तरालाः. G. has ववृधुरपि समाना व्योमभूम्यन्तराले; while Bh. has ववृधुरपि समाना व्योम्नि भूम्यन्तराले.

Colophon: Vi., T. इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कवीन्द्रकालिदासकृतौ सेनाप्रयाणं नाम चतुर्दशः सर्गः; G. इति श्रीकुमार.........सुरसेनाप्रयाणं नाम चतुर्दशः सर्गः; S...... ..सेनाप्रयाण नाम......; Bh. इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कालिदासकविकृतौ सुरलोकप्रयाणं नाम चतुर्दशः सर्गः; S......देवसेनाप्रयाण नाम. .

॥ पञ्चदशः सर्गः ॥

मेनापतिं नन्दनमन्धकद्विषो
युधे पुरस्कृत्य बलस्य शात्रवः ।
सैन्यैरुपेतीति सुरद्विषां पुरोऽ-
भूत् किंवदन्ती हृदयप्रकम्पिनी ॥ १ ॥
चमूपतिं मन्मथमर्दनात्मजं
विजित्वरीभिर्विजयश्रिया श्रितम् ।
श्रुत्वा सुराणां पृतनाभिरागतं
चित्ते चिरं चुक्षुभिरे महासुराः ॥ २ ॥
समेत्य दैत्याधिपतेः पुरः स्थिताः
किरीटबद्धाञ्जलयः प्रणम्य ते ।
न् मन्मथदूनसूनुना
जम्भजितं सहागतम् ॥ ३ ॥
दासीकृताशेषजगत्त्रयं न मां
जिगाय युद्धे कतिशः शचीपतिः ।
गिरीशपुत्रस्य बलेन साप्रतं
ध्रुवं विजेतेति सकाकु सोऽहसत् ॥ ४ ॥
ततः क्रुधा विस्फुरिताधरच्छदः
स तारको दर्पितदोर्बलोद्धतान् ।

1. *b* Vi., T., G., Bh. युद्धे. *d* Vi., T.—यस्य कम्पिनी.
2. *a* Vā-2 चमूप्रभु. *b* Vi., T., Bh.—त्वराभि—. *c* Bh.—भिरावृतम्. *d* Vi., T. चित्तैः.
3. *a* So Vi., T., G., Bh.; S., P-1, Vā-2—पुरे. *c* So P-1, Vā-2;—मन्मथशत्रुसूनुना T., Vi., G. *c* and *d*: Bh.—शत्रुसूनुं युयुत्सुना जम्भजिता सहागतम्. *d* G.—समा—.
4. *a* So Bh., G., S.; others—तु मां. *d* So Vā-2, S.; Bh, G., T. स काकुतोऽहसत्.
5. So Bh.; others—धराधरः. *b* G., Bh.—लो निजान्; T.—लो बलात्. *c* G., Bh., T. युद्धे.

युधे त्रिलोकीजयकेलिलालसः
सेनापतीन् संनहनार्थमादिशत् ॥ ५ ॥

महाचमूनामधिपाः समन्ततः
संनह्य सद्यः सुतरामुदायुधाः ।
तस्थुर्विनम्रक्षितिपालसंकुले
तदङ्गणद्वारि बहिः प्रकोष्ठके ॥ ६ ॥

स द्वारपालेन पुरःप्रदर्शितान्
कृतानतीन् वाहवरानधिष्ठितान् ।
महाहवाम्भोधिविधूननोद्धतान्
ननन्द पश्यन् पृतनाधिपान् बहून् ॥ ७ ॥

बली बलारातिबलातिशातनं
दिग्दन्तिदानद्रवनाशनस्वनम् ।
महीधराम्भोध्यनिवारितक्रमं
ययौ रथं घोरमथाधिरुह्य सः ॥ ८ ॥

युगक्षयक्षुब्धपयोधिनिःस्वनाश्
चलत्पताकाकुलवारितातपाः ।
धरारजोग्रस्तदिगन्तभास्कराः
पतिं प्रयान्तं पृतनास्तमन्वयुः ॥ ९ ॥

6. *d* S.—ङ्गनद्वा—; so G., T., Vi.; Bh. तदङ्गनद्वारि बहिःप्र—; S., P-1; Vā-2—तदङ्कणद्वारवर प्रकोष्ठके;—तदङ्गणद्वारि बहिः प्रकोष्ठके.

7. *b* S. वाहुवरानधि—. *d* So Bh., G., T.; S., Vā-2—ददर्श राजा.

8. *a* G., T., Bh. ततो. *b* T. दिग्दन्तिदानद्रवताननिःस्व—; S., P-1, Vā-2—दन्तिनादद्रवनाशनस्वनम्. *c* So Bh.; T., Vā-2 महीध-राम्भोधिनिवारितक्रमम्; G. महीधराम्भोनिधिवारितक्रमम्; S. महीध-राम्भोधिनवारितक्रमम्; for a similar confusion cp. समुद्रोर्म्य-निवारिता: VI, 69 with note; Vā-1, Vā-2 stick to—निवारित—, cp. 12*c*. *d* G.—मघाधि—.

9. *d* T. प्रतिप्रयातुं.

चमूरजः प्राप दिगन्तदन्तिनां
महासुरस्याभिसुरं प्रसर्पिणः ।
दन्तप्रकाण्डेषु सितेषु शुभ्रतां
कुम्भेषु दानाम्बुघनेषु पङ्कताम् ।। १० ।।
महीभृतां कंदरदारणोल्बणैस्
तद्वाहिनीनां पटहस्वनैर्घनैः ।
उद्वेलिताश्चुक्षुभिरे महार्णवा
नभःस्रवन्ती सहसाभ्यवर्धत ।। ११ ।।
सुरारिनाथस्य महाचमूस्वनैर्
विगाह्यमाना तुमुलैः सुरापगा ।
अभ्युच्छ्रितैरूर्मिशतैरवारितैर्
अक्षालयन्नाकनिकेतनावलीः ।। १२ ।।
अथ प्रयाणाभिमुखस्य नाकिनां
द्विषः पुरस्तादशुभोपदेशिनी ।

10. *a* Bh., T. प्रसर्पतः.

11 *c* T. उद्वेजिता—.

12. *c* So G., Bh., T.; Vā-2, S.—शतैश्च वारिजैः (comm. वारिजैः वारिजानि कमलानि विद्यन्ते येषु तैः; but why not —शतैः सवारिजैः ?). *d* So T., G., Bh.; others—वलीम्.

13. *b* G., T.—अशुभौघदायिनी; original—अशुभौघदेशिनी ? For *c* and *d* we have adopted T., G.; Bh. reads:

अथ प्रयाणाभिमुखस्य नाकिनां
पताकिनीं प्रत्यसुरेश्वरस्य हि ।
अगाधदुःखाम्बुधिमध्यमज्जनं
बभूव चोत्पाततर्विशसती ।।

Vā-2 as ours in *a* and *b*, but for *c* and *d* it has:

अगाधदुःखाम्बुधिमध्यमज्जनं
बभूव चोत्पातपरंपरा तव ।।

मुहुर्महारिष्टपरंपरा परा
परापतन्मृत्युमहापताकिनी ॥ १३ ॥
आगामिदैत्याशनकेलिकाङ्क्षिणी
कुपक्षिणां घोरतरा परंपरा ।
दधौ पदं व्योम्नि सुरारिवाहिनीर्
उपर्युपर्येत्य निवारितातपा ॥ १४ ॥
मुहुर्विभग्नातपवारणध्वजश्
चलद्धराधूलिकुलाकुलेक्षणः ।
धुताश्वमातङ्गमहारथव्रजा-
नवेक्षणोऽभूत् प्रसभं प्रभञ्जनः ॥ १५ ॥
सद्यो विभिन्नाञ्जनपुञ्जतेजसो
मुखैर्विषाग्निं विकिरन्त उच्चकैः ।
पुरः पथोऽतीत्य महाभुजंगमा
भयंकराकारभृतो भृशं ययुः ॥ १६ ॥
मिलन्महाभीमभुजंगभीषणं
प्रभुर्दिनानां परिवेषमादधौ ।
महासुरस्य द्विषतोऽति मत्सराद्
इवान्तमासूचयितुं भयंकरः ॥ १७ ॥

S. agrees with Vā-2. *b* T., G--शुभौघदायिनी; may be अशुभौघदेशिनी. *c* So G., T.; S., P-1, Vā-2 read:

अगाधदुःखाम्बुधिमध्यमज्जनं बभूव चोत्पातपरंपरा तव ॥

14. *a* T., G. भविष्य....केलिकामिनी, but Bh. agrees with Vā-2 *b* T., G. द्युपक्षिणां घोर—. *d* Bh. ऐत्य.

15. *a* T. विभिन्ना—. *b* S —धूलिकलाकु—. *c* and *d*: So G., Bh.; P-1, Vā-2—रथव्रजानवेक्षणोऽभूत्.......; T. जनाश्वमातङ्गमहारथव्रजानवेक्षमाणः प्रस......; S. धुताश्वमातङ्गमहारथाकुलानवेक्षणोऽभूत्—.

16. *a* T.—पुञ्जसंनिभा. *c* T. परोत्पातमहाभु—.

17. *c* and *d*: T.—तो नु मत्सरादिवात्तमास्य प्रयतुर्भयंकरम्.

त्विषामधीशस्य पुरोऽभि मण्डलं
शिवाः समेताः परुषं ववाशिरे ।
सुरारिराजस्य रणान्तशोणितं
प्रसह्य पातुं द्रुतमुत्सुका इव ॥ १८ ॥
दिवापि तारास्तरलास्तरस्विनीः
परापतन्तीः परितोऽभि वाहिनीम् ।
विलोक्य लोको मनसा व्यचिन्तयत्
प्राणव्ययान्तं व्यसनं सुरद्विषः ॥ १९ ॥
ज्वलद्भिरङ्गारभरैर्नभस्तलं
ववर्ष गाढं सह शोणितास्थिभिः ।
धूमं ज्वलन्त्यो व्यसृजन् मुखै रजो
दधुर्दिशो रासभकण्ठधूसराः ॥ २० ॥
निर्घातघोषो गिरिशृङ्गशातनो
धराम्बराशाकुहरोदरभरिः ।
बभूव भूम्ना श्रुतिभित्तिभेदनः
प्रकोपिकालोर्जितगर्जितर्जनः ॥ २१ ॥
ज्वलद्भिरुच्चैरभितः प्रभाभरैर्
उद्भासिताशेषदिगन्तराम्बरम् ।

18. *a* S., P-1, Vā-2—भिमण्डल.

19. *a* T.—तरलास् तदानिशं. *b* S.—तोऽथ वाहिनीः; Vā-2—तोऽथ वाहिनीम्. *d* T. प्राणात्यया—; Bh. प्राणव्ययान्तव्यसन—. The order of these ślokas in S., G., Bh. is: ज्वलद्भिरुच्चैः (our 22nd), ज्वलद्भिरङ्गार—(our 19th), निर्घात (our 20th).

20. *a* So Bh.; others—चयैर्न—. *c* T. धूम्रं ज्व—. *d* S., G., Bh.—धूसरम्.

21. *a* Bh.—भृगशातनैः. *b* So T.; others घनाम्ब—; G., Bh. —शातनैर्घनैर्वराशाकु—; cp. note on 14-15. *c* G., Bh. भूमा. *d* G., Bh. कालार्जितगर्जत—; S. कालार्जितगर्जितर्जनः.

22. *a* T. चलद्भि—. *c* So T.; Vā-2 हृदे तदारणं; G., Bh. हृदन्तदा—.

रवेण रौद्रेण दिगन्तदारणं
पपात वज्रं नभसो निरम्बुदात् ॥ २२ ॥
स्खलन्महेभं प्रपतत्तुरंगमं
परस्पराश्लिष्टजनं समन्ततः ।
प्रक्षुभ्यदम्भोधिविभिन्नभूधराद्
बलं द्विषोऽभूदवनिप्रकम्पतः ॥ २३ ॥
ऊर्ध्वीकृतास्या रविदत्तदृष्टयः
समेत्य सर्वे सुरविद्विषः पुरः ।
श्वानः स्वरेण श्रवणान्तशातिना
मिथो रुदन्तः करुणेन निर्ययुः ॥ २४ ॥
अपीति पश्यन् परिणामदारुणां
महत्तमां गाढमरिष्टसंततिम् ।
दुर्दैवदष्टो न खलु न्यवर्तत
क्रुधा प्रयाणव्यवसायतोऽसुरः ॥ २५ ॥
अरिष्टमाशङ्क्य विपाकदारुणं
निवार्यमाणोऽपि बुधैर्महासुरः ।
पुरः प्रतस्थे महतां वृथा भवेद्
असद्ग्रहान्धस्य हितोपदेशनम् ॥ २६ ॥
क्षितौ निरस्तं प्रतिकूलवायुना
तदीयचामीकरघर्मवारणम् ।
रराज मृत्योरिव पारणाविधौ
प्रकल्पितं हाटकभाजनं महत् ॥ २७ ॥

23. *a* Bh. प्रणयत्तुर—. *c* and *d*: संक्षुभ्यदम्भोधिविभिन्नभूधरं पुरो द्विषोऽभूदवनिप्रकम्पनः. *d* S.—प्रकम्पात्.

24. *c* G., Bh.—न्तपातिना.

25. *a* G., T., Bh. इति प्रपश्यन्. *c* G., Bh.—वदृष्टो, cp. XIII, 14*d*; T. न खलो निवर्तते.

26. *b* G., Bh.—माणो विबु—; T.—णो विविधैर्म—. *d* T.—पदेशना-

27. *d* G., Bh. राजतभाजन महत्; T. राजतपानभाजनम्.

विजानता भावि शिरोनिकृन्तनं
प्रज्ञेन शोकादिव तस्य मौलिना ।
मुहुर्गलद्भिस्तरलैरलंतराम्
अरोदि मुक्ताफलबाष्पबिन्दुभिः ॥ २८ ॥

निवार्यमाणैरभितोऽनुयायिभिर्
ग्रहीतुकामैरिव तं मुहुर्मुहुः ।
अपाति गृध्रैरभिमौलि चाकुलैर्
भविष्यदेतन्मरणोपदेशिभिः ॥ २९ ॥

सद्यो निकृत्ताञ्जनसोदरद्युतिं
फणामणिप्रज्वलदंशुमण्डलम् ।
निर्यद्विषोल्कानलगर्भफूत्कृतं
ध्वजे जनस्तस्य महाहिमैक्षत ॥ ३० ॥

रथाश्वकेशावलिकर्णचामरं
ददाह बाणासनबाणबाणधीन् ।
अकाण्डतश्चण्डतरो हुताशनस्
तस्यातनुस्यन्दनधुर्यगोचरः ॥ ३१ ॥

इत्याद्यरिष्टैरशुभोपदेशिभिर्
विहन्यमानोऽप्यसुरः पुनः पुनः ।
यदा मदान्धो न गतान् न्यवर्तता-
म्बरात् तदाभून्मरुतां सरस्वती ॥ ३२ ॥

28. *b* G., T. त्रस्तेन; Bh. प्रश्नेन—.

29. *c* Bh.—मौलिमाकुलैः; S.—अभिमौनिमा—(comm. मौलिमाकुलैः). *d* G., T. तस्याननूत्थानविनाशदर्शिभिः; Bh. तस्यातनुच्छायमपायदर्शिभिः.

31. Bh. omits this śloka; S. as ours. *a* G. रथस्य केशावलिकर्णचामरान् ददाह बाणासनवालवालधीन् । अखण्डतश्चण्डतरो हुताशनस्तस्यातनुस्यन्दनधूर्युगोद्गतम्. So T. except in—धूर्युगोद्गतः.

32. *a* Bh. इत्यादि रिष्टै—; T. इत्याद्यनिष्टै—. *c* G. न च विन्यवर्तत; Bh. यदा मदान्धो न गतः स वर्त्मना; T.—न च विन्यवर्तताम्बरे तदाभून्मरुतां सरस्वती.

मदान्ध मा गा भुजदण्डचण्डिमा-
वलेपतो मन्मथहन्तृसूनुना ।
सुरैः सनाथेन पुरंदरादिभिः
समं समन्तात् समरे विजित्वरैः ।। ३३ ।।
गुहोऽसुरैः षड्दिनजातमात्रको
निदाघधामेव निशातमोभरैः ।
विषह्यते नाभिमुखो हि संगरे
कुतस् त्वियं तेन समं विरोधिता ।। ३४ ।।
अभ्रंलिहैः शृङ्गशतैः समन्ततो
दिक्चक्रवालैः स्थगितस्य भूभृतः ।
क्रौञ्चस्य रन्ध्रं विशिखेन निर्ममे
येनाहवस्तस्य सह त्वया कुतः ।। ३५ ।।
लब्ध्वा धनुर्वेदमनङ्गविद्विषस्
त्रिः सप्तकृत्वः समरे महीभुजाम् ।
कृत्वाभिषेकं रुधिराम्बुभिर्घनैः
स्वक्रोधवह्निं शमयांबभूव यः ।। ३६ ।।
न जामदग्न्यः क्षयकालरात्रिकृत्
स क्षत्रियाणां समराय वल्गति ।

33. *c* G., Bh. सनाथैस्त्रिदशेश्वरादिभिः. *d* S. समर; so P-1, Vā-2.

34. *a* G. महासुरैः षड्दिन—; so T.; Bh. सुरासुरैः षड्दिन—. *c* Bh. विषह्यते योऽभिमुखो न संगरे; T. विमुह्यते सोऽभिमुख न सगरे. *d* So G., Bh., T.; S., Vā-2 कुतस्त्वया तस्य सम—.

35. *b* G.—वालस्थगितस्य भूभृतः; Bh. दिक्चक्रवालस्थगनस्य भूभृतः. *c* T.—रन्ध्र स्वशरैर्विनिर्ममे. *d* T., G. येनाहवे तेन कुतः समो भवान्; Bh. येनाहवस्तेन सह त्वया कुतः.

36. *d* Bh. स्वक्रोधमग्निं शमयांबभूव.

37. *c* and *d*: T. येन त्रिलोकीतिलकेन तेन कुतोऽवकाशी सह विग्रहग्रह., while G. has येन त्रिलोकीतिलकेन तेन ते कुतोऽवकाशी सह विग्रहग्रहः; Bh. येन त्रिलोकीसुभटेन तेन कुतोऽवकाशी सह विग्रहग्रहः.

येन त्रिलोकीसुभटेन तेन
कुतोऽवकाशः सह विग्रहग्रहे ।। ३७ ।।
त्यजाशु गर्वं मदमूढ मास्म गाः
स्मरारिसूनोर्वरशक्तिगोचरम् ।
तमेव नूनं शरणं व्रजाधुना
जगत्प्रवीरं स चिराय जीवतात् ।। ३८ ।।
श्रुत्वेति वाचं वियतो वरीयसीं
क्रोधादहंकारपरो महासुरः ।
प्रकम्पिताशेषजगत्त्रयोऽपि सन्
अकम्पतोच्चैर्दिवमभ्यधात् ततः ।। ३९ ।।
किं ब्रूथ रे व्योमचरा महासुराः
स्मरारिसूनुप्रतिपक्षवर्तिनः ।
मदीयबाणव्रणवेदना हि सा-
ऽधुना कथं विस्मृतिगोचरीकृता ।। ४० ।।
कटुस्वरैः प्रालपथाम्बरस्थिताः
शिशोर्बलात् षड्दिनजातकस्य किम् ।
श्वानः प्रवृत्ता इव कार्तिके निशि
स्वैरं वनान्ते मृगधूर्तका इव ।। ४१ ।।

38. *a* G., T., Bh. दर्पं. *d* So G., T., Bh.; S., Vā-2 जगत्सुवीरं सुचिराय जीव तत्.

39. *a* So Bh.; others गरी—. *c* and *d*: G. नाकम्पतोच्चै—; T. —योऽपि स नाकंपतोच्चैर्दिवमभ्यगात्ततः; Bh.—त्रयोऽपि सन्नकम्पतोच्चैर्दिवमभ्यधात्ततः.

40. Śloka omitted by Bh.; G.—ब्रूथ हे—. *b* G., T. मखारिसूनु— *c* and *d*: G., T.—वेदनामहोऽधुनैव विस्मृत्य गताः स्वपृष्ठतः.

41. *a* G., Bh. कटुस्वरैरारटथा—; T. कटुस्वरैरीरयथाम्बरास्थिताः. *c* So Bh., G.; T.—प्रवृत्ता इव कार्तिकी निशि; Vā-2, S. प्रमत्ता इव; cp. III, 67.

सङ्गेन वो भर्गतपस्विनः शिशुर्
वराक एषोऽन्तमवाप्स्यति ध्रुवम् ।
अतस्करस्तस्करसङ्गतो यथा
तद्वो निहन्मि प्रथमं ततोऽप्यमुम् ।। ४२ ।।
इतीरयत्युग्रतरं महासुरे
महाकृपाणं कलयत्यलं क्रुधा ।
परस्परोत्पीडितजानवो भयान्
नभश्चरा दूरतरं विदुद्रुवुः ।। ४३ ।।
ततोऽवलेपाद् विकटं विकृष्य स
विकोशमाधादसिमंशुभासुरम् ।
रथं द्रुतं प्रापय वासवान्तिकं
बतेत्यवोचन्निजसारथिं रथी ।। ४४ ।।
मनोऽतिवेगेन रथेन सारथि-
प्रणोदितेन प्रचलन्महासुरः ।
ततः प्रपेदे सुरसैन्यसागरं
भयंकराकारमपारमग्रतः ।। ४५ ।।

42. *a* So Bh., T. (भर्ग name of Śiva) ; Vā-2, S., G. गर्भतप- (comm. in S. hopeless on गर्भ—) ; cp. XVII, 13 रे शंभुतापसशिशो.

43. *b* T. ध्रुवम्.

44. So G., T. ; cp. XVI, 14*b*, Rv. VII, 48*a* ; Bh. :

ततोऽवलेपाद् विकटं विहस्य सो
बतेत्यवोचत् प्रति सारथिं द्रुतम् ।।

S., Vā-2 :

ततोऽवलेपाद् विकटं विहस्य स
व्यधत्त कोशादसिमुत्तमं बहिः ।
रथं द्रुतं प्रापय वासवान्तिकं
नन्वित्यवोचन्निजसारथिं रथी ।।

पुरः सुराणां पृतनां प्रथीयसीं
विलोक्य वीरः पुलकं प्रमोदजम् ।
बभार भूम्नाथ स बाहुदण्डयोः
प्रचण्डयोः संगरकेलिकौतुकी ।। ४६ ।।
ततो महेन्द्रस्य चराश्चमूचरा
रणान्तलीलारभसेन भूयसा ।
पुरः प्रचेलुर्मनसोऽतिवेगिनो
युयुत्सुभिः किं समरे विलम्ब्यते ।। ४७ ।।
पुरः स्थितं देवरिपोश्चमूचरा
बलद्विषः सैन्यसमुद्रमभ्ययुः ।
भुजं समुत्क्षिप्य सहेलमात्मनो-
ऽभिधानमुच्चैरभितो न्यवेदयन् ।। ४८ ।।
पुरोगतं दैत्यचमूमहार्णवं
दृष्ट्वाभितश्चक्षुभिरेऽखिलाः सुराः ।
पुरारिसूनोर्नयनैककोणके
ममुर्भटास्तस्य रणेऽवहेलया ।। ४९ ।।
द्विषद्बलत्रासविसंस्थुलां चमू
दिवौकसामन्धकशत्रुनन्दनः ।

46. *a* G., Bh. पृतनाः प्रथीयसीः—. *c* G., Bh., T.—भूम्ना बहुबाहुदण्डयोः.

47. *a* G., Bh. ततः सुरेन्द्रस्य वराश्चमूचराः; T. has ततोऽसुरेन्द्रानुचराश्चमूचराः.

48. *a* G., Bh. पुरःसरा देवरिपोश्चमूचराः; so T. *b* T., Bh. सुरद्विषः; T.—भ्ययुः. *c* So T., G., Bh.; S., Vā-2 परेभ्य आ—.

49. *b* G.—रेऽखिलाः स तु; S., P-1, Vā-2—रे महासुराः. *d* G. ममौ पुरो भाविरणे हि हेलया; so is T., Bh., however, has ममौ भटो भाति रणेऽवहेलया.

50. *a* T., G., Bh.—विसंकुलां; Vā-2, S. विभीषितां; P-1—विसस्थुलां noted as a variant (—विसंस्थुलाश्चमूर्दि—). *c* G., Bh. महाहवो—; T. महाहवे बल.

अपश्यदुद्दिश्य महारणोत्सवं
प्रसादपीयूषधरेण चक्षुषा ॥ ५० ॥
उत्साहिताः शक्तिधरस्य दर्शनान्
मृधे महेन्द्रप्रमुखा मखाशनाः ।
अहंजुषो जेतुमरीनरीरमन्
न कस्य वीर्याय वरस्य संगतिः ॥ ५१ ॥
परस्परं वज्रधरस्य सैनिका
द्विषोऽभि योद्धुं स्वकरोद्धृतायुधाः ।
वैतालिकश्रावितताविक्रमा-
भिधानमीयुर्विजयैषिणो रणे ॥ ५२ ॥
संग्रामप्रलयाय संनिपततो वेलामतिक्रामतो
वृन्दारासुरसैन्यसागरयुगस्याशेषदिग्व्यापिनः ।
कालातिथ्यभुजो बभूव बहलः कोलाहलः क्रोषणः
शैलोत्तालतटीविघट्टनपटुर्ब्रह्माण्डकुक्षिंभरिः ॥ ५३ ॥

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ देवासुरसैन्यसंघट्टो नाम पञ्चदशः सर्गः ॥

51. *a* Bh. उत्माहिनः शक्ति—. *b* T.—प्रमुखाः मुधाशिनः. *c* G., Bh. —अयत्नतो; P-1, Vā-2 अहं मृधे.

52. *b* Bh., G. प्रचुरोद्धृता—; T. प्रवरोद्धृता—. *c* G., T. वैमानिकैः श्रावितमानसत्क्रमाभि—; Bh. वैतालिकैः श्रावितनामविक्रमाः. *d* Bh. सोत्साहमीयु—.

53. *a* So Bh , G., T ; others संग्रामे प्र—. *c* Bh., G.—ध्यपृथूच्च-चाल बहलः कोलाहलः क्रोधिलः (cp. धूमिलः, भूमिल etc.); T —ध्यपृथुप्रदानबहलः कोलाहलः क्रोधिनः.

Colophon: T. इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये सुरासुरसैन्यसंघट्टो नाम; S. इति श्रीकालिदामकृतौ कुमारसंभवे महाकाव्ये सुरासुरसैन्यसघट्टो नाम पञ्चदशः सर्गः; Bh. इति कुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ दैवासुरसैन्यसंमिलनो नाम पञ्चदशः सर्गः.

।। षोडशः सर्गः ।।

अथान्योन्यं विमुक्तास्त्रशस्त्रजालैर्भयंकरम् ।
युद्धमासीच्छुनासीरसुरारिबलयोर्महत् ।। १ ।।
पत्तिः पत्तिमभीयाय रणाय रथिनं रथी ।
तुरंगस्थं तुरंगस्थो दन्तिस्थं दन्तिनि स्थितः ।। २ ।।
युद्धाय धावतां धीरं वीराणामितरेतरम् ।
वैतालिकाः कुलाधीशनामान्यलमुदाहरन् ।। ३ ।।
पठतां वन्दिवृन्दानां प्रवीरा विक्रमावलिम् ।
क्षणं विलम्ब्य चित्तानि ददुर्युद्धोत्सुका अपि ।। ४ ।।
संग्रामानन्दवर्धिष्णौ विग्रहे पुलकाङ्किते
आसीत्कवचविच्छेदो वीराणां मिलतां मिथः ।। ५ ।।
निर्दयं खड्गभिन्नेभ्यः कवचेभ्यः समुत्थितैः ।
आसन् व्योमदिशस्तूलैः पलितैरिव पाण्डुराः ।। ६ ।।
खड्गा रुधिरसंलिप्ताश्चण्डांशुकरभासुराः ।
इतस्ततोऽपि वीराणां विद्युतां वैभवं दधुः ।। ७ ।।

1 *b* So Bh., P-1, Vā-2, S., others भयंकरैः. *d* P-1, Vā-2, S. बलयोर्द्वयोः.

2. For detailed comparison cp. Rv. VII, 37–58.

3. *c* P-1, Vā-2 कुलाधीशा नाँ—; Śloka omitted by T., Vi.

4. *a* and *b*: Bh. agrees with ours except in—वलीम्; G :

पठतां बन्दिवृन्दानां प्रवीरा विरुदावली ।
क्षणं विलम्ब्य चित्तानि ददुर्युद्धोत्सुका अपि ।।

T. : पठता बन्दिवृन्देन प्रवीरविरुदावली । Rest as ours.
Vi. : पठिता बन्दिवृन्देन प्रवीरविरुदावलीः । Rest as ours.
d Vā-2, P-1 युद्धोत्सुकाः पुरः.

5. *b* Vā-2, P-1 पुलकाञ्चिते. *d* Bh. धीराणां मिलतां—.

6. *b* So Vā-2, P-1; others समुच्छ्रितैः. *d* Bh. पतितैरिव—.

7. *d* G., T., Vi. वैद्युतं; Bh. विद्युतो—.

विसृजन्तो मुखैर्ज्वाला भीमा इव भुजंगमाः ।
विसृष्टाः सुभटै रुष्टैर्व्योम व्यानशिरे शराः ॥ ८ ॥
गाढं वपूंषि निर्भिद्य धन्विनां निघ्नतां मिथः ।
अशोणितमुखा भूमिं प्राविशन् दूरमाशुगाः ॥ ९ ॥
निर्भिद्य दन्तिनः पूर्वं पातयामासुराशुगाः ।
पेतुः प्रवरयोधानां प्रोतानामाहवोत्सवे ॥ १० ॥
ज्वलदग्निमुखैर्बाणैर्नीरन्ध्रैरितरेतरम् ।
उच्चैर्वैमानिका व्योम्नि कीर्णे दूरमपासरन् ॥ ११ ॥
विभिन्नं धन्विनां बाणैर्व्यथार्तमिव विह्वलम् ।
ररास विरसं व्योम श्येनप्रतिरवच्छलात् ॥ १२ ॥
चापैराकर्णमाकृष्टैर्विमुक्ता दूरमाशुगाः ।
अधावन् रुधिरास्वादलुब्धा इव रणैषिणाम् ॥ १३ ॥
गृहीताः पाणिभिर्वीरैर्विकोशाः खड्गराजयः ।
कान्तिजालच्छलादाजौ व्यहसन् संमदादिव ॥ १४ ॥
खड्गाः शोणितसंदिग्धा नृत्यन्तो वीरपाणिषु ।
रजोघने रणेऽनन्ते विद्युतां विभ्रमं दधुः ॥ १५ ॥
कुन्ताश्चकाशिरे चण्डमुल्लसन्तो रणार्थिनाम् ।
जिह्वाभोगा यमस्येव लेलिहाना रणाङ्गणे ॥ १६ ॥

8. *c* T., Vi. सुभटैस्तुष्टैः.

9. *a* P-1, Vā-2 वाढं—. *c* Bh. सशोणितमुखा—; cp. Rv. VII, 65*a*.

10. *a* Bh. निर्भेद्य—. *d* So T. but Vi. with others प्रीताना—.

11. *a* So S., P-1, Vā-2; others—कीर्णैः.

12. *b* Bh., G. यथार्थमिव—; T., Vi. वेशाया इव—with वेश्याया इव as a variant. *d* Bh., G., T., Vi. सेनापतिरव—.

14. *b* Cp. note on XV, 44. *c* and *d* : So P-1, Vā-2, Bh., S. and G. (with—समदादिव); T., Vi. have: कान्त्याननच्छलादाजेर्व्यहसन् समदा इव.

15. *d* G. विश्रमं—. S., P-1, Vā-2 वैभवं—for which cp. 7th.

16 *a* Bh., T. चकासिरे. *c* Bh. जिह्वाभागा यमस्येव. *d* T. लेलिहाना रणक्षये; Bh.—रणाजिरे.

प्रज्वलत्कान्तिचक्राणि चक्राणि वरचक्रिणाम् ।
चण्डांशुमण्डलश्रीणि रणव्योमनि बभ्रमुः ॥ १७ ॥
केचिद् धीरैः प्रणादैश्च वीराणामभ्युपेयुषाम् ।
निपेतुः क्षोभतो वाहादपरे मुमुहुर्मदात् ॥ १८ ॥
कश्चिदभ्यागते वीरे जिघांसौ मुदमादधौ ।
परावृत्य गते क्षुब्धो विषसादाहवप्रियः ॥ १९ ॥
बहुभिः सहयुध्वानः परिभ्रम्य रणोल्बणाः ।
नामग्राहमुपेयुः केऽप्यग्रे पूर्ववृता वयम् ॥ २० ॥
अभितोऽभ्यागतान् योद्धुं वीरान् रणमदोद्धतान् ।
प्रत्यनन्दन् भुजादण्डरोमोद्गमभृतो भटाः ॥ २१ ॥
शस्त्रभिन्नेभकुम्भेभ्यो मौक्तिकानि च्युतान्यधुः ।
आहवक्षेत्रमभ्युप्तकीर्तिबीजोत्करश्रियम् ॥ २२ ॥
वीराणां विषमैर्घोषैर्विद्रुता वारणा रणे ।
काल्यमाना अपि त्रासाद् भेजुर्धूताङ्कुशा दिशः ॥ २३ ॥

17. *a* Bh.—कान्तिवक्राणि. *c* Bh. चण्डेषुमण्डलश्रीणि.

18. *a* Bh., G. प्रणादैस्तु. *c* and *d*: Bh. निपेतुः क्षोभतो वाहानपरे मुमुहुर्मदात्.

19. *c* T., Vi. गते क्षुद्रे; S., P-1, Vā-2 गते क्षुब्धे.

20. Śloka omitted by Bh. *a* So T., Vi., G.;—सह युद्धा वा S., P-1, Vā-2. *c* and *d*: So T., Vi., G.; S., P-1, Vā-2 : उद्दिश्य तानपेयुः केऽपि ये पूर्ववृता रणे.

21. *a* and *d* : T., Vi. :

अभितोऽभ्यागतान् वीरान् योधी रणमदोल्बणान् ।
प्रत्यहन् तद्भुजादण्डे रोमोद्गमभृतो मदात् ॥

Bh., G.: अभितोऽभ्यागतान् योद्धुं वीरान् रणमदोद्धताः ।
Rest as ours.

22. Śloka omitted by P-1, Vā-2. *b*, *c* and *d* : S.—च्युतान्यधः । अभ्याहवक्षेत्रमुप्तकीर्तिबीजाङ्कुरश्रियम्.

23. *c* So T.; others शास्यमाना.

रणे बाणगणैर्भिन्ना भ्रमन्तो भिन्नयोधिनः ।
निममज्जुर्गलद्रक्तनिम्नगासु महागजाः ॥ २४ ॥
अपारेऽसृक्सरित्पूरे रथेषूच्चैस्तरेष्वपि ।
रथिनोऽभि रिपुं क्रुद्धा हुंकृतैर्व्यसृजन् शरान् ॥ २५ ॥
खड्गनिर्लूनमूर्धानो व्यापतन्तोऽपि वाजितः ।
प्रथमं पातयामासुर्दारयित्वासिना रिपून् ॥ २६ ॥
वीराणां शस्त्रभिन्नानि शिरांसि निपतन्त्यपि ।
अधावन् दन्तदष्टौष्ठभीमान्यभि रिपु क्रुधा ॥ २७ ॥
शिरांसि वरयोधानामर्धचन्द्रहृतान्यलम् ।
आददाना भृशं पादैः श्येना व्यानशिरे नभः ॥ २८ ॥
क्रोधादभ्यापतद्दन्तिदन्तारूढेषु वाजिषु ।
अश्वारोहा गजारोहप्राणान् प्रासैरपाहरन् ॥ २९ ॥

24. *c* S., P-1, Vā-2—मिलद्रक्त—. *d* T., Vi. निममज्जुर्गलद्रक्त-निमग्नाः सुमहागजाः obviously a bad change from निम्नगासु महा—.

25. *a* T., Vi. अपरेऽस्रसरित्पूरे; Bh. अपारेऽस्रसरित्पूरे. *c* and *d* : Bh. रथिनोऽभिरथिं क्रुद्धा—rest as ours; G. रथिनोऽभिरथिक्रुद्धाः; rest as Bh.; T., Vi. रथिनोऽभिक्रुधा क्रुद्धहुङ्कृतैर्व्यसृजन् शरान्.

26. *b* Bh., T., Vi. निपतन्तोऽपि वाजिनः. *d* S., T., Vi., Bh. —पातयामासुरसिना दारितानरीन्.

27. *a* T., Vi. वीराणां शस्त्रभिन्नानां. *d* T., Vi.—दष्टौष्ठभीषणान्यरिषु-क्रुधा.

28. *b* Bh.—हृतान्यपि. *c* S., P-1, Vā-2 आदधाना. *d* T., Vi.—शिरे दिशः.

29. Bh., G., T., Vi. give it after the 30th; Bh., G. as ours; T., Vi. have:

क्रोधादभ्यापतद्दन्तिदन्तारूढा नृवाजिषु ।
अश्वारूढा गजारोहप्राणान् प्रासैरपाहरन् ॥

S., P-1, Vā-2:

क्रोधादभ्यापतद्दन्तिदन्तारूढाः पदातयः ।

c and *d* as ours.

शस्त्रच्छिन्नगजारोहा विभ्रमन्त इतस्ततः ।
युगान्तवातचलिताः शैला इव गजा बभुः ॥ ३० ॥
मिलितेषु मिथो योद्धुं दन्तिषु प्रसभं भटाः ।
अगृह्णन् सहयुध्वानः शस्त्रैः प्राणान् परस्परम् ॥ ३१ ॥
रुषा मिथो मिलद्दन्तिदन्तसंघर्षजोऽनलः ।
योधान् शस्त्रहृतप्राणानदहत् सह सादिभिः ॥ ३२ ॥
उत्क्षिप्ता अपि दन्तीन्द्रैः कोपनैः पत्तयः करैः ।
तदसूनहरन् खड्गघातैः स्वस्य पुरः प्रभोः ॥ ३३ ॥
उत्क्षिप्य करिभिर्दूरं मुक्तानां योधिनां दिवि ।
प्रापि जीवात्मभिर्दिव्याङ्गनैषां विग्रहैर्मही ॥ ३४ ॥
खड्गैर्धवलधारालैर्निहत्य करिणां करान् ।
तैर्भुवापि समं विद्धान् संतोषं न भटा ययुः ॥ ३५ ॥

31. The śloka is read after the 36th (उत्क्षिप्याभि—) by T., Vi. *c* and *d* : so T., Vi., G.; S., P-1, Vā-2 अगृह्णन् युध्यमानाश्च शस्त्रैः प्राणान् परस्परम् which occurs in Bh. as अगृह्णन् सह युद्धान्तः शस्त्रैः प्राणान्—, which may be सहयुध्वानः.

32 *a* and *b* : T., Vi. have : गजारूढान् मिलद्दन्तिदन्तसंघर्षजोऽनलः. *d* So Bh.; others—अदहत् सहसारिभिः.

33 *a* S., P-1, Vā-2 आक्षिप्ता अपि—; T. उत्क्षिप्ता अपि हस्तीन्द्रैः : *c* and *d* : Bh., G. ते रिपूनहनन् खड्गघातैः स्वस्य पुरः प्रभोः; T., Vi. तद्रिपूनहरन् खड्गपातैः स्वस्य—.

34 So Bh.; T., Vi. have:

उत्क्षिप्य करिभिर्दूरं मुक्तानां योधिनां दिवः ।
प्रापि जीवात्मभिर्दिव्याङ्गनाकण्ठपरिग्रहः ॥

S., Vā-2 :

उत्क्षिप्य करिभिर्दूरान् मुक्तानां योधिनां दिवि ।
प्रापि जीवात्मभिर्दिव्या गतिर्वा विग्रहैर्मही ॥

G. agrees with Bh. but reads in *c* and *d* :

प्रापि जीवात्मभिर्दिव्यङ्गनाकण्ठपरिग्रहः ॥

35. Śloka omitted by Bh. *c* and *d* : T., G., Vi. यैर्भुवापि समं वद्धं शस्त्र्या तान् पत्तयोऽहरन्.

उत्क्षिप्याभि दिवं नीताः पत्तयः करिभिः करैः ।
दिव्याङ्गनाभिरादातुं रक्ताभिर्द्रुतमीषिरे ॥ ३६ ॥
धन्विनस्तुरगारूढा गजारोहान् शरैः क्षतान् ।
प्रत्यैच्छन् मूर्च्छितान् भूयो योद्धुमाश्वसतश्चिरम् ॥ ३७ ॥
क्रुद्धस्य दन्तिनः पत्तिर्जिघृक्षोरसिना करम् ।
निर्भिद्य दन्तमुसलावारुरोह जिघृक्षया ॥ ३८ ॥
खड्गेन मूलतो हत्वा दन्तिनोऽङ्घ्रिचतुष्टयम् ।
प्रातिपक्ष्ये प्रविष्टोऽपि पदातिर्निरगाद् द्रुतम् ॥ ३९ ॥
करेण करिणा वीरः सुगृहीतोऽपि कोपिना ।
असिनासून् जहाराशु तस्यैव स्वयमक्षतः ॥ ४० ॥
तुरंगी तुरगारूढं प्रासेनाहत्य वक्षसि ।
पततस्तस्य नाज्ञासीत् प्रासघातं स्वके हृदि ॥ ४१ ॥
द्विषा प्रासहृतप्राणो वाजिपृष्ठदृढासनः ।
हस्तोद्धृतमहाप्रासो भटो जीवन्निवाभ्रमत् ॥ ४२ ॥

36 So S. with आक्षिप्य (for उत्क्षिप्य); T., Vi. have for *c* and *d*:

दिव्याङ्गनाभिरादातुं रक्ताभिर्वृतमम्बरम् ॥

Bh., G. agree with T., Vi. except in रक्ताभिर्व्याप्तमम्बरम्. Vā-2 however has:

आक्षिप्याभिदिवं नीताः पत्तयः करिभिः करैः ।
प्रत्यैच्छन् मूर्छितान् भूयो योद्धुमाश्वसतश्चिरम् ॥

Obviously Vā-2 omits *c* and *d* of 36 and *a* and *b* of 37.

37. So S., Bh., G.; T., Vi. agree with them except in प्रत्यैक्षन्.

38. *a* Bh. क्रुद्धस्य करिणः—. *c* and *d*: Bh. निर्भिद्य दन्तमुसले वारुरोह जिघृक्षया; T.—दन्तमुसलानारुरोह—; the corruption from T. to Bh. may be noted.

39. *a* Bh., G., T., Vi. खड्गेनामूलतो—. *b* So Bh., G., T., Vi.; others दन्तिनो रदनद्वयम्. *c* प्रपतिष्णोः प्रविष्टोऽपि Bh., G., T., Vi.

41. *a* G., Bh. तुरगी. *d* Bh. प्रासपातं; others प्रासघातं.

42. T., Vi. put it after 43 (तुरंगसादिनं). *c* T., Vi. हस्तोद्धत—. *d* Bh.—न्निवाभवत्; Vā-2 भुवि जीवन्नि—.

तुरंगसादिनं शस्त्रहृतप्राणं गतं भुवि ।
अबद्धोऽपि महावाजी न साश्रुनयनोऽत्यजत् ।। ४३ ।।
भल्लेन शितधारेण भिन्नोऽपि रिपुणाश्वगः ।
नामूर्च्छत् कोपतो हन्तुमियेष निपतन्नपि ।। ४४ ।।
मिथः प्रासहतौ वाजिच्युतौ भूमिगतौ रुषा ।
शस्त्र्या युयुधतुः कौचित् केशाकेशि भुजाभुजि ।। ४५ ।।
रथिनो रथिभिर्बाणैर्हृतप्राणा दृढासनाः ।
कृतकार्मुकसंधानाः सप्राणा इव रेजिरे ।। ४६ ।।
न रथी रथिनं भूयः प्राहरच्छस्त्रमूर्च्छितम् ।
प्रत्याश्वसन्तमन्विच्छन्नतिष्ठद् युधि लोभतः ।। ४७ ।।
अन्योन्यं रथिनौ कौचिद्धृतप्राणौ दिवं गतौ ।
एकामप्सरसं प्राप्य ययुधाते वरायुधौ ।। ४८ ।।
मिथोऽर्धचन्द्रनिर्लूनमूर्धानौ रथिनौ रुषा ।
खेचरौ भुवि नृत्यन्तौ स्वकबन्धावपश्यताम् ।। ४९ ।।
रणाङ्गणे शोणितपङ्कपिच्छिले
कथं कथंचिन्ननृतुर्धृतायुधाः ।
नदत्सु तूर्येषु परेतयोषितां
गणेषु गायत्सु कबन्धराजयः ।। ५० ।।

43. Śloka omitted by Bh. *c* and *d*: G., T. अन्त्राढ्योऽपि महावाजी नास्रस्तनयनोऽत्यजत्; Vi. अन्त्राढ्योऽपि.

44. *a* T., Vi. खड्गेन शित—. *d* T., Vi.—इयेष च पतन्नपि.

45. *a* and *b*: T. मिथः प्रहारतो वाजिच्युतो भूमिगतो रुषा; rest as ours; Vi. agrees with ours; Vā-2 मिथः प्रासाहतो वाजिच्युतो ....

46. *c* So Bh., G., T., Vi.; others क्षत—. *d* Vā-2, T., Vi. —इव मेनिरे.

47. *c* and *d*: Bh., G. प्रत्याश्वसन्तमन्विच्छन्नागमद्युद्धलोभतः; T., Vi. प्रत्याश्वसन्तं मर्त्येनं नागमद्—; S. प्रत्याश्वसन्तमन्विच्छन्नातिष्ठद्युधि लोभतः.

48 *b* S. गतप्राणौ; Bh. कौचित् हृतप्राणौ.

49. *b* T., Vi. रुषितौ रुषा. *c* T., Vi. खचरैर्भुवि नृत्यन्तौ.

इति सुररिपुर्वृत्ते युद्धे सुरासुरसैन्ययोः
रुधिरसरितां मज्जद्दन्तिव्रजेषु तटेष्वलम् ।
अरुणनयनः क्रोधाद् भीमभ्रमद्भृकुटीमुखः
सपदि ककुभामीशानभ्यागमत् स युयुत्सया ॥ ५१ ॥

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ सुरासुरसैन्यसंग्रामवर्णनं नाम षोडशः सर्गः ॥

51. *c* Bh., G.—भ्रुकुटी—; Vi.—क्रोधासीनभ्रमद्भ्रुकुटीमुखः; T.—क्रोधापीनभ्रमद् भ्रुकुटीमुखः.

Colophon : Bh.: इति कुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ दैवासुरसैन्यसंग्रामो नाम षोडशः सर्गः; Vi.: इति श्रीकुमारसभवे महाकाव्ये कवीन्द्रश्रीकालिदासकृतौ द्वन्द्वप्रधनं नाम षोडशः सर्गः; so T. and G. while S. has सुरासुरसैन्यसंग्रामवर्णन नाम . . . .

।। सप्तदशः सर्गः ।।

दृष्ट्वाभ्युपेतमथ दैत्यपतिं पुरस्तात्
संग्रामकेलिकुतुकेन घनप्रमोदम् ।
योद्धुं मदेन मिमिलुः ककुभामधीशा
बाणान्धकारितदिगम्बरगर्भमेत्य ।। १ ।।
देवद्विषां परिवृढो विकटं विहस्य
बाणावलीभिरभितः कुपितो ववर्ष ।
शैलानिव प्रवरवारिधरो गरिष्ठान्
अम्भस्ततीभिरथ गाढमनारताभिः ।। २ ।।
जम्भद्विषत्प्रभृतिदिक्पतिचापमुक्ता
बाणाः शिता दनुजनायकबाणसंघान् ।
अह्नाय तार्क्ष्यनिवहा इव नागपूगान्
सद्यो विचिच्छिदुरलं कणशो रणान्ते ।। ३ ।।
तान् प्रज्वलत्फलमुखैर्विषमैः सुरारि-
नामाङ्कितैः पिहितदिग्गगनान्तरालैः ।

1. *a* T., Vi.—त च पति पुरस्तात्. *b* Vi.—केन घनप्रमादम्.
2. *b* Vā-2, S. बाणावलीभिरमरान् विकटान् ववर्ष. *d* Bh. अभ्यस्तनी-भिरथ गाढमनारताभिः; Vā-2, S. अद्भिः पराभिरथ गाढमनारताभिः.
3. *b* T. बाणाः शिता असुरराजकबाणसघान्.
4. So Vā-2, S.; Bh.:

ते प्रज्वलत्फणमुखैः समरेऽसुरारिं
नामाङ्कितैः पिहितदिग्गगनान्तरालैः ।
प्राच्छादयंस्तृणचयैरिव हव्यवाहं
चिच्छेद सोऽपि सुरसैन्यशरान् शरौघैः ।।

G. agrees with Bh. except in समरेऽसुरारिनामा—; T., Vi. however have:

तैः प्रज्वलत्फलमुखैर्विशिखैः सुरारिं
नामाङ्कितैः पिहितदिग्गगनान्तरालैः ।

आच्छादितस्तृणचयानिव हव्यवाहश्
चिच्छेद सोऽपि सुरसैन्यशरान् शरौघैः ।। ४ ।।
दैत्येश्वरो ज्वलितरोषविशेषभीमः
सद्यो मुमोच युधि यान् विशिखान् सहेलम् ।
ते प्रापुरुद्भटभुजंगमभीमभावं
बाढं बबन्धुरपि तांस्त्रिदशेन्द्रमुख्यान् ।। ५ ।।
ते नागपाशविशिखैरसुरेण बद्धाः
श्वासाकुलाकुलमुखा विमुखा रणस्य ।
दिङ्नायका बलरिपुप्रमुखाः स्मरारि-
सूनोः समीपमगमन् विपदन्तहेतोः ।। ६ ।।
दृष्टिप्रपातवशतोऽपि पुरारिसूनोस्
ते नागपाशघनबन्धविपत्तिदुःखात् ।
इन्द्रादयो मुमुचिरे स्वयमस्य देवाः
सेवां व्यधुर्निकटमेत्य महाजिगीषोः ।। ७ ।।
उद्दीप्तकोपदहनोऽथ सुरेन्द्रशत्रुर्
अह्वाय सारथिमवोचत चण्डबाहुः ।
बद्धा मया सुरपतिप्रमुखाः प्रसह्य
बालस्य धूर्जटिसुतस्य निरीक्षणेन ।। ८ ।।

Rest as in Bh. Confusion between ते and तैः may be noted.

5. *a* T. ज्वलितरोघविशेषभीमः. *d* Vi. गाढ बबन्धु—; Bh.—त्रिदिवेन्द्रमुख्यान्.

6. *b* S., P-1, Vā-2, Bh., G. श्वासानिला—; T., Vi. श्वासाकुलाकुलमुखा विमुखा रणान्तात्.

7. *a* For दृष्टिप्रपात cp. III, 43*a*. *d* So S., P-1, Vā-2; Bh., G., T., Vi. सेवां व्यधुश्च पुनरेत्य महा—.

8. *a* T., Vi., G. उद्यत्प्रकोपदहनोऽथ—; Bh. उद्दण्डकोपदहनोऽप्य-सुरेन्द्रसूनु—.

मुक्ता बभूवुरधुना तदिमान् विहाय
कर्तास्म्यमुं समरभूमिपशूपहारम् ।
तत्स्यन्दनं सपदि वाहय शंभुसूनुं
द्रष्टास्मि दर्पिलभुजाबलमाहवाय ।। ९ ।।
तत्स्यन्दनः सपदि सारथिसंप्रणुन्नः
प्रक्षुब्धवारिधरधीरगभीरघोषः ।
चण्डश्चचाल दलिताखिलशत्रुसैन्य-
मांसास्थिशोणितजपङ्कविलुप्तचक्रः ।। १० ।।
दृष्ट्वा रथं प्रलयवातचलद्गिरीन्द्र-
कल्पं दलद्बलविरावविशेषरौद्रम् ।
अभ्यागतं सुररिपोः सुरराजसैन्यं
क्षोभं जगाम परमं भयवेपमानम् ।। ११ ।।
प्रक्षुभ्यमाणमवलोक्य दिगीशसैन्यं
शंभोः सुतं कलहकेलिकुतूहलोत्कम् ।
उद्दामदोःकलितकार्मुकदण्डचण्डः
प्रोवाच वाचमुपगम्य स कार्त्तिकेयम् ।। १२ ।।
रे शंभुतापसशिशो बत मुञ्च मुञ्च
दोर्दर्पमत्र विरम त्रिदिवेशकार्यात् ।

9. *b* T., Vi., Bh., G. कर्तास्म्यहं समर—. *d* So Bh.; others दर्पितभुजाबल—.

10. *b* T., Vi. प्रारब्धवारिधर—. *c* T., Vi. चण्डं च—. *d* So Bh. G.;—शोणितसुपङ्कविलुप्तवेगः T., Vi ,—शोणितविपङ्कविलुप्तचक्र, S., P-1.

11. *b* T., Vi.—दलद्बलविराम—.

12. *a* T., Vi. प्रक्षुभ्यमान—; Bh. with—ण—. *b* So S., P-1, Vā-2, Bh., G.; समरकेलि—T., Vi.

13. *a* Cp. XV, 42 सङ्गेन वो भर्गतपस्विनः शिशुः with note on *bharga* (+ *garbha*—); T., Vi. रे शंभुतान्तवशिशो—. *b* T., Vi. दोर्हृद्यमत्र विरम त्रिदिवेशकार्यात्; Bh. दोर्दर्पमत्र विरम त्रिदिवेन्द्रकार्यात्.

शस्त्रैः किमत्र भवतोऽनुचितैरसारैर्
बालाब्जकोमलभुजाक्लमभारभूतैः ।। १३ ।।
एकस्त्वमेव तनयोऽसि गिरीशगौर्योः
किं यासि कालविषयं विषमैः शरैर्मे ।
संग्रामतोऽपसर जीव पितुर्जनन्याः
पूर्णं प्रविश्य वरमङ्कतलं विधेहि ।। १४ ।।
सम्यक् स्वयं किल विमृश्य गिरीशपुत्र
जम्भद्विषोऽस्य जहिहि प्रतिपक्षमाशु ।
एष स्वयं पयसि मज्जति दुर्विगाह्ये
पाषाणनौरिव निमज्जयते पुरा त्वाम् ।। १५ ।।
इत्थं निशम्य वचनं युधि तारकस्य
कम्प्राधरो विकचकोकनदारुणाक्षः ।
कोपात् त्रिलोचनसुतो धनुरीक्षमाणः
प्रोवाच वाचमुचितां परिमृश्य शक्तिम् ।। १६ ।।
दैत्याधिराज भवता यदवादि गर्वात्
तत्सर्वमप्युचितमेव तवैव किं तु ।
द्रष्टास्मि ते प्रवरबाहुबलं वरिष्ठं
शस्त्रं गृहाण कुरु कार्मुकमाततज्यम् ।। १७ ।।

c and *d*: T., Vi. read:

शश्वत् किमत्र भवतोऽनुचितैश्चरित्रैः
बालाब्जकोमलभुजाक्रमभीरुभूतैः ।।

Bh., G. agree with ours in *c* but read in *d*:

बालत्वकोमलभुजक्लमभारभूतैः ।।

14. *a* T., Vi. एकस्त्वमेकतनयोऽसि. *c* T. तत् त्रासतोऽपसर जीव—. *d* So T., Vi., Bh.; others तूर्णं प्रविश्य—.

15. *c* So S., Vā-2; Bh., G. दुर्विगाढे; T., Vi. दुर्विगाहे.

16. *b* Bh. कम्पाधरो. *c* S., P-1 क्षोभात् त्रि—. *d* So S., P-1, Vā-2; Bh., G., T., Vi. परिमृज्य.

इत्युक्तवन्तमवदत् त्रिपुरारिपुत्रं
दैत्यः क्रुधौष्ठमधरं किल निर्विभुज्य ।
युद्धार्थमुद्भटभुजाबलदर्पितोऽसि
बाणान् सहस्व मम शातितशत्रुपृष्ठान् ।। १८ ।।
दुष्प्रेक्षणीयमरिभिर्धनुराततज्यम्
सद्यो विधाय विषमान् विशिखान् न्यधत्त ।
स क्रोधभीमभुजगेन्द्रनिभं स्वचापं
चण्डं प्रपञ्चयति जैत्रशरैः कुमारे ।। १९ ।।
कर्णान्तमेत्य दितिजेन विकृष्यमाणं
कोदण्डदण्डमभितः सुषुवे शरौघान् ।
व्योमाङ्गणे लिपिकरान् किरणप्ररोहैः
सान्द्रैरशेषककुभां पलितंकरिष्णून् ।। २० ।।
बाणैः सुरारिधनुषः प्रसृतैरनन्तैर्
निर्घोषभीषितभटैर्लसदंशुजालैः ।

18. *b* S., P-1 निर्विभिद्य. *c* T., Vi.—उद्भटभुजावलि—. *d* T., Vi.—शोणितरक्तपृष्ठान्.

19. *a* So Bh., G., others दुःप्रेक्षणीय—; cp. note on III, 42, 48, 71. *b* Bh.—विशिखान् विषमान् न्यधत्त. *d* So S., Vā-2; Vi., T. have: चण्डप्रभं यशसि जैत्रशरं कुमारः; Bh., G.: चण्ड प्रपञ्चयति जैत्रशरे कुमारे.

20. *b* So Bh., G., T., Vi.; S., P-1 कोदण्डमेतदभितः. *c* and *d*: So S., P-1; Bh. reads:

व्योमाङ्गने लिपिकरान् किरणप्ररोहैः
सान्द्रैरशेषककुभां पलितंकरिष्णु ।।

So is G. except in व्योमाङ्गणे; T., Vi. however have:

व्योमाङ्गणे लिपिकरान् स्वकरप्रहासान् ।
अद्रेरशेषककुभां पतिवत् करिष्यत् ।।

21. *b* So Bh., G., T., Vi.; S., Vā-2—भीषितभटो लस—. *c* So Bh., G.; —सुरेश्वरसैन्य ईशसूनुः Va-2, S.; T., Vi.—सुरेश्वरसैन्य-कोऽसौ. *d* T., Vi. छन्नाकृतिः स विषयं न जगाम दृष्टेः.

अन्धीकृताखिलसुरेश्वरसैन्यकैः स
छन्नः कुतोऽपि विषयं न जगाम दृष्टेः ॥ २१ ॥
देवेन मन्मथरिपोस्तनयेन गाढम्
आकर्णकृष्टमभितो धनुराततज्यम् ।
बाणानसूत विविधान् युधि यान् विजैत्रान्
तैः सायका बिभिदिरे सहसा सुरारेः ॥ २२ ॥
रेजे सुरारिशरदुर्दिनके निरस्ते
सद्यस्तरां निखिलखेचरखेदहेतौ ।
देवप्रभोः प्रभुरिव स्मरशत्रुसूनुः
प्रद्योतनः सुघनदुर्धरधामधामा ॥ २३ ॥
तत्राथ दुःसहतरं समरे तरस्वी
धामाधिकं दधति धीरतरे कुमारे ।
मायामयं समरमाशु महासुरेन्द्रो
मायाप्रपञ्चचतुरो रचयांचकार ॥ २४ ॥
अह्नाय कोपकलुषो विकटं विहस्य
व्यर्थी समर्थ्यं नरशस्त्रयुधं कुमारे ।
जिष्णुर्जगद्विजयदुर्ललितः सहेलं
वायव्यमस्त्रमसुरो धनुषि न्यधत्त ॥ २५ ॥

22. *c* G. बाणानसूत विविधान् युधिं यान् विजैत्रैः; Bh. बाणानसूत निशितान् युधि यान् विजैत्रान्. *d* T., Vi. तैः सायका विविदिरे सहसा सुरारेः.

23. Śloka omitted by Bh. *b* T., Vi. निखिलखेचरखिन्नदेहे. *c* P-1 देवःप्रभाः प्रभुरिव (standing for) देवप्रभोः प्रभुरिव which is found in T., Vi.

24. *a* Bh., G., T., Vi.—तरं तरसा तरस्वी. *b* T., Vi. धामादधावधिकधीरतरः कुमारे.

25. *b* Bh. व्यर्थं समर्थ्यं वरशस्त्रयुधं कुमारे; T., Vi., S. व्यर्थी समर्थ्यं वरशस्त्रयुधं कुमारे. *c* T., Vi., Bh., G. जिष्णौ जगद्विजय—.

संधानमात्रसममस्य युगान्तकाल-
भूमभ्रमः परुषभीषणघोरघोषः ।
उद्धूतधूलिपटलैः पिहिताम्बराशः
प्रच्छन्नचण्डकिरणो व्यसरत् समीरः ।। २६ ।।
कुन्दोज्ज्वलानि सकलातपवारणानि
धूतानि तेन मरुता सुरसैनिकानाम् ।
उड्डीयमानकलहंसकुलोपमानि
मेघाभधूलिमलिने नभसि प्रसस्रुः ।। २७ ।।
विध्वस्य तेन सुरसैन्यमहापताका
नीता नभस्तलमलं नवमल्लिकाभाः ।

26. So S., Vā-2 except—भूतभ्रमं in *b*. Bh.:

संधानकालसममस्य युगान्तकाल—
भूमभ्रमः परुषभीषणघोरघोषः ।
उद्धूतधूलिपटलीपिहिताम्बराशः
प्रच्छन्नचण्डकिरणोऽप्यसरत् समीरः ।।

So G. excepting व्यवहृत् समीरः; T. agrees with ours in *a* and *b* but has for *c* and *d*:

उद्धूतधूलिपटलीपिहिताम्बरान्तः
प्रच्छन्नचण्डकिरणो व्यवहृत् समीरः ।।

Vi. however differs from all in *b* and *c*:

भूतभ्रमं परुषभीषणघोषघोषः
उद्धूतधूलिपटलीपिहिताम्बराङ्गः ।

27. *d* So S., P-1, Vā-2; T., Vi. संग्रामधूलिमलिने.
Bh. for *c* and *d*:

उड्डीयमानवरहंसकुलोपमानि
मेघाभ्रधूलिमिलिते नभसि प्रसस्रुः ।

G. agrees with Bh. in *c* but in *d* it goes with T., Vi.

28. *b* S., P-1, Va-2 नभस्थल—. *d* Bh. व्यातेनिरे दिविचरीचिरविभ्रमेण; G., T., Vi.—दिविचरीं चिर—.

स्वर्गापगाजलमहौघसहस्रलीलां
व्यातेनिरे दिवि सिताम्बरकैतवेन ॥ २८ ॥
धूतानि तेन सुरसैन्यमहागजानां
सद्यः शतानि विधुराणि दलत्कुथानि ।
पेतुः क्षितौ कुपितवासववज्रलून-
पक्षस्य भूधरकुलस्य तुलां वहन्ति ॥ २९ ॥
भ्रष्टाः खरेण मरुता रथराजयोऽपि
दोधूयमाननिपतिष्णुतुरंगमध्ये ।
वित्रस्तसारथिकुलप्रवराः समन्ताद्
व्यावृत्य पेतुरवनौ सुरवाहिनीनाम् ॥ ३० ॥
हित्वायुधानि सुरसैन्यतुरंगवाहा
वातेन तेन विधुताः सुरसैन्यमध्ये ।
शस्त्राभिघातमनवाप्य निपेतुरुर्व्यां
स्वीयेषु वाहनवरेषु पतत्सु सत्सु ॥ ३१ ॥
तेनाहतास्त्रिदशसैन्यपदातयोऽपि
स्रस्तायुधाः सुविधुराः परुषं रसन्तः ।

29. *b* T., Vi. सद्यः कुलानि विधुराणि—; Bh. सद्यः शतानि विधुराणि गलत्कुथानि.

30. T., Vi. reverse the order of 29-30. *a* T. भ्रष्टा खरेण—. *b* So T., Vi.; others—गमाश्च. *c* Bh., G. विध्वस्तसारथिरथप्रवराः समन्तात्; T., Vi. वित्रस्तसारथिवरप्रकराः समन्तात्. *d* T., Vi. व्यावृत्तिमापुरवनौ सुर—.

31. *a* and *b*: Bh.—सुरसैन्यतुरंगवारा दैत्येन तेन विधुता विधुरा रणान्ते; G.—सुरसैन्यतुरंगधारा वेगेन तेन विधुता विधुरा रणान्ते; with G. agree T., Vi.
c and *d*: Bh.:

शस्त्राभिघातमथिताः परिपेतुरुर्व्यां
स्वीयेषु वारणवरेषु पतत्सु सत्सु ॥

32. *c* and *d*: So G. with which agrees Bh. except in निःपेतुः. T., Vi.:

वात्याविधूतदलवद् भ्रममेत्य दूरं
निष्पेतुरम्बरतलाद् वसुधातले ते ॥ ३२ ॥
इत्थं विलोक्य सुरसैन्यमशेषमेव
दैत्येश्वरेण विधुरीकृतमस्त्रयोगात् ।
स्वर्लोकनाथकमलाकुशलैकहेतुर्
दिव्यं प्रभावमतनोदतनुः स देवः ॥ ३३ ॥
तेनोद्गतं सकलमेव सुरेन्द्रसैन्यं
स्वास्थ्यं प्रपद्य पुनरेव युधे प्रवृत्तम् ।
दृष्ट्वासृजद्दहनदैवतमस्त्रमिद्धम्
उद्दीप्तकोपदहनः सहसा सुरारिः ॥ ३४ ॥
वर्षातिकालजलदद्युतयो नभोऽन्ते
गाढान्धकारितदिशो घनधूमसंघाः ।
सद्यः प्रसस्रुरसितोत्पलदामभासो
दृग्गोचरत्वमखिलं द्युषदां हरन्तः ॥ ३५ ॥

वायोर्द्विवृन्तदलवृन्दमिवेत्य दूरं
निःपेतुरम्बरतलाद् वसुधातलेऽपि ।

S., Vā-2 वात्याविवर्तदलवद्. . . . . .तलेऽस्मिन् ॥

33. *a* S., P-1, Vā-2—सैन्यमथो अशेषं. *c* Bh., G. स्वर्लोकनाथकमलाकुशलैकहेतु; T., Vi.—कमलाकलनैकहेतुं. *d* Bh., G., T., Vi.—मतनोदतनुं स देवः.

34. *a* So Bh., G.; P-1, Vā-2 तेनोत्थितं—; S. तेनोज्झितं; T., Vi. तेनान्वितं. *b* So Bh., G., T., Vi; others युधि प्र—. *d* T., Vi. उच्चैःप्रकोपदहनः.

35. *a* and *b*: Bh., G., T., Vi.:

तत्कालजातजलदद्युतयो नभोऽन्ते
तत्रान्धकारितदिशो. . . . . ।

c and *d*: So S., P-1, Vā-2; so Bh., G., T., Vi.; S., Va-2 न हि संनयन्तः; majority द्युसदां.

दिक्चक्रवालगिलनैर्मलिनैस्तमोभिर्
लिप्तं नभस्तलमलं घनवृन्दसान्द्रैः ।
धूमैर्विलोक्य मुदिताः खलु राजहंसा
गन्तुं सरः सपदि मानसमीषुरुच्चैः ॥ ३६ ॥
जज्वाल वह्निरतुलः सुरसैनिकेषु
कल्पान्तकालदहनप्रतिमः समन्तात् ।
आशामुखान्यपिदधन् निखिलानि कीला-
जालैरलं कपिलयन् सकलं नभोऽपि ॥ ३७ ॥
उज्जागरस्य दहनस्य निरर्गलस्य
ज्वालावलीभिरतुलाभिरनारताभिः ।
कीर्णं पयोदनिवहैरिव धूमसंघैर्
व्योमाभ्यलक्ष्यत कुलैस्तडितामिवोच्चैः ॥ ३८ ॥
गाढाद् भयाद् वियति विद्रुतखेचरेण
दीप्तेन तेन दहनेन सुदुःसहेन ।
दंदह्यमानमखिलं सुरराजसैन्यम्
व्यत्याकुलं शिवसुतस्य समीपमागात् ॥ ३९ ॥
इत्यग्निना घनतरेण तदाभिभूतं
तद्देवसैन्यमखिलं विकलं विलोक्य ।
सस्मरवक्त्रकमलाऽन्धकशत्रुसूनुर्
बाणासनेऽथ समधत्त स वारुणास्त्रम् ॥ ४० ॥

36. *a* Bh., T., Vi. दिक्चक्रवालमिलितैर्मलिनैस्तमोभिः; G.—वालमिलनैर्मलिनैस्तमोभिः. *c* T., Vi.—विलोक्य पिहिताः खलु—.

37. *c* and *d*: So S., P-1, Vā-2; so Bh. and G. except कपिशयन्.

39. *a* Bh., G. तद्भीतितो वियति विद्रुतखेचरेण; T., Vi. तत्प्रान्ततो वियति चाद्भुतसंचरेण. *b* T., Vi. दीर्घेन तेन—. *c* Bh., G., T., Vi. —मानमनिशं सुर—. *d* G., T., Vi.—समीपमायात्; S., Vā-2 समीपमाप.

40. *a* Bh., G., T., Vi.: घनतरेण ततोऽभिभूतं.

घोरान्धकारनिकरप्रतिमो युगान्त-
कालानलप्रबलधूमनिभो नभोऽन्ते ।
गर्जारवैर्विघटयन्नवनीधराणां
शृङ्गाणि मेघनिवहो घनमुज्जगाम ।। ४१ ।।
विद्युल्लता वियति वारिदवृन्दमध्ये
गम्भीरभीषणरवैः कपिशीकृताशा ।
घोरा युगान्तचलितस्य भयंकरस्य
कालस्य लोलरसनेव चमच्चकार ।। ४२ ।।
कादम्बिनी विरुरुचे बिसकण्ठिकाभिर्
उत्तालकालरजनीव रदावलीभिः ।
व्योम्न्युच्चकैरचिररुक्परिदीपिताशा
दृष्टिच्छदा विषमघोषविभीषणा च ।। ४३ ।।
व्योम्नस्तलं पिदधतां ककुभां मुखानि
गर्जारवैरविरतैस्तुदतां मनांसि ।

41. *c* T. गर्जारवैर्विधूमयन्नवाणनीधरां.

42. *a* and *b*: Bh.—वारिदवृन्दवर्गगभीरभीषण—; T., Vi.—वारिदवृन्दवर्गे गंभीरभीषणरवे कपिशीकृताशा; G.—वारिदवृन्दवर्गे गंभीरभीषणरवैः कपिशीकृताशा. *c* and *d*: Bh., G., T., Vi. as ours; S., P-1, Vā-2—चलितस्य भयकराथ—.

43. *a* So Bh., G., T., Vi.; others विषकण्ठिकाभिः. *b* Bh., G., T., Vi.—जलदाव—. *c* Bh., G., T., Vi. व्योम्न्युच्चकैरचिररोचिररोचताग्रे. *d* So P-1, Vā-2; S. (अ)दृष्टिच्छदा विषमघोषविभीषणा च; Bh., G. दृष्टिच्छटा विषमरोषविभीषणेव; T., Vi. दृष्टिच्छलाद् विषमकोपविभीषणेव; Vā-2 विषमदोषविभीषणा च

44. *b* T., Vi. गर्जारवैरतितरै—. After this śloka Vi., T., G., Bh. have:

बंहीयसाधिकतराः सहसा रसेन (T., Vi. बह्वीयसा—)
घ्नन्त्यस्तटे निजकुले इव सुप्ररूढे । (T., Vi.—कुलेप्यसुरप्ररूढे)
मेघान्धकारपटलीपिहिते नभोऽन्ते
नद्यः प्रचेलुरभितः प्रमदा इवाढ्याः ।। (T., Vi.—प्रमदाहवाय)

G. agrees with T., Vi. in *d*; rest as Bh.

अम्भोभृतामतितरामनणीयसीभिर्
धारावलीभिरभितो ववृषे समूहैः ।। ४४ ।।
घोरान्धकारपटलैः पिहिताम्बराणां
गम्भीरगर्जनरवैर्व्यथितासुराणाम् ।
वृष्टया तया जलमुचां वरुणास्त्रजानां
विश्वोदरंभरिरपि प्रशशाम वह्निः ।। ४५ ।।
दैत्योऽपि रोषकलुषो निशितैः क्षुरप्रैर्
आकर्णकृष्टधनुरुत्पतितैः स भीमैः ।
तद्भीतिविद्रुतसमस्तसुरेन्द्रसैन्यो
गाढं जघान मकरध्वजशत्रुसूनुम् ।। ४६ ।।
देवोऽपि दैत्यविशिखप्रकरं सचापं
बाणैश्चकर्त कणशो रणकेलिकारः ।
योगीव योगविनिषक्तमना यमाद्यैः
सांसारिकं विषयसंघममोघवीर्यम् ।। ४७ ।।
भ्रूभङ्गभीषणमुखोऽसुरचक्रवर्ती
संदीप्तकोपदहनोऽथ रथं विहाय ।
क्रीडत्करालकरवालकरो दधानश्
चर्माभ्यधावदभितस्त्रिपुरारिसूनुम् ।। ४८ ।।

45. So S., P-1, Vā-2, Bh.:

आप्लाविताहवभुवा पिहिताम्बराणां
गम्भीरगर्जितपतद्विधुरासुराणाम् ।
वृष्टया तया जलमुचां वरुणास्त्रजानां
विश्वोदरंभरिरथ प्रशशाम वह्निः ।।

So G. except in—गर्जनिपतद्—; T., Vi. have: आप्लावितो बहुभवोऽपिहिताम्बराणां; rest as G.

46. *a* Bh.—कोपकलुषो नि—. *c* Bh.—सुरेन्द्रसैन्यैः; so T., Vi., G.

47. *a* Bh.—दैत्यविशिखप्रवरं—. *b* So Bh., G., T., Vi.; others —केलिकारी. *c* So G., Bh., T., Vi.; P-1, Vā-2, S., G. योगीव योगविधिशुष्कमना यमाद्यैः. *d* So Vā-2, P-1, S.; Bh., G. —विषयवर्गममोघवीर्यः; T., Vi.—विषयवर्गममोघवीर्यैः. . .

48. *c* and *d* : So Bh., G.; Vā-2, P-1, S.—करोऽसुरेन्द्रस्तं प्रत्य—.

अभ्यापतन्तमसुराधिपमीशपुत्रो
दुर्वारबाहुविभवं सुरसैनिकैस्तम् ।
दृष्ट्वा युगान्तदहनप्रतिमां मुमोच
शक्तिं प्रमोदविकसद्वदनारविन्दः ॥ ४९ ॥

उद्द्योतिताम्बरदिगन्तरमंशुजालैः
शक्तिः पपात हृदि तस्य महासुरस्य ।
हर्षाश्रुभिः सह समग्रदिगीश्वराणां
शोकोत्थवाष्पसलिलैः सह दानवानाम् ॥ ५० ॥

शक्त्या हृतासुमसुरेश्वरमापतन्तं
कल्पान्तवातहतिभिन्नमिवाद्रिशृङ्गम् ।
दृष्ट्वा प्ररूढपुलकाङ्कितचारुदेहा
देवाः प्रमोदमगमंस्त्रिदशेन्द्रमुख्याः ॥ ५१ ॥

यत्रापतत् स दनुजाधिपतिः परासुः
संवर्तवातनिपतच्छिखरीन्द्रकल्पः ।
तत्रादधात् फणिपतिर्धरणीं फणाभिस्
तद्भूरिभारविधुराभिरधो व्रजन्तीम् ॥ ५२ ॥

स्वर्गापगासलिलसीकरिणी समन्तात्
सौरभ्यलुब्धमधुपावलिसेव्यमाना ।

49. *b* T., Vi.—सैनिकैस्तैः.

50. *c* Bh., G., T., Vi., S.—सह समस्तदिगीश्वराणां. *d* So Vā-2, S.; others शोकोष्ण—.

51. *a* Bh. शक्त्या हृतासु—; T., Vi. शक्त्याथ तारमसुरेश्वर—. *b* So S., P-1, Vā-2, Bh.; T., Vi., S.—हत—; cp. II, 24 प्रतापक्षतिशीतलाः where some MSS. have क्षतं—. *c* Bh. दृष्ट्वा वरूढ——; so G., T., Vi.; others पुलकाञ्चित—. *d* T., Vi.—त्रिदिवेश—.

52. *b* Bh., G.—रीन्द्रतुल्यः; S., Vā-2 संवर्तकालनिपतच्छिखरीन्द्रतुल्यः. *c* Bh., Vi. तत्रादधत्.

53. Śloka omitted by Bh. *d* So Vi., G., S.; Vā-2, P-1—शत्रौ.

कल्पद्रुमप्रसववृष्टिरभून्नभस्तः
शंभोः सुतस्य शिरसि त्रिदशारिशत्रोः ॥ ५३ ॥
पुलकभरविभिन्नवारवाणा
भुजविभवं बहु तारकस्य शत्रोः ।
सकलसुरगणा महेन्द्रमुख्याः
प्रमदमुखद्युतिसंपदोऽभ्यनन्दन् ॥ ५४ ॥
इति विषमशरारेः सूनुना जिष्णुनाजौ
त्रिभुवनखलशल्ये प्रोद्धृते दानवेन्द्रे ।
बलरिपुरथ नाकस्याधिपत्यं प्रपद्य
व्यजयत सुरचूडारत्नघृष्टाग्रपादः ॥ ५५ ॥

इति श्रीकुमारसंभवे महाकाव्ये कविकालिदासकृतौ तारकदैत्येश्वरवधो नाम सप्तदशः सर्गः ॥

54. *a* Vi.—विभिन्नचारुदेहा. *c* Vi. ससुरवरगणा—. *d* S. प्रमदमुखच्छवि—

55. *b* Vā-2 त्रिभुवनवर—; Bh., G. पातिते दानवेन्द्रे; Vi प्रेरिते—. *c* Bh., G., Vi. बलरिपुरपि नाक—.

Colophon: P-1 इति श्रीकुमारसभवे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ तारकदैत्येश्वरवधो नाम सप्तदशः सर्गः; Vi इति श्रीकुमारसभवे महाकाव्ये कवीन्द्रमुकुटमाणिक्यश्रीकालिदासकृतौ तारकासुरवधो नाम सप्तदशः सर्गः; Bh इति कुमारसंभवे महाकाव्ये कालिदासकविकृतौ तारकासुरवधो नाम सप्तदशः सर्गः; so G. and S.

VERSE-INDEX

अ

आ

इ

क

त

प

य

श

स

ह